

КЛАЙПЕДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Інститут історії та археології Балтійського регіону

АРТЕМ ПЕТРИК

МІЖВОЄННА ЛИТВА: ЧАС ТА КОНСТИТУЦІЇ

Odesa – Riga
2026

IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING

УДК 94(474.5
Ре877

Рецензенти:

Вайченоніс Йонас – доктор гуманітарних наук, професор
(Університет Вітаутаса Великого, Литва);

Пилипенко Володимир – доктор юридичних наук, доцент
(Київський університет права НАН України);

Ґрасіс Яніс – доктор юридичних наук, професор
(Ризький університет імені Страдіня, Латвія)

*Розглянуто і рекомендовано до друку
Радою Інституту історії та археології Балтійського регіону
Клайпедського університету як синтетичну наукову працю
(постанова від 20 травня 2026 року, протокол № 45BR1AI-08)*

Петрик А. М.

Ре877 Міжвоєнна Литва: час та конституції / А. М. Петрик. –
Одеса – Riga, Latvia : Видавництво «Юридика», Baltija Publishing,
2026. – 362 с.

ISBN 978-617-8804-00-8

ISBN 978-9934-26-671-3

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-671-3>

Ця книга – спроба представити українському читачеві комплексне дослідження історичного, державного і конституційного розвитку Литви в період її першої незалежності у ХХ столітті.

Особливість цієї праці у поєднанні джерельної бази, яка до цього часу майже не вводилася до українського наукового та освітнього обігу, з аналітичним викладом подій і явищ. У роботі використано офіційні документи, литовські й міжнародні правові акти, сучасні історичні та правознавчі дослідження, що дозволяє простежити еволюцію державного устрою Литви в європейському контексті.

Книга розрахована на широке коло читачів – істориків, правознавців, дипломатів, студентів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться питаннями становлення національної державності в Північній та Центрально-Східній Європі та історією конституціоналізму.

УДК 94(474.5

ЗМІСТ

СЛОВО ВІД АВТОРА	1
ПРОЛОГ	9
РОЗДІЛ I	
РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. ТИМЧАСОВІ КОНСТИТУЦІЇ	19
1.1. Відновлення незалежності	19
1.2. Монархічний проект	20
1.3. Крок до демократії: перша Тимчасова конституція Литви 1918 р..	23
Міжрозділ 1.1. Вікно можливостей	29
1.4. Виклики зими-весни 1919 р..	32
1.5. Тимчасова конституція Литви 1919 р..	34
1.6. Переможні літо-осінь 1919 р..	40
1.7. Установчий Сейм. Декларація незалежності 1920 р..	41
1.8. Тимчасова конституція 1920 р..	44
Міжрозділ 1.2. Здійснені і нездійснені мрії	48
ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ I	74
РОЗДІЛ II	
ДОБА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ.	
ПЕРША ПОСТІЙНА КОНСТИТУЦІЯ ЛИТВИ	86
2.1. Завершення Війни за незалежність і «біль покоління».	86
2.2. Роки великих звершень	91
2.3. Конституція 1922 р..	95
2.3.1. Преамбула	96
2.3.2. Розділ I – Загальні положення (Ст. 1–7).	96
2.3.3. Розділ II – Громадяни Литви та їхні права (Ст. 8–21).	97
2.3.4. Розділ III – Сейм (Ст. 22–39).	100
2.3.5. Розділ IV – Уряд (Ст. 40–63).	103
2.3.6. Розділ V – Суд (Ст. 64–69).	107
2.3.7. Розділ VI – Місцеве самоврядування (Ст. 70–72).	108
2.3.8. Розділ VII – Права національних меншин (Ст. 73–74).	108
2.3.9. Розділ VIII – Захист Республіки (Ст. 75–77).	109

2.3.10.	Розділ IX – Освітні справи (Ст. 78–82).	110
2.3.11.	Розділ X – Релігійні і культові справи (Ст. 83–87).	110
2.3.12.	Розділ XI – Основи державної економічної політики (Ст. 88–90).	111
2.3.13.	Розділ XII – Державні фінанси (Ст. 91–96).	112
2.3.14.	Розділ XIII – Соціальний захист (Ст. 97–101).	113
2.3.15.	Розділ XIV – Зміни і доповнення Конституції (Ст. 102–103).	114
2.3.16.	Розділ XV – Перехідні положення (Ст. 104–108).	115
2.4.	Перший Сейм.	116
2.5.	Клайпедська автономія.	118
2.5.1.	Шлях до приєднання (1918–1923 рр.).	118
2.5.2.	Тимчасовий статут Клайпедського краю (1923 р.).	121
2.5.3.	Паризька конвенція і Мемельський статут (1924 р.).	124
Міжрозділ 2.1.	Важливість прикладу: «балтійський поліс».	129
2.6.	Другий Сейм.	133
2.7.	Третій Сейм.	135
Міжрозділ 2.2.	Інші «нові держави» у I половині 1920-х рр..	136
ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ II.		164
РОЗДІЛ III		
ДОБА АВТОКРАТІЇ. КОНСТИТУЦІЇ ЛИТВИ 1928, 1938 РОКІВ.		173
3.1.	Переворот 1926 р..	173
3.2.	Нові реалії.	176
3.3.	Конституція 1928 р..	177
3.3.1.	Преамбула.	178
3.3.2.	Розділ I – Загальні положення (Ст. 1–8).	179
3.3.3.	Розділ II – Литовські громадяни та їхні права (Ст. 9–23).	180
3.3.4.	Розділ III – Сейм (Ст. 24–41).	182
3.3.5.	Розділ IV – Уряд (Ст. 42–65).	185
3.3.6.	Розділ V – Суд (Ст. 66–70).	189
3.3.7.	Розділ VI – Місцеве самоврядування (Ст. 71–73).	190
3.3.8.	Розділ VII – Права національних меншин (Ст. 74–75).	190
3.3.9.	Розділ VIII – Захист Республіки (Ст. 76–78).	191

3.3.10.	Розділ IX – Освітні справи (Ст. 79–83).	192
3.3.11.	Розділ X – Справи релігії і культу (Ст. 84–88).	193
3.3.12.	Розділ XI – Основи економічної політики держави (Ст. 89–91) та Розділ XII – Державні фінанси (Ст. 92–97).	193
3.3.13.	Розділ XIII – Соціальний захист (Ст. 98–102).	194
3.3.14.	Розділ XIV – Зміни і доповнення Конституції (Ст. 103–104) та Розділ XV – Перехідні положення (Ст. 105–107).	195
Міжрозділ 3.1.	Декілька травневих днів.	198
3.4.	«Режим 17 грудня».	200
3.5.	Потрясіння 1934–1936 рр.	203
3.5.1.	Націонал-соціалістичний заколот.	203
3.5.2.	Червневий путч.	206
3.5.3.	Породження Великої депресії.	207
3.6.	Конституція 1938 р.	209
3.6.1.	Преамбула.	210
3.6.2.	Розділ I – Загальні положення (Ст. 1–10).	211
3.6.3.	Розділ II – Громадянство (Ст. 11–15).	213
3.6.4.	Розділ III – Права і обов’язки громадян (Ст. 16–26).	214
3.6.5.	Розділ IV – Релігія (Ст. 27–33).	216
3.6.6.	Розділ V – Сім’я і материнство (Ст. 34–35) та Розділ VI – Виховання й освіта (Ст. 36–43).	217
3.6.7.	Розділ VII – Праця (Ст. 44–47), Розділ VIII – Народне господарство (Ст. 48–56) та Розділ IX – Охорона здоров’я і соціальний захист (Ст. 57–60).	219
3.6.8.	Розділ X – Президент Республіки (Ст. 61–74).	221
3.6.9.	Розділ XI – Сейм (Ст. 75–94).	224
3.6.10.	Розділ XII – Уряд (Ст. 95–105).	228
3.6.11.	Розділ XIII – Закони (Ст. 106–112).	230
3.6.12.	Розділ XIV – Державний бюджет (Ст. 113–119).	231
3.6.13.	Розділ XV – Запит та інтерпеляція (Ст. 120–122).	233
3.6.14.	Розділ XVI – Адміністративний устрій Держави (Ст. 123–128).	234
3.6.15.	Розділ XVII – Суд (Ст. 129–132).	235
3.6.16.	Розділ XVIII – Захист Держави (Ст. 133–143).	236

3.6.17. Розділ XIX – Державний Контроль (Ст. 144–151).	238
3.6.18. Розділ XX – Зміни до Конституції (Ст. 152–154) та Розділ XXI – Прикінцеві положення (Ст. 155–156).	240
3.7. Роки ультиматумів.	241
3.7.1. Ультиматум 1938 р..	241
3.7.2. Ультиматум 1939 р. і втрата Клайпедського краю.	243
3.8. Оманливе затишшя весни-літа 1939 р..	247
Міжрозділ 3.2. Наступ автократій або заграва суворих часів.	248
3.9. Кінець державності, осінь 1939 – літо 1940 рр..	254
ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ ІІІ.	292
ЕПІЛОГ.	306
I. Доба.	306
II. Еволюція основного закону.	307
III. Спадщина.	313
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.	317
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.	319
SUMMARY.	349

СЛОВО ВІД АВТОРА

Ідея об'єднати під однією обкладинкою Конституції міжвоєнної Литовської держави (1918–1940 рр.) з'явилася у мене давно. Це була одна з найближчих творчих цілей після завершення написання книги «Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви 1918–1940» (2020 р.)¹.

З часом книга бачилася мені дедалі більше віддаленою від початкового задуму збірки документів і врешті набула характеру повноцінного авторського дослідження. Очевидно, що для українського читача, зазвичай незнайомого із сюжетами литовської історії, необхідно розуміти контекст, а не лише вдивлятися в сухі статті основного закону балтійської республіки.

Тому в цій книзі документи, образно кажучи, умонтовані в епоху. Кожен з трьох основних розділів книги має дотичність до основних етапів становлення міжвоєнної Литви: доба перших визвольних змагань (1918–1920 рр.) і народжені нею три Тимчасові конституції країни; епоха «Сеймократії» (1920–1926 рр.) – розквіту парламентаризму у «гримлячі двадцяті» та її невід'ємна частина, еталон демократичності для наступних поколінь, – Конституція 1922 р., а також основоположні документи, що породили в національному литовському праві «клайпедський феномен»², – Тимчасовий статут Клайпедського краю 1923 р., Мемельська конвенція та доданий до неї Статут 1924 р.; урешті – епоха А. Сметони (1926–1940 рр.), у пам'яті одних – «хороші роки», для інших – «сутінкові дні» з їх авторитарним устроєм, і відповідними за змістом

Конституціями 1928-го і 1938-го рр. Кожен з названих документів, уперше в українській литуаністиці, розглянутий з максимальною деталізацією змісту. Таким чином, уведено новий корпус джерел і знань для українського читача.

Вивчення литовського досвіду є важливим для розуміння ширшого контексту становлення незалежних держав Центрально-Східної Європи після Першої світової війни (1914–1918 рр.), формування авторитарних режимів у 1920–1930-х рр.

Тож для кращого знайомства з обставинами часу, мною запропонований короткий огляд історії державного будівництва та історії конституціоналізму інших «нових держав» Європи, які виникли чи відродилися в період або після завершення Першої світової війни у 1918 р. Цій моїй цілі слугують міжрозділи, розміщені у трьох основних розділах книги.

Студії з історії міжвоєнної Литви мають велику традицію та значний пласт здобутків. Достатньо згадати, як приклад, що лише особистості і державно-політичній діяльності одного з головних творців епохи, – багаторічного президента Литви Антанаса Сметони, – було присвячено сотні публікацій у період до 1940 р.³ Ще більше сметонознавчих біоісторичних напрацювань подарував період після відновлення незалежності Литви в 1990 р.⁴ Схожу динаміку демонструють наукові дослідження іншої проблематики того ж міжвоєнного сегмента.

За останні понад три десятиліття світ побачило немало ґрунтовних узагальнюючих синтетичних праць. Створені численні спеціальні дослідження, присвячені політичному режиму, соціально-економічній історії, культурі, політиці щодо етнічних меншостей, оборонній політиці та доктрині, парамілітарним організаціям, міжнародній проблематиці та питанню взаємовідносин центр – автономія в рамках міжвоєнної Литви. Це, звісно, не повний перелік векторів досліджень литовських науковців та закордонних істориків-литуаністів.

До сузір'я науковців-дослідників міжвоєнної проблематики, у різних її аспектах, належать А. Е. Сени, А. Ейдінгас, В. Жаліс, Т. Балкеліс, Ч. Лаурінавічюс, Г. Рудіс, В. Йокубаускас, Й. Вайченоніс, В. Варейкіс, С. Поціте, Х. Віткус, В. Сафроновас,

Г. Якштіс, Е. Папечкіс, Е. Гімжаускас, Д. Мачюліс та багато інших знаних спеціалістів.

В українській литуаністиці, за понад столітню її історію, незмінно домінував медіавістичний сегмент, дослідження історії Великого князівства Литовського (ВКЛ) та литовської доби в історії України. В останнє десятиліття помітні якісні зміни у студіях міжвоєнної доби. Вийшла перша україномовна книга з історії Литовської держави 1918–1940 рр., згадана вище «Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)». Також особливо звертають на себе увагу талановиті роботи О. Кучерука (у дотичності до проблематики українсько-литовських відносин) та І. Гоменюка (у розрізі питання міждержавних відносин і конфліктів між «новими державами» Центрально-Східноєвропейських теренів).

Слід підкреслити, що історичні комплексні праці не лише дозволяють простежити загальний контекст державного будівництва, але і створюють необхідне тло для розуміння логіки конституційних змін міжвоєнної доби. Водночас, на відміну від спеціалізованих історико-правових праць, вони лише окреслюють політико-соціальні умови виникнення основних законів, тоді як аналіз правових норм та їхньої еволюції уже належить до корпусу праць власне конституційної історіографії, яка є ядром моєї уваги.

Науковий здобуток литовських та зарубіжних учених у царині історії міжвоєнного конституціоналізму є достатньо значним. Це питання цікавило ще дослідників-сучасників незалежної Литви 1918–1940 рр., таких як М. Ічас, П. Клімас, А. Янулайтіс, Р. Валсонокас та ін.

З-поміж інших науковців міжвоєнної доби особливо виділяється доробок М. П. Рьомеріса, який став одним із засновників литовської школи досліджень конституційного права. Зокрема, з-під пера цього інтелектуала в 1934–1939 рр. вийшла відома фундаментальна декількатомна праця «Держава та її конституційне право»⁵ (перевидана після відновлення незалежності Литовської Республіки (у 1995–2008 рр.)⁶, як і лекційні курси М. П. Рьомеріса з конституційного права Литви⁷)⁸.

Проблема не втрачала актуальності і в період бездержавності. Значний науковий пласт лишили по собі литовські диспори науковці К. Рачкаускас, П. В. Раулінайтис, К. Шідлаускас, Ю. Лаучка та ін.

Свого часу, професор М. Максимайтис назвав півстолітній період радянської окупації добою «неповноцінної науки»⁹ для історико-правових досліджень. Через тотальний контроль комуністичної системи за інтелектуалами та підпорядкованість науки ідеологічним задачам правлячої КПРС та радянської тоталітарної держави.

Доба міжвоєнної незалежності Литви піддавалася обструкції, про жодну об'єктивність у висвітленні різних її сегментів не могло йтися. Конституційна проблематика, звісно, також не могла бути виключенням. Попри це, заявили про себе нові дослідники, якими були створені праці, присвячені праву Литовської держави 1918–1940 рр., з конституційною акцентацією. Серед них: Ю. Булаवास, В. Павілоніс, П. Куріс, О. Ружеліте. Згаданий М. Максимайтис, свого роду, поєднав дві доби – неволі і відродження свободи. До когорти «важковаговиків» литовської історично-правової науки дослідник увійшов ще в 1970–1980-х рр. Незмінним лишалось його місце серед корифеїв і в наступні десятиліття. Відновлення незалежності Литви в 1990–1991 рр. відкрило шлях справжньому потоку незаідеологізованих наукових досліджень та навчальної літератури, історико-правової тематики, із залученням міжвоєнного контексту. Відбувалася духовна репатріація забутих імен дослідників епохи першої незалежності та екзилу.

Останні 35 років активно формувалася плеяда високо-класних істориків права, спеціалістів з міжвоєнної проблематики або тих науковців, які опосередковано торкалися теми. Це Ю. Жиліс, Є. Маховенко, Г. Шапока, К. Міляускайте, Р. Райшіте-Даукантене, Д. Валанчене та багато інших. Суттєвим, у цільовому для мого дослідження контексті, був внесок у історико-правові студії представників загальної історичної науки Р. Лопати, Г. Жилінскаса, А. Свараускаса.

Окрім литовських учених, особливу активність у дослідженні конституційного будівництва у міжвоєнній Литві виявляють польські науковці. Серед сучасних представників польських наукових установ – спеціалістів з даної проблематики – хочеться виділити П. Керончика, К. Прокопа та М. Малужінаса.

Напрямок української литуаністики, дотичний дослідженню історії держави та права міжвоєнної доби, перебуває наразі в процесі становлення. Зазначена проблематика тільки входить до фокусу уваги вітчизняних науковців і продовжує очікувати на серйозну розробку. Відповідно, поки може похвалитися ліченими публікаціями з історико-правової тематики. Виходячи з наведеного, очевидно, що в історико-правовому сегменті української литуаністики досі не мали місця спроби комплексного глибокого аналізу з наведеної цільової проблематики.

Місією цієї книги є не тільки зробити доступним для українського читача зміст важливих документів литовського державотворення, а й запропонувати цілісний огляд історико-політичного контексту, у якому вони виникали. Дане дослідження є інтердисциплінарним. Воно поєднує історію, право, політичну науку, торкається проблематики міжнародних відносин міжвоєнної доби. Така синтетична перспектива робить цю працю важливою для декількох цільових категорій читачів. Книга адресована широкій аудиторії – фахівцям-історикам, правознавцям, дипломатам, викладачам і студентам гуманітарних спеціальностей та всім, хто цікавиться історією Литви, країнами Балтії, історією Центрально-Східної Європи, розвитком права і становленням національних держав у ХХ столітті.

Поставлена мною задача підкріплена відповідною джерельною базою. У книзі використано корпус джерел, що охоплює нормативно-правові акти Речі Посполитої, міжвоєнної Литовської держави, а також акти більш пізнього періоду. Виходячи з проблематики дослідження, нормативно-правові акти Литовської Республіки 1918–1940 рр. тримають безапеляційний пріоритет. Ідеться не лише про Конституції Литви, але і про інші акти її внутрішнього права, міжнародні договори

та акти Литовської Республіки, а також акти періоду демонтажу литовської державності (1940 р.).

Висвітлення широкого зовнішньополітичного контексту міжвоєнної доби зумовило залучення правових джерел зарубіжного походження (нормативних актів іноземних держав). Були опрацьовані документи конституційного характеру, ухвалені в державах Північної, Східної та Південної Європи, Південного Кавказу в 1917–1939 рр. та залучені порівняльні міжнародні акти.

Крім того, у книзі мною задіяні опубліковані джерела громадського походження:

1. Документи литовського руху доби першої революції у Російській імперії (1905–1907 рр.).

2. Документи литовського визвольного руху періоду Першої світової війни та початкового етапу боротьби за відновлення незалежності Литви (1914–1918 рр.).

Також у праці відображені наступні опубліковані джерела: публічні комунікати урядовців Литви, оприлюднені у пресі; офіційні стенограми, промови і звіти органів влади та інші офіційні повідомлення у пресі (Литви та СРСР); статистичні матеріали; мемуари; збірники документів; публікації окремих джерел у науковій періодиці; інші публікації у пресі та журнальній періодиці, опубліковані як до 1917 р., так і у міжвоєнний період; публікації у неперіодичних виданнях міжвоєнного періоду тощо. Відображені також візуальні джерела, зокрема фотоальбоми та ілюстровані видання.

Ця книга є продовженням моїх попередніх досліджень у рамках наукових ініціатив Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету. Тож дана праця виконує роль структурного сегмента подальшого комплексного дослідження історії міжвоєнної Литви з акцентом на різних сферах. Дана праця долучається до формування нового, конституційного-правового напрямку української литуаністики у міжвоєнному розрізі. Це, загалом, дозволить вітчизняним литуаністичним студіям зробити новий упевнений крок за межі традиційної, для української литуаністики, медіавістики.

Водночас це дослідження вмонтоване в загальну архітектуру більш глобальних історичних балтійських студій в Україні як одних з перспективних магістральних напрямків відображення зарубіжної історії в сучасній українській історіографії.

Сподіваюсь, що книга має шанс стати помітною цеглиною в будівництві комплексного гуманітарного діалогу між Україною та Литвою.

Примітки

- ¹ А. Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)* (Одеса – Рига – Торунь : Видавничий дім «Гельветика»; Izdevniecība «Baltija Publishing»; Adam Marszałek, 2020).
- ² Про природу явища див. у Розділі II основної частини книги.
- ³ Див.: I. Kisinąs, sud., *Antano Smetonos bibliografija ir bio-bibliografija, 1874–1934* (Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, 1935).
- ⁴ Див.: Z. Daugėlaitė ir I. Adomaitienė, sud., *Antanas Smetona. Bibliografijos rodyklė (1935–2016)* (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2019).
- ⁵ M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė = L'État et son droit constitutionnel*, d. 1, t. 1: *Valstybė* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1934); M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė = L'État et son droit constitutionnel*, d. 1, t. 2: *Valstybė* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1934); M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė = L'État et son droit constitutionnel*, d. 2, t. 1: *Konstitucinės institucijos. Suverenitetas* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1939).
- ⁶ Див.: M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 1, t. 1: *Valstybė*, 2-asis fotografuotinis leidimas (Vilnius: Pradai, 1995); M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 1, t. 2: *Valstybė*, 2-asis fotografuotinis leidimas (Vilnius: Pradai, 1995); M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 2, t. 1: *Suverenitetas*, 2-asis fotografuotinis leidimas (Vilnius: Pradai, 1995); M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 3: *Valstybės formos ir konstituciniai režimai. Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai* (Vilnius: Pradai, 2008).
- ⁷ Див.: M. Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (Vilnius: Mintis, 1990).
- ⁸ Як додатковий штрих до портрета науковця, слід зазначити, що М. П. Рьомеріс був ще і видатним громадським та політичним

діячем, публіцистом, життєвий шлях якого був пов'язаний з Україною. Так у 1915 р. він долучився до польських легіонів, щоб за його власним висловом «боротися за свободу Польщі і водночас Литви», та брав участь у бойових діях Першої світової війни (1914–1918 рр.) у Східній Галичині. Він став свідком жахів війни і наслідків дій російських військ на західно-українських теренах. Тоді ж майбутній корифей правничої науки виробив алгоритм звільнення поневолених народів через повний розрив з Росією («відірватися від Російської держави»), як ворогом «культури, волі і дії», а також трансформацію самої Росії на іншу, більш цивілізовану, форму державності (V. Vareikis, “Mykolas Römeris: “Atsiplėšti nuo Rusijos”,” *Šiaurės Atėnai*, 2022 m. balandžio 15 d., 2).

⁹ M. Maksimaitis, “Lietuvos naujosios teisės istorijos tyrimai: rezultatai ir problemas,” *Teisė* 78 (2011): 47.

ПРОЛОГ

Литва – найпівденніша з трьох сучасних держав Балтії. На відміну від сусідніх Естонії та Латвії, Литва має багату державну традицію, що склалася задовго до ХХ століття.

Литовці належать до балтської мовно-етнічної групи. Традиційно виділяють три основні племінні групи, з яких сформувався литовський народ: жемайти, аукштайти і литва¹. Перша писана згадка про Литву мала місце у Кведлінбурзьких анналах у 1009 р.²

Починаючи з ХІ століття, балтійські землі були об'єктом експансії слов'янських Київської держави та Польщі. Литовці та споріднені з ними ятвяги потрапили в залежність від Русі. Сплачували данину та надавали військову підтримку своїм руським сюзеренам³. Безпосередню зверхність над Литвою здійснювало Полоцьке князівство⁴. У ХІІ ст. позиції Литви значно зміцнилися. Литовські загони брали участь у численних усобицях руських князів. Поступово організовувалися все більш віддалені походи литовців до сусідніх земель. Змінювалася внутрішня політична організація. Поступово відбувався перехід від конфедерації князів до єдиної держави⁵.

Цей процес значно прискорився у зв'язку з появою хрестоносної загрози у кінці ХІІ ст. Північні хрестові походи, головною рушійною силою яких було німецьке лицарство, направлялися проти язичницьких балтських та балтійсько-фінських племен. Під гаслами християнізації відбувалося завоювання регіону. Литовці виявилися єдиними з балтів, хто зміг встояти під ударами хрестоносців та зберегти незалежність⁶.

У 1230-х рр. владу в Литві концентрує князь Міндаугас (Міндовг). З його доби традиційно відраховують історію Великого князівства Литовського (ВКЛ). У 1251 р. Міндаугас охрестився, за два роки (1253 р.) коронувався. Він став першим і останнім коронованим королем Литви. Литовська держава почала планомірну експансію на землі Русі, скориставшись її ослабленням унаслідок внутрішніх усобиць та монгольської навали⁷.

Історія фактично необмеженого суверенного існування ВКЛ тривала понад три століття (XIII–XVI ст.). За цей час Литва перетворилася на велику державу, одного з лідерів центрально-східноєвропейського простору. У добу ВКЛ формувалася литовська правова традиція.

З поширенням влади Литовської держави слов'янськими теренами руська правова спадщина, – писана і звичаєва, отримала значний вплив на правову систему ВКЛ. «Руська Правда» певний час виступала як основне джерело права Великого князівства. Крім того, важливе місце серед правових джерел займали міжнародні договори Литви (з Орденами хрестоносців, Московським князівством, руськими республіками Пскова та Новгороду, Польщею та ін.)⁸.

Наприкінці XIV ст. у Великому князівстві Литовському активізувався процес створення і систематизації загальнодержавних норм. У 1387 р. великим князем Владиславом Йогайлом (Ягайлом) були видані три привілеї, адресовані віленському єпископу, аристократії католицького віросповідання та віленським міщанам. Як вважається, публікація монархом цих привілеїв започаткувала видання великої групи документів, які можна назвати у повному розумінні «першим поколінням» литовських нормативно-правових актів. Тож події 1387 р. стали символом «юридичної революції» у Литві⁹. Відбувся перехід до писаного національного права. Після 1387 р. великокнязівські привілеї видавалися системно, а Литовська держава в особі свого монарха стала єдиною інституцією, наділеною відповідними повноваженнями правового нормування¹⁰. Значимо, що у литовській історико-правовій науці традиційним є погляд на великокнязівські привілеї, як на підмурки конституціоналізму в Литві.

За правління Казимира IV (1440–1492 рр.) Велике князівство отримало «Письмо» або «Судебник», ухвалений на Віленському сеймі 1468 р. Нерідко, за іменем правителя, цю збірку норм права називають також «Судебник Казимира» чи «Кодекс Казимира». У литовській історіографії нерідко можна зустріти думку про належність «Судебника» до конституційної литовської традиції, що, однак, на думку деяких литовських істориків права, є достатньо спірним – адже цей документ, за певним виключенням, присвячений переважно питанням кримінального¹¹ та кримінально-процесуального права¹². Проте історичного значення самого факту укладання «Судебника» не можна применшити. То була перша спроба систематизації права у Литовській державі¹³.

У XVI столітті у ВКЛ загалом завершився процес кодифікації права. Були ухвалені три Литовські Статути, чи то пак три редакції Литовського Статуту – 1529, 1566 і 1588 рр. Ці акти можна вважати пам'ятками конституційного права Литви. Статути здійснили кодифікацію основ тогочасного правопорядку, державного устрою ВКЛ, правового статусу його соціальних страт. Статути, виконуючи функцію фактичного писаного основного закону, здійснювали регулювання структури влади у Литві, визначали компетенцію її державних органів. Цими документами були встановлені і визначені обов'язки і права підданих Великого князівства. Слід зазначити, що Третій або «Новий» Статут 1588 р. ухвалювався вже в умовах іншої політичної реальності та зміни у рівні суб'єктності Великого князівства Литовського.

У 1569 р. було укладено Люблінську унію, яка стала результатом тривалого процесу зближення Литви і Польщі, що почався з Кревської унії (1385 р.) та продовжився іншими договорами, такими як Віленсько-Радомська (1401 р.), Городельська (1413 р.) та Гродненська (1432 р.) унії¹⁴.

Унія 1569 р. «рівного народу з рівним, вільного з вільним»¹⁵ створила державний союз («одним нероздільним і неподільним тілом»)¹⁶, відомий і сьогодні широкому загалу як Річ Посполита¹⁷, з єдиним монархом («одна голова, один пан»)¹⁸,

який був одночасно королем Польщі та великим князем Литви¹⁹. Монарх обирався («спільними голосами»), а його коронація проходила у Кракові²⁰. Церемонія окремої коронації («піднесення») великого князя литовського, що раніше відбувалася у Литві, скасовувалася²¹.

Державець після коронації мав скласти присягу – дотримуватися прав, свобод і привілеїв підданих в обох частинах Польсько-Литовської держави, що закріплювалося у письмовому вигляді²². Гарантувалося також збереження прав, прерогатив і привілеїв, наданих попередніми монархами, як окремим станам, так і землям²³. Союз²⁴ передбачав спільний парламент²⁵ (дві палати вального Сейму²⁶ – Посольська ізба та Сенат), монету²⁷ та зовнішню політику²⁸, але кожна країна зберігала значну внутрішню автономію. Литва утримала за собою такі суверенні атрибути, як окремий уряд, судочинство, армію, скарбницю²⁹. Водночас територія ВКЛ значно зменшилась, і його українські землі перейшли до Корони Польської.

Польсько-Литовська Річ Посполита проіснувала понад два століття (1569–1795 рр.). Протягом цього довгого шляху польсько-литовський державний союз пережив як раннє піднесення до рівня великої континентальної сили, так і падіння до глибин державного колапсу, викликаного геополітичними обставинами та перманентними деструктивними процесами в середині самої Речі Посполитої.

Слабкість польсько-литовського державного союзу призвела до поділів Речі Посполитої. Перший з них відбувся в 1772 р. Австрія, Росія та Пруссія відібрали у Речі Посполитої 1/3 її території та більше 30 % населення³⁰. На межі очевидної катастрофи робилися відчайдушні спроби порятунку незалежності та проводилися активні реформи. У 1788 р. почалася робота Чотирирічного сейму (тривав до 1792 р.). Через значення ухвалених на ньому рішень названого також «Великим сеймом»³¹. Апогеєм його звершень стало ухвалення Конституції (3 травня 1791 р.).

Конституція 3 травня 1791 р. заклала основи модерної держави, у якій влада поділялася, уряд підлягав контролю, а права громадян отримували правовий захист. Поєднуючи елементи

національної традиції з ідеями Просвітництва, Конституція прагнула зберегти суверенітет держави та зміцнити її внутрішній устрій через закон, відповідальність і політичну рівновагу³².

Виключно важливим, у контексті процесу конституційного будівництва, стало підтвердження рівноправного статусу ВКЛ у складі Речі Посполитої. 20 жовтня 1791 р. було ухвалено «Взаємне зобов'язання Обох Народів». Не лише назва документа, а і його зміст відображали лінію на декларування єдності двох самобутніх націй – Польщі та Литви у рамках «державного тіла» Корони Польської та Великого князівства Литовського³³.

Конституція 1791 р. була чинною недовго. У 1793, 1795 рр. відбулися другий і третій поділи Речі Посполитої між її могутніми сусідами. Попри це, Травнева конституція та її політико-правові ідеї, продовжували впливати на польську та литовську правові традиції. Закладені актом 1791 р. підвалини ідеї правової держави, верховенства права та модерного конституціоналізму, стали виключно важливим джерелом відновлення державно-правової традиції обох народів уже у ХХ ст.

Третій поділ Речі Посполитої (1795 р.) підсумував історію Великого князівства Литовського. На наступні 123 роки Литва опинилася в бездержавному стані. Переважна частина її етнічних територій перебувала у складі Російської імперії. У ХІХ ст. продовжували жити ідеї відновлення Великого князівства Литовського, у різних формах та з різним уявленням про суб'єктність відродженої Литви. Жоден з подібних проєктів не був реалізований. Водночас ХІХ ст. стало часом Національного відродження, періодом формування нової інтелектуальної еліти та поступового вироблення візії державного майбутнього Литви як утворення, у основу якого покладено етнолінгвістичний базис ідентичності.

Перша революція в Російській імперії (1905–1907 рр.) принесла відносну лібералізацію суспільно-політичного життя держави Романових і водночас прискорила процес складання державно-політичної програми національних рухів поневолених Росією народів. У цьому контексті 1905 р. став знаковим для литовського руху. Ідеться насамперед про діяльність

Уселитовського Сейму або Великого Вільнюського Сейму. Масштабний громадський захід, що зібрав більше 2 тис. делегатів³⁴. Цей де-факто національний форум направив до Міністерства внутрішніх справ Росії меморандум (4 листопада 1905 р.) сміливого автономістського змісту³⁵. Подібним чином було укладено резолюцію Вільнюського Сейму (4–5 грудня 1905 р.)³⁶.

Зазначений «Меморандум» Вільнюського Сейму, з-поміж іншого, підкреслював історичність і традиційність литовської державності, містив вимоги утворення на етнічних литовських територіях автономної національної одиниці з власним парламентом (Установчим Сеймом) та гарантіями широких прав і свобод громадян³⁷.

Попри те, що політична складова вимог литовського руху була прогнозовано відкинута російською владою, громадські акти, ухвалені у 1905 р., заклали ідеологічні та концептуальні основи нормативно-правових актів, створених уже в добу визвольних змагань і відновлення литовської державності. Багато в чому вони стали суспільно-правовими джерелами цих державотворчих документів.

З початком Першої світової війни (1914–1918 рр.) литовські терени стали ареною активних бойових дій. Водночас це був час подальшої трансформації політичної програми національного руху Литви. У 1914 р. було опубліковано «Литовську декларацію» або «Бурштинову декларацію», укладену провідними громадськими діячами Вільнюса. Цей документ було створено під впливом ідеології Вільнюського Сейму та його патріотичних, автономістських актів³⁸, хоча і у вимушено-лоялістській до Російської імперії формі.

З 1915 р. територія сучасної Литви перебувала в німецькій окупації. Лідери литовського руху вирішили відтепер виступати за створення Литовської держави під протекторатом Німеччини³⁹. Так ідеї автономізму, закладені «Бурштиною декларацією», під впливом обставин ламали орієнтаційний вектор і одночасно швидко еволюціонували до сміливіших форм самостійницького державного мислення.

У вересні 1917 р. у Вільнюсі відбулася національна Литовська конференція. Головним її підсумком було утворення представницького органу литовського народу – Литовської Тариби (Ради). До складу Тариби увійшли 20 представників різних політичних груп⁴⁰. Литовська Тариба назвала себе «Крайовою Радою, утвореною з усіх прошарків суспільства»⁴¹. Визнаючи німецьку владу та критичність її підтримки, Тариба, однак, сміливо і прямо декларувала кінцеву ціль діяльності литовського руху – «очікуваний не одним поколінням час» відновлення Литовської держави⁴².

Самостійницький курс Тариби був підтриманий литовськими національними конференціями, конгресами та з'їздами як на території колишньої Російської імперії, так і далекого зарубіжжя. Яким же чином були реалізовані заявлені амбіції, і яке місце у самостійницькому концепті Тариби зайняло питання конституційного ладу Литви? Про це піде мова у основній частині нашої книги (Розділі I). Зроблений нами історичний екскурс є необхідним, на нашу думку, прологом до основних подій, державницьких звершень та розбудови конституційного конструкту міжвоєнної доби (Розділи II–III).

Примітки

- ¹ Див.: Л. А. Голубева и др., *Финно-угры и балты в эпоху Средневековья* (Москва : Наука, 1987), 381–397.
- ² *Annales Quedlinburgenses, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 3 (Hannover, 1839), 80.
- ³ Э. Гудавичюс, *История Литвы*, т. 1: *С древнейших времен до 1569 года* (Москва : VALTRUS, 2005), 30.
- ⁴ Е. Чешихин, *История Ливонии с древнейших времен*, т. 1 (Рига : Типолитография А. И. Липинского, 1884), 20–21; М. Бредис и Е. Тянина, *Крестовый поход на Русь* (Москва : Алгоритм, 2007), 54–55.
- ⁵ Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, т. 1: *До половини XVII століття* (Варшава : Український Науковий Інститут, 1932), 100–101; В. Пашуто, *Образование Литовского государства* (Москва : Издательство Академии наук СССР, 1959), 368.

- ⁶ Див. детальніше: E. Christiansen, *Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980); E. Christiansen, *The Northern Crusades*, 2nd ed. (London; New York: Penguin, 1998).
- ⁷ Про правління Міндаугаса: A. Šapoka, red., *Lietuvos istorija* (Kaunas: Švietimo ministerijos Knųų leidimo komisija, 1936), 49–60.
- ⁸ В. Иванов, *История держави і права України : підручник* (Київ : МАУП, 2007), 107–108.
- ⁹ L. Griškevič ir kt., *Lietuvos konstitucionalizmo istorija: istorinė Lietuvos konstitucija: 1387 m.–1566 m.–1791 m.–1990 m.* (Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2016), 75–76.
- ¹⁰ Griškevič ir kt., *Lietuvos konstitucionalizmo istorija...*, 76–77.
- ¹¹ Griškevič ir kt., *Lietuvos konstitucionalizmo istorija...*, 76–77.
- ¹² С. Ківалов та П. Музиченко, коментар укладачів до *Статуту Великого князівства Литовського*, т. 1: *Статут Великого князівства Литовського 1529 року* (Одеса : Юридична література, 2002), 20.
- ¹³ Ківалов та Музиченко, коментар укладачів до *Статуту Великого князівства Литовського*, т. 1: *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*, 20.
- ¹⁴ A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija (1009–1795)* (Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005), 120–121, 146, 168, 170.
Про розгляд питання польсько-литовського союзу на сеймах до укладення Люблінської унії: М. Давнарґ-Запольській, *Польско-литовская уния на сеймахъ до 1569 года* (Москва, 1897), 2–23.
- ¹⁵ Zygmunt August król polski i wielki książę litewski ogłasza swoją ostateczną przemowę w sprawie unji, na sejmie lubelskim wygłoszoną. Lublin na sejmie, 29 lipca 1569 r., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 156 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932), 379.
- ¹⁶ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego odnawiają unję z Koroną polską. Lublin na sejmie, 1 lipca 1569 r., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932), Artykuł 3, 358.
- ¹⁷ Термін «Республіка Обох Націй» (від лат. «Res Publica Utriusque Nationis») увійшов у вжиток наприкінці існування цієї двоєдиної держави. Литовське ж полонізоване «Žečpospolita» – це переклад латинського «Res publica». У різні часи використовувалися різні назви цього державного об’єднання, зокрема Королівство Польське і Велике князівство Литовське, Найясніша Річ Посполита (Про історію терміна див.: Z. Kiaupa, “Dėl jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės vardo”, *Lietuvos istorijos metraštis 2005 1* (2006): 145–150). Термін «Річ Посполита» також використовувався для козацької України, як, наприклад, у промові на поховання Богдана Хмельницького (1657 р.) (С. Величко, сост., *Лѣтопись событій въ югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ*, т. 1 (Київ: Въ Лито-Типографическомъ Заведеніи Іосифа Валнера, 1848), 289). У Польщі цей термін застосовують

- не тільки до союзу Польщі та Литви XVI–XVIII ст., але й до сучасної Польщі (Rzeczpospolita Polska), а також до міжвоєнного періоду її державної історії (1918–1939 рр.).
- ¹⁸ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 4, 358.
- ¹⁹ Повний титул правителя формулювався як польського короля, а також великого князя литовського, руського, прусського, мазовецького, жемайтійського, київського, волинського, подільського та інфлянтського (Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 5, 358).
- ²⁰ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 4, 358.
- ²¹ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 5, 358.
- ²² Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 7, 359.
- ²³ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 9, 359.
- ²⁴ Питання форми об'єднання є досить дискусійним, чи то був федеративний, або конфедеративний союз.
- ²⁵ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuły 8, 16, 359–360.
- ²⁶ За умовами Люблінської унії Литва не могла мати власний сейм, натомість спільні сейми мали бути скликані у Польщі, з визначенням місця монархом та коронною і литовською радами (Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego, *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 16, 360). Однак довгий час литовці неформально обходили цю заборону скликанням «генеральних з'їздів» князівства. У 1671 р. така практика фактично припинилася. Єдиним, що змогло морально пом'якшити удар по литовській політичній самобутності стало рішення про проведення кожного третього загальнодержавного сейму на території Литви (1673 р.).
- ²⁷ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 12, 359–360.
- ²⁸ Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego..., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 149, Artykuł 11, 359.
- ²⁹ H. Litwin, коментар укладача до *Unia Lubelska 1569 roku. Akty prawne = Люблінська Унія 1569 року. Правові акти* (Київ : Польський інститут у Києві; Сеймове видавництво; Представництво Польської академії наук у Києві, 2019), 57.
- ³⁰ А. Дыбковская, М. Жарын и Я. Жарын, *История Польши с древнейших времен до наших дней* (Варшава : Научное издательство ПВН, 1995), 151.
- ³¹ Дыбковская, Жарын и Жарын, *История Польши с древнейших времен до наших дней*, 155, 157.

- ³² Див.: *Ustawa rządowa czyli Konstytucya 3. maja 1791* (Przemyśl: Nakładem redakcyi „Echa z Nad Sanu”, z drukarni S. P. Piątkiewiczza, 1885).
- ³³ Konstytucja p. t. Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów. Warszawa na sejmie, 20 października 1791 r., *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, nr. 177 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932), 398.
- ³⁴ Про обставини скликання Сейму та його роботу див.: Е. Motieka, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 11: *Didysis Vilniaus seimas* (Vilnius: Saulabrolis, 1996), 46–76, 107–116, 118–207.
- ³⁵ Див.: Motieka, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos...*, 76–94.
- ³⁶ Див.: Motieka, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos...*, 172–193.
- ³⁷ “Apie Lietuvos autonomiją. “Memorandum”,” *Vilniaus žinios*, 1905 m. lapkričio 13 d. (26 d.), nr. 267, 1.
- ³⁸ Повний текст декларації див.: *Vilniaus lietuvių atstovų 1914 m. rugpjūčio 22 d. deklaracija Rusijos vyriausybei („Gintarinė deklaracija“), Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*, dok. nr. 1 (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017), 122–123.
- ³⁹ Петриж, *Епоха великих надій : нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 180–181.
- ⁴⁰ “Lietuvos Taryba,” *Lietuvos aidas*, 1917 m. rugsėjo 25 d., nr. 7, 1.
- ⁴¹ “Lietuvos Taryba,” *Lietuvos aidas...*, nr. 7, 1.
- ⁴² “Lietuvos Taryba,” *Lietuvos aidas...*, nr. 7, 1.

РОЗДІЛ I

РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. ТИМЧАСОВІ КОНСТИТУЦІЇ

1.1. Відновлення незалежності

11 грудня 1917 р. Литовська Тариба проголосила відновлення незалежності Литви. Себе вона до того ж назвала «єдиним уповноваженим представником литовського народу», визнаним як на батьківщині, так і за кордоном. До декларації (під тиском Німеччини) додали пункт про «вічний союз» із Німецькою імперією. Берліну передали контроль над військовою, транспортною, митною та фінансовою сферами Литви¹.

Проголошення державності мало символічний характер напередодні початку мирних переговорів між Німецькою імперією та її союзниками по Четвертому блоку і Росією, у якій від листопада 1917 р. після другої за рік революції, правив більшовицький уряд. Російські більшовики демонстрували бажання вийти з Першої світової війни, що тривала. Крім того, нове російське керівництво декларувало відданість праву самовизначення народів. Оскільки Росія змушена була визнати німецькі завоювання і територіальні реалії, які склалися у 1914–1917 рр., задекларований факт існування Литовської держави мав би відіграти певне значення під час вирішення подальшої долі литовського народу та його етнічної території.

Проте зі свого боку Берлін не спішив визнавати незалежність Литви. Литовських делегатів не допустили до переговорів у Брест-Литовську (як член української делегації у Бресті перебував молодий литовський політик Аугустінас Вольдемарас, майбутній очільник литовського уряду), а отже, долю Литви визначали без її участі.

Це викликало обурення діячів литовського національного руху. Його лідери, навіть прихильні до Німеччини, вирішили відмовитися від її протекторату та проголосити повну незалежність. Литовська Тариба 16 лютого 1918 р., на підставі визнаного права народів на самовизначення, одногolosно ухвалила відповідний акт, відновивши державу зі столицею у Вільнюсі. Литва проголошувалася демократичною та вільною від «усіх державних зв'язків» (зовнішніх союзів) з іншими народами, а її майбутнє мав визначити литовський народ через Установчий Сейм, обраний усіма мешканцями Литви в демократичний спосіб².

1.2. Монархічний проєкт

Німецька адміністрація з обуренням відреагувала на Акт 16 лютого, заборонивши його публікацію. Тодішній рейхсканцлер Німеччини Георг фон Гертлінг назвав Акт підривом планів влади Рейху щодо визнання незалежності Литви, а значить і допомоги та захисту молодій державі з боку Німецької імперії³.

Однак у результаті постійних комунікацій між урядовими колами у Берліні та литовськими політиками, вдалося пом'якшити позицію Рейху стосовно державності Литви. Тариба вдалася до маневру, заявляючи, що Акт 16 лютого не суперечить попередній декларації про відновлення незалежності⁴. Урешті, це дало очікуваний результат. 23 березня 1918 р. Німецька імперія офіційно визнала незалежність Литви⁵, але виключно на основах «тісного союзу» і положень декларації Тариби

від 11 грудня 1917 р.⁶ У Акті визнання німецький імператор Вільгельм II проголосив, що Литовській державі надається захист і підтримка. Натомість заявлялося, що Литва має «полегшити військовий тягар Німеччини», що зі свого боку, начебто, мало сприяти справі визволення самої Литви⁷.

Берлін планував закріпити власне домінування в регіоні⁸ через династичні союзи з молодими монархіями, як у випадку з Фінляндією, де королем обрали принца Фрідріха Карла, зятя Вільгельма II. Для Литви імператор розглядав кілька варіантів: посісти трон самому, запропонувати кандидатуру свого сина принца Іоахіма або представника Саксонського дому⁹.

Литовська Тариба побачила в цих планах загрозу німецької анексії і вирішила висунути власного кандидата на престол, католика за віросповіданням і не з німецьких правлячих династій. Вибір упав на герцога Вільгельма фон Ураха, що мав родинний зв'язок із литовсько-польською монаршою династією Ягеллонів. У липні 1918 р. Державна Рада Литви (трансформація Литовської Тариби) проголосила¹⁰ Литву конституційною монархією¹¹ та обрала Вільгельма фон Ураха королем, запросивши його посісти трон у Вільнюсі¹².

Перед запрошенням герцога Тариба затвердила Основний проект Литовської монархічної Конституції (*Pacta conventa*), який визначав, що трон могли успадковувати лише прямі нащадки Вільгельма фон Ураха за чоловічою лінією, тільки за умови прийняття ними вимог Тариби.

Сходячи на престол, Вільгельм мав узяти ім'я Міндаугаса II на честь першого короля Литви. Монархія проголошувалася «заснованою на демократичних засадах» (Ст. I)¹³. Король здійснював владу спільно з народними представниками, які разом із ним виконували законодавчі функції (Ст. III п. а). Монарху надавалося право законодавчої ініціативи (Ст. III п. d) та право ініціювання перегляду Конституції (Ст. III п. g). Законодавчий орган – парламент, складався з двох палат: верхньої (Ради) та нижньої (Сейму) (Ст. III п. с). Виконавча влада належала королю і реалізовувалася через Кабінет Міністрів, підзвітний парламенту (Ст. III п. b)¹⁴.

У проекті монархічної конституції проголошувався основний принцип релігійної політики країни – король брав на себе зобов'язання дотримуватися свободи релігійних практик для власних підданих (Ст. VI)¹⁵. Документ не містив окремих статей із зазначенням гарантій прав національних меншостей у Литві. Водночас чітко зазначалася етнічна й лінгвістична преференція литовців і литовської мови. Литовська проголошувалася офіційною мовою на всіх рівнях, включаючи королівський двір (Ст. IX)¹⁶. При своєму дворі монарх міг обирати як посадових осіб лише литовців, які володіли офіційною мовою і постійно розмовляли нею. Виключення робилося лише на перший 5-річний період правління Вільгельма / Міндаугаса II. На цьому перехідному етапі іноземці могли бути залучені до управління двором, але не більше ніж у пропорції 1 до 3-х по відношенню до литовців (Ст. X)¹⁷.

Діти монарха мали виховуватися та отримувати шкільну освіту у Литві. Тільки після закінчення навчання в королівстві вони набували права продовжити отримувати освіту за кордоном (Ст. XI)¹⁸. Крім того, король з усією своєю родиною повинен був мешкати у Литві, без згоди народних представників він не міг гостювати за межами королівства довше ніж два місяці на рік (Ст. VIII)¹⁹. Також, без згоди парламенту, король не міг стати правителем іншої держави (Ст. VII)²⁰. Зазначалося, що на короля покладається обов'язок дотримуватися Конституції та захищати незалежність і територіальну цілісність Литви (Ст. IV)²¹.

Герцог Вільгельм фон Урах, граф Вюрттемберзький, прийняв пропозицію литовської корони та погодився з конституційними умовами Тарибі, від свого імені та імені своїх спадкоємців²².

Проте монархічний проект у Литві так і не був реалізований. Як і не було втілено проект монархічної конституції. Запрошення фон Ураха викликало невдоволення кайзера, Берлін тиснув на литовську Державну Раду, змушуючи переглянути її рішення. Невизначеність тривала кілька місяців, поки зовнішня ситуація не змінилася: Німеччина, очевидно, програвала війну. Це означало кінець німецького протекторату

для Литви та необхідність національних сил переходити до самостійних дій і, у повному обсязі, брати владу у свої руки.

2 листопада 1918 р. Державна Рада ухвалила постанову, яка анулювала обрання Вільгельма фон Ураха литовським королем. Водночас остаточне вирішення цього питання Рада переадресувала майбутньому національному Установчому Сейму²³.

1.3. Крок до демократії: перша Тимчасова конституція Литви 1918 р.

Одного дня з фактичною відмовою від монархії, 2 листопада 1918 р., Державна Рада ухвалила першу Тимчасову конституцію Литви (Основні положення Тимчасової конституції Литовської Держави). Документ складався з преамбули, 29 статей у шести розділах.

Преамбула Тимчасової конституції проголошувала, що до моменту скликання Установчого Сейму у країні встановлювалися тимчасові органи вищої державної влади. На майбутній Установчий Сейм покладалося вирішення питання форми правління у Литві²⁴.

Розділ I – Загальна частина. Містив чотири статті (Ст. 1–4)²⁵. Стаття 1 установлювала вищі тимчасові органи держави, до яких належали: а) Державна Рада; б) Президія Державної Ради разом з Кабінетом Міністрів²⁶.

Стаття 2 проголошувала місцем перебування «Вищої Влади» столицю Литовської Держави – місто Вільнюс²⁷.

Стаття 3 визначала, що у Литві право законодавчої ініціативи належить Державній Раді та Кабінету Міністрів²⁸.

Стаття 4 установлювала алгоритм ухвалення Тимчасової конституції Литовської держави, а також внесення до неї доповнень або змін. Таким чином, відповідно до Ст. 4 визначалося, що всі Основні положення Тимчасової конституції ухвалюються 2/3 голосів членів Державної Ради. Положення Тимчасової

конституції могли бути доповнені або змінені тільки за вимогою 1/2 від загальної чисельності членів Державної Ради. При тому, за відповідні доповнення або зміну положень Тимчасової конституції Литви мали віддати свої голоси не менш ніж 2/3 членів Державної Ради²⁹.

Таким чином, Розділ I визначав тимчасову будову верховної влади та окреслював рамку перехідного конституційного порядку до Установчого Сейму.

Розділ II – Державна Рада (Ст. 5–8)³⁰ установлював компетенцію цього вищого органу влади Литви. Зокрема, визначалося, що Державна Рада уповноважена ухвалювати тимчасові закони Литовської держави, а також виносити рішення щодо міжнародних договорів Литви з іноземними державами (Ст. 5)³¹. Ухвалені Державною Радою проекти тимчасових законів і договорів з іншими державами мали оприлюднюватися Президією Державної Ради (Ст. 6)³². Державній Раді належало право інтерпеляції та запитів³³ (Ст. 7)³⁴. Ст. 8 визначала порядок скликання сесій Державної Ради Литви, які призначалися самою Державною Радою, або скликалися за ініціативи Президії Державної Ради, а також сесії могли бути скликані на вимогу 1/3 членів Державної Ради³⁵.

Загалом, цей розділ закріплював центральну роль Державної Ради як ядра законодавчої влади у процесі формування державності. Державна Рада не обиралася народом, а сама кооптувала власних членів; було відсутнє визначення терміну її повноважень, умов дострокового розпуску і т. п. У Тимчасовій конституції не фіксувалися такі важливі елементи парламентаризму, як особиста недоторканість члена законодавчого органу, винагорода за професійну діяльність парламентаря тощо.

Зазначимо, що незадовго до ухвалення наступного тимчасового основного закону країни, 1 березня 1919 р. права членів Державної Ради були врегульовані окремим нормативним актом (закон «Права членів Державної Ради»). Тоді було встановлено, що особа члена Державної Ради, його житло та кореспонденція є недоторканими. На членів Ради не могла розповсюджуватися дія законів і наказів про стан війни, стан посиленого

захисту, стан облоги, а також інші акти, що обмежували свободи громадян.

У випадку вчинення злочину, член Державної Ради міг бути притягнутий до відповідальності лише за згоди Державної Ради. Члени Ради мали право вільного доступу до всіх державних установ та органів самоврядування, могли ознайомитися з роботою цих структур і вимагати від них потрібну члену Ради інформацію. Члени Державної Ради отримали право безкоштовно користуватися залізничним й іншим транспортом державного і комунального підпорядкування³⁶. Зазначене вище створило підґрунтя аналогічних постулатів щодо особи члена Сейму Литви, уперше конституційно закріплених у 1920 р.

Розділ III – Тимчасова компетенція Президії Державної Ради (Ст. 9–14)³⁷. Ст. 9 Тимчасової конституції Литовської держави встановлювала, що доки не буде створений окремий вищий постійний урядовий орган Литви, доти його компетенція доручалася Президії Державної Ради. До складу Президії входило три її члени: президент та два віцепрезиденти Президії³⁸.

Президії належала вища виконавча влада, яку вона мала здійснювати через Кабінет Міністрів, підзвітній Державній Раді (Ст. 10)³⁹. Від імені Державної Ради Литви Президія мала право: оприлюднювати (зі своїм підписом) тимчасові закони Литви і міжнародні договори Литви з іноземними державами; запрошувати певну особу на посаду прем'єр-міністра, доручати йому формування Кабінету Міністрів, а також затверджувати уже сформований Кабінет Міністрів; представляти Литовську державу; призначати посланців Литовської держави за кордоном і приймати акредитованих посланців іноземних держав; призначати вищих військових і цивільних посадовців Литовської держави; «тримати у своєму розпорядженні» армію, задля захисту незалежності Литви та її територіальної недоторканості, а також призначати головнокомандувача Збройних сил Литви (Ст. 11)⁴⁰.

Усі акти, що оприлюднювалися Президією Державної Ради Литви, мали бути завірені підписом прем'єр-міністра або відповідного міністра (Ст. 12)⁴¹. Водночас, колективний підпис

Президії Державної Ради формувався з підписів усіх трьох її членів – президента та двох віцепрезидентів (Ст. 13)⁴². У розпорядженні Президії перебувала державна печатка Литви (Ст. 14)⁴³.

Установлювалася тимчасова виконавча модель, що забезпечувала безперервність управління у критичний момент державотворення.

Зазначимо, що Президію Державної Ради першим очолив А. Сметона (відомий політичний і громадський діяч, голова Литовської Тариви і майбутній президент Литви), його заступниками-підписантами Тимчасової конституції 1918 р. стали Ю. Стаугайтіс та Ю. Шауліс⁴⁴.

Розділ IV – Кабінет Міністрів (Ст. 15–21)⁴⁵ установлював наступне: склад Кабінету Міністрів формував прем'єр-міністр (Ст. 15)⁴⁶ і затверджувала Президія Державної Ради, як орган, що тимчасово виконував вищі урядові функції (Ст. 16)⁴⁷; Кабінет Міністрів повинен був спільно («солідарно») працювати і нести спільну відповідальність за свою діяльність (Ст. 17)⁴⁸; Кабінет Міністрів був зобов'язаний іти у відставку в разі, якщо Державна Рада висловила йому недовіру (Ст. 18)⁴⁹; роботою Кабінету Міністрів керував прем'єр-міністр або один з міністрів, який його заступав (Ст. 19)⁵⁰; члени Державної Ради Литви, увійшовши до складу Кабінету Міністрів, не втрачали свого статусу і повноважень членів Державної Ради (Ст. 20)⁵¹; Кабінет Міністрів та окремі міністри були зобов'язані надавати відомості та пояснення щодо своєї діяльності на вимогу Державної Ради та її комісій (Ст. 21)⁵².

Тобто цей розділ Тимчасової конституції формував принципи відповідального уряду та визначав його місце у тимчасовій системі влади.

Розділ V – Основні права громадян (Ст. 22–25)⁵³. Ст. 22 тимчасового основного закону Литовської держави проголошувала скасування всіх станових привілеїв. Усі громадяни, без розрізнення статі, національності, віросповідання та соціального походження проголошувалися рівними перед законом⁵⁴.

Відповідно до Ст. 23 гарантувалися («забезпечувалися») недоторканість особи, житла і власності громадян, свобода

віросповідання, друку, слова, зібрань та спілок, якщо тільки мета цих зібрань і об'єднань громадян, а також засоби її досягнення, не суперечили законам Литви. Були заборонені зібрання озброєних осіб⁵⁵.

У тих сферах, у яких Литовська держава не видала власних законів, тимчасово мали діяти ті закони, які були чинними на території Литви до початку Першої світової війни у 1914 р. (мовою документа: «які були перед війною»). Однак такі нормативні акти не повинні були суперечити основним положенням Тимчасової конституції Литовської держави (Ст. 24)⁵⁶. Як на період дії стану війни, так і в разі загрози безпеці держави у мирний час («під час війни, так само як і для недопущення повстань та безладів, що загрожують Державі») повинні були застосовуватися особливі закони, якими тимчасово обмежувалися конституційні гарантії свобод громадян (Ст. 25)⁵⁷.

Так Розділ V задавав мінімальний, але принциповий стандарт правового статусу громадянина в новій державі.

Розділ VI – Установчий Сейм (Ст. 26–29)⁵⁸ був останнім тематичним блоком у структурі первинного варіанта Тимчасової конституції 1918 р. У ньому, зокрема, проголошувалося, що на тимчасову владу Литовської держави покладалося ухвалення й оприлюднення закону про вибори до національного Установчого Сейму Литви (Ст. 26)⁵⁹.

Установчий Сейм мав обиратися на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування (Ст. 27)⁶⁰. Законодавчий орган повинен був зібратися на своє перше засідання, після завершення виборів членів Установчого Сейму, у місті Вільнюсі. День першого засідання Установчого Сейму мав бути призначений Тимчасовим Урядом Литви (Ст. 28)⁶¹. До того ж Установчий Сейм міг приступити до роботи тільки у випадку, якщо на його засіданні були присутні 2/3 його членів («представників») (Ст. 29)⁶².

Загалом Розділ VI концентровано спрямовував тимчасову владу до створення легітимного представницького органу, що мав винести остаточне рішення щодо державного ладу в Литві.

Згодом, у січні 1919 р. тимчасовий основний закон доповнив Розділ VII, що включав у себе одну статтю (Ст. 30) (Право Кабінету Міністрів видавати тимчасові закони)⁶³. Встановлювалося, що між сесіями Державної Ради Литви Кабінет Міністрів одержав право видавати тимчасові закони за умови, що вони будуть винесені на розгляд Державної Ради на найближчій її сесії. Такі тимчасові закони діяли доти, доки не були б відхилені або змінені Державною Радою⁶⁴.

Таким чином, Розділ VII надав можливість уряду діяти оперативно за надзвичайних умов, зберігаючи водночас парламентський контроль. Зазначимо, що практичне задіяння нового розділу Тимчасової конституції відбулося дуже швидко. У лютому 1919 р. Кабінет Міністрів, на підставі Ст. 30 тимчасового основного закону, ухвалив декілька документів, що були покликані покращити організацію оборони країни в умовах критичного етапу визвольних змагань литовського народу. З-поміж іншого, було ухвалено спеціальний режимний нормативний акт, який установлював правила дії стану війни в Литві⁶⁵.

Підсумовуючи огляд документа підкреслимо, що Тимчасова конституція Литви 1918 р. відобразила важкі умови відновлення литовської державності: невизначеність форми правління, відсутність сталих інституцій, воєнну загрозу та потребу забезпечити безперервну владу. Документ створив мінімальну, але функціональну конструкцію державного управління, поєднавши парламентський елемент із тимчасово посиленою виконавчою владою. Структура акта була спрямована на переживання кризового періоду й підготовку умов для скликання національного законодавчого органу – Установчого Сейму, який мав установити остаточний конституційний лад у Литві.

Тим часом, бої Першої світової підійшли до кінця (11 листопада 1918 р.). Четверний союз зазнав поразки. У Німеччині палала революція. Ще раніше стала розлітатися на друзки Австро-Угорська імперія, впала династія Габсбургів.

Карколомні процеси на континенті привели до початку виведення німецьких військ з окупованих територій. Одночасно, це відкрило шлях до нового російського вторгнення.

13 листопада 1918 р. Москва анулювала Брест-Литовську угоду і розпочала так званий «визвольний похід». У прицілі радянізації, у тому числі, опинилися Литва та інші дві новоутворені балтійські держави – Латвія та Естонія⁶⁶. Підходив до кінця 1918 р., сповнений подій. Попереду на молоду Литовську державу чекали значно більші випробування, але й нові етапи розбудови державності та конституціоналізму.

МІЖРОЗДІЛ 1.1

ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ

1918 р. був знаковим у історії багатьох народів поза балтійськими теренами, що також скористалися можливістю відновити або створити власну державність на руїнах імперій. У молодих державах, з різною інтенсивністю, відбувалися процеси конституційного будівництва.

Ще до настання переламного для Центрально-Східної Європи 1918-го «парад суверенітетів» відкрила Фінляндія. У грудні 1917 р. Сенат колишнього автономного князівства у складі держави Романових проголосив Декларацію незалежності («До народу Фінляндії»). Документ, з-поміж іншого, містив формулювання позиції щодо зміни існуючого устрою та обрання чіткого курсу на побудову республіканської форми правління в країні⁶⁷.

За декілька тижнів до цього (у своєму III Універсалі, проголошеному у листопаді 1917 р.) про утворення Української Народної Республіки (УНР), щоправда у складі Росії, оголосила українська Центральна Рада⁶⁸. У січні 1918 р., у складних умовах прямої агресії радянської Росії, Центральна Рада проголосила IV Універсал. Документ став вінцем еволюції поглядів головного представницького органу українського народу, – від автономізму до державницького самостійництва. УНР проголошувалася «самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу»⁶⁹, як реалізацію давньої мрії пращурів – «батьків» українського народу⁷⁰.

У квітні 1918 р., буквально за лічені години до військового перевороту, що підвів фінальну риску її історії, Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР. Слід сказати, що до цього, у період автономізму, Україна вже мала нормативно-правові акти, які виконували функцію сегментів тимчасового основного закону⁷¹.

Конституція УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) складалася з восьми розділів, що включали в себе 83 статті. Документ проголошував відновлення «державного права» України (Розд. I, Ст. 1 Статуту)⁷², а значить – стверджував історичність української державності в різних її формах. Народ України проголошувався джерелом влади (Розд. III, Ст. 22)⁷³ та єдиним володарем суверенного права в УНР (Розд. I, Ст. 2)⁷⁴. Вищим органом влади та одночасно вищим законодавчим органом у державі проголошувалися Всенародні Збори (Розд. III, Ст. 23)⁷⁵. Вища виконавча влада належала Раді Народних Міністрів УНР (Розд. III, Ст. 24)⁷⁶, судова влада – Генеральному Суду УНР (Розд. III, Ст. 25)⁷⁷.

Конституція УНР 1918 р. демонструвала бережне ставлення до сфери громадянських прав⁷⁸ та значну толерантність до культурних, національних і релігійних потреб етнічних громад України⁷⁹.

Після повалення республіканського ладу та встановлення влади гетьмана П. Скоропадського, державне і конституційне будівництво в Україні змінило вектор на монархічний. У часи Гетьманату, навесні 1918 р., були прийняті й проголошені такі базові для нової форми української державності нормативно-правові акти, як «Грамота до Всього Українського Народу»⁸⁰ та «Закони про тимчасовий Державний устрій України»⁸¹.

У результаті подій 1 листопада 1918 р., відомих як Галицька революція або Листопадовий чин, починає свій відлік державний республіканський проект українців колишньої Австро-Угорської імперії. Західно-Українська Республіка (ЗУНР), попри свою нетривалу історію, також зробила внесок до скарбниці історії українського конституціоналізму⁸².

Падіння багатовікової Габсбурзької монархії закликала повернутися до життя традиційні державності – чеську

та польську. Щоправда, у випадку першої – 1918-й приніс суверенність у форматі спільного чехо-словацького дому. Польща ж відроджувалася на попелищі трьох своїх колишніх кривдників – не лише держави Габсбургів, але й Німецької та Російської імперій.

Утрата Росією контролю над Кавказом відкрила і там державотворче вікно можливостей. Зокрема, південно-кавказькі народи сповна ним скористалися. За короткий проміжок часу під впливом турецького фактору вони пройшли еволюцію від спільного «Закавказького проекту»⁸³ до декларування незалежності. Одна за одною, у травні 1918 р., про свою самостійність оголосили Грузія (26 травня) та Азербайджан (28 травня). Починалася історія Грузинської Демократичної Республіки (ГДР) та Азербайджанської Демократичної Республіки (АДР). Вірменська Національна Рада, затвердивши Декларацію незалежності (28 травня), лише за декілька днів (30 травня) оголосила, урахувуючи розпад Закавказької федерації, про офіційне тимчасове прийняття на себе урядових функцій, політичного й адміністративного керівництва «вірменськими провінціями»⁸⁴.

Акти незалежності ГДР, як і АДР, були важливими конституційними актами, основоположними в історії конституціоналізму Грузії та Азербайджану. Так Грузія проголошувалася незалежною демократичною Республікою, джерелом влади в якій є грузинський народ. ГДР віднині мала бути нейтральною країною, що гарантувала широкий обсяг громадянських і політичних прав, без розрізнення етнічного чи соціального походження, або релігійного сповідання своїх громадян. Усі національні меншості країни отримували запевнення вільного розвитку й доступу до урядових посад. Вищим органом влади ГДР, як парламентської республіки, проголошувалися Установчі Збори. До їхнього скликання роль верховної влади покладалася на Національну Раду і вищий орган виконавчої влади – Тимчасовий уряд⁸⁵. Практично тією ж мовою тріумфу демократії, миролюбства та рівноправ'я, що й у Грузії, говорила Декларація незалежності Азербайджану⁸⁶.

Проте, урочисто проголошене в революційному 1918 р., мало бути захищене від різних імперських геополітичних проєктів, що аж ніяк не бажали миритися із самостійницькими прагненнями тепер уже визволених народів. Подальша боротьба показала, хто з цих молодих державних організмів виявився життєздатним, а кому судилася доля «метелика», який, натхненно злетівши до сонця свободи, згорів у полум'ї ХХ ст.⁸⁷

1.4. Виклики зими-весни 1919 р.

28 грудня 1918 року розпочалося пряме радянське вторгнення до Литви. Незважаючи на наказ від 23 листопада про створення Ради оборони та формування армії⁸⁸, литовські сили залишалися вкрай малочисельними і спершу не могли чинити ефективний опір інтервентам.

Радянські війська швидко просувалися, 5 січня 1919 р. захопили Вільнюс. Уряд Литви евакуювався до Каунаса⁸⁹. Невдовзі Червона армія наблизилася і до цього тимчасового державного центру. Створилася реальна загроза катастрофи. Утім, ситуацію поступово вдалося виправити.

Литовське керівництво звернулося до Німеччини, яка надала 100 млн марок позики та озброєння. Також було призупинено виведення німецьких військ, які допомогли стримати радянський наступ. Уряд Литви організував набір добровольців, обіцяючи їм земельні наділи. Таким чином вдалося залучити численних німецьких волонтерів. У січні-лютому 1919 р. перші системні мобілізаційні заходи, проведені всередині країни, влили до рядів литовської армії сотні офіцерів та військових чиновників. Сукупно, наведені дії військово-політичного керівництва Литви дали необхідний рятівний результат⁹⁰.

У лютому 1919 р. радянські сили вторгнення зазнали поразки на підступах до Каунаса і вимушено перейшли до оборони. У Литві розгортався масовий антирадянський партизанський

рух. Навесні 1919 р. ситуація ще більше погіршилася для Червоної армії. 21 квітня 1919 р. польські війська зайняли Вільнюс, відкинувши більшовиків за річку Няріс. Однак цей польський успіх став прологом до тривалого польсько-литовського конфлікту за Вільнюський край та інші території⁹¹.

Складно і без стратегічних проривів тривала боротьба на дипломатичному фронті, за визнання незалежності Литви. Литовська делегація у 1919 р. неофіційно брала участь у Паризькій мирній конференції, що мала підвести підсумок Першій світовій війні та закласти підмурки нового повоєнного світопорядку.

Литовським представникам було дозволено подавати петиції, меморандуми, долучитися до роботи різних комісій форуму (що спеціалізувалися на питаннях дотичних до проблем Росії, Польщі, Німеччини та країн Балтії). Під час Паризької конференції литовські представники зуміли налагодити спільну платформу з латвійською та естонською делегаціями (які також діяли неофіційно). Хоча найважливіші питання для Литви (визнання незалежності та права на соборність, долучення до колективних міжнародних органів) так і не були тоді вирішені⁹².

Перепонами на шляху до цього ставала російська непримиренність (на той момент тривала підтримка країнами Антанти «білого руху» у громадянській війні в Росії, а відтак ідеї «єдності та неподільності» Російської держави), а також польське бачення майбутнього Литви⁹³. Воно резонувало з чіткою самостійницькою позицією литовського уряду. Хоч і поки невізнана, але вже досить міцна та життєздатна Литовська держава відкидала як перспективу перебування у складі майбутньої демократичної Росії, так і польську альтернативу – створення державного союзу з Польщею⁹⁴ у душі нової Речі Посполитої.

Не спостерігалось стабільності та певності й у політичному житті Литви, що воювала. Загострювалися протиріччя під час розподілу владних повноважень між Кабміном та Державною Радою. Задля недопущення розколу в середині еліт Державна Рада схилилася до введення посади одноосібного голови

держави та започаткування інституту президенства в Литві. Представники різних політичних сил зійшлися на кандидатурі А. Сметони. 31 березня 1919 р. він повернувся до Литви після довгого закордонного вояжу. 4 квітня 1919 р. Державна Рада зібралася, щоб утвердити нову Тимчасову конституцію й обрати першого президента Литви⁹⁵.

1.5. Тимчасова конституція Литви 1919 р.

Основні положення Тимчасової конституції Литовської Держави 1919 р. склалися з преамбули, восьми розділів, що включали в себе 42 статті. У значній частині своїх положень Тимчасова конституція 1919 р. повторювала положення і формулювання своєї попередниці 1918 р. Утім, розглянемо зміст документа детально.

У Преамбулі проголошувалося, що Державна Рада Литви є виразником суверенної влади Литви (*suprema potestas*). На Державну Раду покладалося встановлення державної влади Литви (у попередній редакції 1918 р. використано формулювання – «Тимчасового Уряду Литовської Держави»⁹⁶) і визначення її повноважень відповідно до положень Тимчасової конституції. Як і у преамбулі до попередньої Тимчасової конституції визначалося, що репрезентаційне суверенне повноваження Державної Ради (як і встановлених Тимчасовою конституцією інших вищих органів державної влади) залишалося чинним до моменту ухвалення рішення щодо форми правління і Конституції Литовської Держави майбутнім Установчим («Утворюючим») Сеймом Литви⁹⁷.

Розділ I – Загальна частина (Ст. 1–5)⁹⁸. На відміну від тимчасового основного закону 1918 р. віднині встановлювалося, що органи вищої державної влади Литви включають у себе не дві, а три складові. Уперше в історії Литви вводилася посада одноосібного голови держави – Президента (Ст. 1 п. а) (замість

колективного голови – Президії Державної Ради). До інших органів вищої державної влади належали Державна Рада (Ст. 1 п. б) та Кабінет Міністрів (Ст. 1 п. с)⁹⁹. Як і раніше, місцем перебування органів вищої державної влади Литви визначалося місто Вільнюс – столиця Литовської держави (Ст. 2)¹⁰⁰.

Без змін було залишено положення щодо делегування права законодавчої ініціативи. Воно належало Державній Раді та Кабінету Міністрів (Ст. 3)¹⁰¹. Ст. 4 Тимчасової конституції визначала, що всі державні кредити у Литві мали асигнуватися шляхом, установленим законом¹⁰². Дане положення було нововведеним порівняно з попередньою Тимчасовою конституцією Литовської держави. Ст. 5 повторювала формулювання Ст. 4 тимчасового основного закону 1918 р.¹⁰³ і проголошувала, що усі Основні положення Тимчасової конституції ухвалювалися 2/3 голосів членів Державної Ради. Вони могли бути доповнені або змінені тільки за вимогою 1/2 голосів усіх членів Державної Ради. Такі доповнення або зміна ухвалювалися 2/3 голосів членів Державної Ради¹⁰⁴.

Розділ II – Президент Держави і його компетенція (Ст. 6–12)¹⁰⁵. Ст. 6 установлювала, що доки Установчий Сейм Литви буде скликано і він ухвалить рішення щодо форми правління та Конституції Литовської держави, доти Президент Держави мав обиратися Державною Радою¹⁰⁶. Підкреслимо, що до моменту скликання Установчого Сейму й ухвалення постійної конституції Литви (та юридичного закріплення в ній республіканської форми правління), використовувався термін «Президент Держави», а не, скажімо, «Президент Литовської Республіки».

У разі смерті Президента Держави або неспроможності Президента виконувати певний час свої обов'язки його мав заступати Голова Державної Ради (Ст. 7)¹⁰⁷. Президенту Держави належала виконавча влада, яку він здійснював через Кабінет Міністрів, відповідальний перед Державною Радою (Ст. 8)¹⁰⁸.

Тимчасова конституція 1919 р. визначала наступні повноваження Президента Держави: промудльгація¹⁰⁹ (з власним підписом) законів Литви й договорів з іншими державами; запрошення на посаду прем'єр-міністра та доручення йому

формувати Кабінет Міністрів, а також затвердження вже сформованого Кабінету Міністрів; репрезентація Литовської держави; призначення посланців Литви за кордоном і прийом акредитованих посланців іноземних держав у Литві; призначення вищих військових і цивільних посадовців Литовської держави; контроль над Збройними силами Литви (у оригіналі використано формулювання «тримає у своєму розпорядженні армію») задля захисту незалежності Литви та її територіальної цілісності. Президент призначав головнокомандувача армії Литви; скликання та закриття сесій Державної Ради Литви (Ст. 9)¹¹⁰.

Президенту Держави належало право амністії (Ст. 10)¹¹¹. Установлювалося, що всі акти, які оприлюднювалися Президентом Держави, повинні були скріплюватися підписом прем'єр-міністра або відповідного міністра (Ст. 11)¹¹². У віданні Президента знаходилася державна печатка Литви (Ст. 12)¹¹³.

Розділ III – Право Президента Держави видавати закони (Ст. 13–14)¹¹⁴. Ст. 13 тимчасового основного закону Литви 1919 р. визначала, що Президент між сесіями Державної Ради або під час перерв у них мав право видавати закони, ухвалені Кабінетом Міністрів¹¹⁵. Водночас Президент Держави міг повернути до Кабінету Міністрів із своїми зауваженнями законопроект, ухвалений Кабміном. Після цього Кабінет Міністрів повинен був розглянути такий законопроект повторно. У випадку, якщо Президент Держави не знайшов би можливим підписати, повторно розглянутий та ухвалений урядовцями проект закону, тоді цей законопроект повинен був вноситися на розгляд Державної Ради Литви. У такому випадку мало бути негайно скликано її сесію (Ст. 14)¹¹⁶.

Розділ IV – Державна Рада (Ст. 15–18)¹¹⁷. Як і в попередньому тимчасовому основному законі 1918 р., нова Тимчасова конституція Литви встановлювала, що Державна Рада наділялася повноваженнями ухвалювати рішення щодо законів Литви та її міжнародних договорів з іншими державами (Ст. 15)¹¹⁸.

Утім, на розгляд Державної Ради не вносилися закони, ухвалені Кабінетом Міністрів та підписані Президентом Держави

(Ст. 16)¹¹⁹. Ст. 17 установлювала, що Президент Держави мав право зі своїми зауваженнями повернути до Державної Ради закон, ухвалений Державною Радою. У такому випадку Державна Рада повинна була розглянути його вдруге. Повторно розглянутий і ухвалений Радою закон мав бути підписаний Президентом¹²⁰. За Державною Радою зберігалося право інтерпеляції і запитів (Ст. 18)¹²¹ до Кабінету Міністрів Литви щодо його діяльності.

Підкреслимо, що в порівнянні з Президією Державної Ради Литви, Президент не лише зберіг її права і повноваження, але й значно розширив їх, зокрема, у сегментах законотворчості та взаємодії з Державною Радою.

Розділ V – Кабінет Міністрів (Ст. 19–25)¹²². Загалом цей сегмент повторював положення відповідного розділу Тимчасової конституції Литви 1918 р. (Розд. IV, Ст. 15–21)¹²³, однак з урахуванням уведення посади одноосібного голови держави. Таким чином, Розд. V Основних положень Тимчасової конституції Литовської Держави 1919 р. визначав наступне: формування складу Кабінету Міністрів покладалося на прем'єр-міністра (Ст. 19)¹²⁴; склад Кабінету Міністрів затверджував Президент Держави (Ст. 20)¹²⁵; Кабінет Міністрів спільно працював і спільно ніс відповідальність за свою діяльність (Ст. 21)¹²⁶; у разі якщо Державна Рада висловлювала недовіру Кабінету Міністрів, він повинен був іти у відставку (Ст. 22)¹²⁷; представляти Кабінет Міністрів мав право прем'єр-міністр або один з міністрів, який його заміщав (Ст. 23)¹²⁸; увійшовши до складу Кабінету Міністрів, члени Державної Ради не переставали бути членами Державної Ради Литви (Ст. 24)¹²⁹; Кабінет Міністрів та окремі міністри, на вимогу Державної Ради та її комісій, мали надавати відомості та пояснення щодо своєї діяльності (Ст. 25)¹³⁰.

Розділ VI – Основні права громадян (Ст. 26–29)¹³¹ мав ідентичний зміст до однойменного Розділу V попередньої Тимчасової конституції 1918 р. (Розд. V, Ст. 22–25)¹³². Проголошувалося, що всі громадяни Литовської держави, без розрізнення статі, національності та віросповідання є рівними перед законом. Станові привілеї відсутні (Ст. 26)¹³³.

Гарантувалися недоторканість особи, житла і власності, свободи віросповідання, друку, слова, зібрань та спілок, якщо тільки їхні мета та засоби здійснення не суперечили законам Литовської держави. Заборонялися зібрання озброєних осіб (Ст. 27)¹³⁴. У сферах, у яких Литовська держава не видала нових законів, тимчасово залишалися чинними ті закони, які були ухвалені перед Першою світовою війною, настільки, наскільки вони не суперечили Основним положенням Тимчасової конституції Литовської Держави (Ст. 28)¹³⁵. Під час війни, так само як і для недопущення повстань та безладів, що загрожували б Литовській державі, застосовувалися особливі закони, якими тимчасово обмежувалися гарантії свобод громадян (Ст. 29)¹³⁶.

У цьому документі, як і у тимчасовому основному законі 1918 р., була відсутня деталізація прав етнічних та релігійних общин¹³⁷.

Розділ VII – Установчий Сейм (Ст. 30–33)¹³⁸ практично повністю відтворював аналогічний розділ попередньої Тимчасової конституції (Розд. VI, Ст. 26–29)¹³⁹, за виключення певних визначень (на кшталт «державна влада» замість попередньо вжитого «тимчасова влада»). Згідно із Ст. 30 Розд. VII Тимчасової конституції 1919 р. визначалося, що державна влада Литви встановлює (тобто ухвалює) і оприлюднює закон про вибори до Установчого Сейму¹⁴⁰.

Установчий Сейм мав обиратися на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування (Ст. 31)¹⁴¹. Після завершення виборів членів Установчого Сейму, обраний Сейм повинен був зібратися на своє перше засідання у Вільнюсі, у день, призначений вищою державною владою (Ст. 32)¹⁴². Ст. 33 проголошувала, що Установчий Сейм приступав до роботи у випадку, якщо на його засіданні було досягнуто кворуму у 2/3 складу парламентарів¹⁴³.

Пізніше, у листопаді 1919 р., відповідним законом були внесені зміни до Ст. 32–33 тимчасового основного закону. Закон від 17 листопада 1919 р. визначав, що обраний Установчий Сейм повинен був зібратися у місці, визначеному Президентом Держави, і в призначений ним день (Ст. 32). Установчий Сейм

міг розпочати свою роботу, у разі якщо наявний кворум, який складався з 50 % + 1 народного обранця («половина і один з обраних представників») (Ст. 33)¹⁴⁴.

Розділ VIII – Державний Контроль (Ст. 34–42)¹⁴⁵. Цей тематичний сегмент був уперше інкорпорований саме до Тимчасової конституції 1919 р. Він найбільший за обсягом з-поміж розділів цього нормативно-правового акта. Ст. 34 визначала, що на Державний Контроль було покладено забезпечення правомірності та справедливості ухвалення рішень і виконання роботи у сферах доходів, видатків, а також збереження державних фінансів та іншого державного майна¹⁴⁶.

Відповідно до Ст. 35, Державному Контролю були підзвітні всі державні та самоврядні установи, благодійні структури, які отримували субсидії від держави, а також ті комерційні компанії (мовою документа: «товариства»), які користувалися державним кредитом і гарантіями¹⁴⁷. Ст. 36 установлювала, що Державний Контроль повинен був мати постійний доступ до всієї звітності, усіх бухгалтерських книг та всіх дій установ, згаданих у Ст. 35 Основних положень Тимчасової конституції Литовської держави¹⁴⁸.

Ст. 37 установлювала, що Державний Контроль мав право призначати і здійснювати ревізії за власної ініціативи¹⁴⁹. Ст. 38 визначала Державний Контроль як окрему частину державного управління, незалежну від Кабінету Міністрів¹⁵⁰. Державного Контролера мав обирати і призначати Президент (Ст. 39)¹⁵¹. Державний Контролер, на вимогу Державної Ради і її комісій, був зобов'язаний надавати відомості та роз'яснення щодо своєї діяльності (Ст. 40)¹⁵². Державний Контролер повинен був брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів, із дорадчим голосом (Ст. 41)¹⁵³, він був підзвітний Державній Раді Литви. У разі висловлення йому недовіри Державною Радою він повинен був іти у відставку (Ст. 42)¹⁵⁴.

Ухвалені Основні положення Тимчасової конституції Литовської держави, як і попередній тимчасовий основний закон, ідентично відображали складність і невизначеність періоду боротьби за державну незалежність і соборність Литви.

Тимчасова конституція 1919 р. виконувала ту ж програму мінімум із забезпечення життєздатності нестійкого поки станового хребта державних інституцій у Литві. Крім того, положення основного закону ще належало імплементувати, у тому числі, поза межами контрольованих литовським урядом терен. Значна частина бажаної державної території перебувала під іноземною окупацією.

Важливо підкреслити, що Тимчасова конституція 1919 р. закріпила перехід від колегіальної моделі верховної влади до одноосібного президентства, що було відповіддю на потребу у більш ефективному й оперативному управлінні в умовах війни й державної нестабільності. Документ упорядкував систему інституцій, розширив інструменти виконавчої влади та уточнив механізми її взаємодії з Державною Радою, водночас зберігши мінімалістичну структуру прав і свобод. За своєю суттю це був перехідний конституційний акт покликаний стабілізувати державне управління до моменту скликання Установчого Сейму та створення повноцінного республіканського ладу.

1.6. Переможні літо-осінь 1919 р.

У травні 1919 р. литовська армія розпочала масштабний наступ на радянському фронті і за місяць звільнила більшу частину окупованих Червоною армією територій. Під контролем більшовиків залишався лише район навколо Зарасая на сході країни. 24 серпня 1919 р. Військо Литовське приступило до вирішальної фази наступу на Зарасай. Більшовицький плацдарм тут було успішно ліквідовано, а 29 серпня 1919 р. Червона Армія відступила за Даугаву¹⁵⁵.

У вересні 1919 р. Москва запросила миру, однак, локальні бої тривали до січня 1920 р., поки польсько-латвійські війська не ліквідували Даугавпілський плацдарм – останню радянську

укріплену позицію в Балтії¹⁵⁶. Увесь цей час литовські війська продовжували операції у прибережжі ріки Даугави, відбувалися зіткнення як на землі, так і у повітрі¹⁵⁷.

Восени 1919 р. Військо Литовське долучилося до загально-балтійської боротьби проти ще однієї загрози. На території сусідньої Латвії розгорталися масштабні бойові дії національної латвійської армії проти білогвардійської, російсько-німецької за складом, Західної добровольчої армії (ЗДА) під командуванням П. Бермондта-Авалова, за спиною якого стояли германські мілітаристи, що бажали будь-що зберегти німецький контроль у регіоні¹⁵⁸. Німецько-російське військо встигло захопити також частину литовських територій у регіоні Жемайтія, включно з містами Шауляй та Радвілішкіс.

У листопаді 1919 р., у вирішальній битві за латвійську столицю Ригу, імперіалісти зазнали поразки. Скориставшись ситуацією, до активних дій перейшли литовські збройні сили. Протягом нетривалого конфлікту Військо Литовське нанесло поразку ЗДА і звільнило окуповані литовські землі. Перемога над білими інтервентами подарувала тимчасове зниження інтенсивності Війни за незалежність Литви і відносний мир на більшій частині території країни. Щоправда продовжувалися локальні зіткнення з польською стороною, які поки не переросли у повномасштабну війну¹⁵⁹.

Отримані близько 10 місяців спокою Литва направила на вирішення нагальних і очікуваних суспільством питань у сфері державного й конституційного будівництва.

1.7. Установчий Сейм.

Декларація незалежності 1920 р.

Восени 1919 р. Тариба ухвалила закон про вибори до Установчого Сейму Литви¹⁶⁰. Планувалося, що 112 його членів буде обрано на територіях, контрольованих литовським

урядом. 108 депутатів – на тих землях, які фактично перебували під польською владою. 9 делегатів Установчого Сейму мали обиратися у Малій Литві, а на практиці – у Клайпедському краї, який перебував у віданні сил Антанги. Тому в реальності у ході голосування (14–16 квітня 1920 р.) за пропорційною системою було обрано лише 112 депутатів на підконтрольній Литві території¹⁶¹. Самі ж вибори продемонстрували значний ентузіазм населення – у них взяли участь близько 90 % тих громадян Литви, які користувалися правом голосу¹⁶².

Християнський блок представляли 59 депутатів. Двадцять вісім осіб належали до селянського союзу та соціалістів-ляудінінків («народників»). Дванадцять новообраних членів Установчого Сейму представляли соціал-демократів. Від національних меншостей було обрано 11 депутатів, з них – 7 осіб представляли єврейську громаду, 3 – польську та 1 особа – німецьку. Ще двоє обраних народних представники були позапартійні¹⁶³.

Перемога християнського блоку була викликана наростанням соціального та економічного радикалізму у Литві, сильним впливом католицької церкви й дуже активною агітаційною роботою, яку проводили «християни». Держава продовжувала вести Війну за незалежність, у Литві домінував консервативний селянський елемент, у політиці переважали так звані «ультра-демократичні тенденції»¹⁶⁴.

За соціальним походженням та сферою діяльності найбільшою групою серед новообраних законодавців були селяни та сільські господарі – 20 осіб. Службовців налічувалося 15 осіб. Тринадцять парламентарів були освітянами. По 11 осіб дали три групи відповідно, – юристи, священнослужителі та робітники. Медичними працівниками були 9 членів Установчого Сейму. Такі групи, як армія та бізнес були представлені шістьма депутатами кожна. Чотири народні обранці були інженерами, ще три представляли громадський сектор. Стільки ж (три особи) були вихідцями з мистецьких кіл¹⁶⁵.

Базуючись на фундаменті Тимчасової конституції країни, закон про вибори до Установчого Сейму 1919 р. проголосив, серед іншого, принцип гендерної рівності (що не було вельми

типовим для демократичних держав того часу: у США подібні виборчі права жінками були отримані у 1920 р., а у Франції – лише в 1945 р.¹⁶⁶). Це дозволило литовським жінкам-політикиням активно й успішно долучитися до формування національного законодавчого органу. До Установчого Сейму увійшли сім жінок¹⁶⁷.

Роботу Установчого Сейму було відкрито в Каунасі урочистою промовою Президента Держави А. Сметони. Він заявив, що всупереч бажанню зовнішніх ворогів, результатами виборів литовський народ продемонстрував світові своє незмінне прагнення до незалежності. А. Сметона оголосив про виконання місії тимчасової влади 1918–1920 рр. – «створений факт незалежної держави»¹⁶⁸.

Від цього моменту Державна Тариба, Президент, Кабінет Міністрів та інші керівні органи країни передавали державне управління в руки новобраного Установчого Сейму. Тимчасова влада залишала своїм наступникам впорядковані збройні сили, фінанси, внутрішню політику та господарські відносини з іноземними державами. Натомість, голова держави визначив головні політичні цілі, виконання яких мав забезпечити Установчий Сейм – переможне завершення боротьби за соборність Литовської держави, повернення Вільнюса та приєднання Клайпеди¹⁶⁹.

Головою Установчого Сейму було обрано А. Стульгінскіса¹⁷⁰. Він запропонував одразу ще раз затвердити курс Литви на побудову незалежної держави. На першому ж своєму засіданні законодавці одноголосно підтримали Декларацію незалежності¹⁷¹. Документ, базуючись на Акті 16 лютого 1918 р., проголошував Литовську державу демократичною Республікою. Її кордони Декларація визначала межами етнічних територій литовського народу. Була проголошена свобода Литви від будь-яких державних зв'язків з іншими країнами¹⁷².

Декларація 15 травня стала однією з головних пам'яток у корпусі історичних документів доби відродження незалежності Литви, що у майбутньому визначали ідеологію та орієнтири литовського визвольного руху всього ХХ ст. та стали

нормативним підмурком реставрації державності й литовського національного конституціоналізму.

Як можна помітити, Декларація незалежності випереджала і водночас констатувала неминучі зміни у основному законі країни. Уперше Литва називалася Республікою. Невдовзі Установчий Сейм включив відповідне положення до нової Тимчасової конституції.

1.8. Тимчасова конституція 1920 р.

Підготовча робота з розробки нового тимчасового основного закону країни велася з кінця 1919 р. З початком функціонування Установчого Сейму, 17 травня 1920 р., було створено Комісію з підготовки проєкту нової Тимчасової конституції, у складі семи осіб. Менше ніж за місяць, 2 червня 1920 р., новий тимчасовий основний закон було ухвалено Установчим Сеймом. 10 червня його підписали президент А. Сметона та голова Установчого Сейму А. Стульгінскіс¹⁷³. Треба зазначити, що це було одне з останніх діянь А. Сметони в першій «демократичний» період його президенства. 19 червня 1920 р. він був усунутий з посади голови держави. Повноваження Президента Республіки обійняв спікер законодавчого органу – А. Стульгінскіс.

Тимчасова конституція Литовської держави складалася з 18 статей у семи розділах (без назв), не мала преамбули, поступаючись за об'ємом як першій, так і другій своїм попередницям 1918–1919 рр.

Розділ I (Ст. 1–6)¹⁷⁴ включав у себе загальні положення та торкався повноважень Установчого Сейму. Проголошувалося, що Литовська держава є демократичною Республікою (Ст. 1)¹⁷⁵. Виразником суверенної влади Литви проголошувався Установчий Сейм (Ст. 2)¹⁷⁶. Чинними залишалися ті закони, які діяли до дня проголошення Конституції і не суперечили її положенням (Ст. 3)¹⁷⁷.

Установчий Сейм повинен був ухвалювати закони, ратифікувати угоди Литви з іншими державами, затверджувати державний бюджет, а також здійснювати нагляд за виконанням законів Литовської Республіки (Ст. 4)¹⁷⁸. Відповідно до Ст. 5, виконавча влада у Литві належала Президенту Республіки та Кабінету Міністрів¹⁷⁹. Право законодавчої ініціативи делегувалося Установчому Сейму та Кабінету Міністрів (Ст. 6)¹⁸⁰.

Розділ II (Ст. 7–10)¹⁸¹ був присвячений повноваженням Президента Литовської Республіки. Тимчасовою конституцією 1920 р. установлювалося, що Президента Республіки обирав Установчий Сейм (Ст. 7)¹⁸². По суті, у порівнянні з попередніми Тимчасовими конституціями, повноваження голови держави не змінилися. Президент Литовської Республіки мав право: запрошувати на посаду прем'єр-міністра, доручати йому сформувати Кабінет Міністрів, затверджувати вже сформований склад Кабінету Міністрів, а також приймати відставку Кабміну; обирати і призначати Державного Контролера; представляти Республіку; призначати послів Литовської Республіки за кордоном та приймати акредитованих представників іноземних держав; призначати вищих військових і цивільних посадовців держави; промудльгації законів; дарувати помилування (Ст. 8)¹⁸³.

До моменту обрання Президента Республіки на посаду його обов'язки повинен був виконувати Голова Установчого Сейму, який, крім того, мав заміщати Президента Республіки у випадку смерті, відставки або хвороби голови держави (Ст. 9)¹⁸⁴. Усі акти Президента Республіки мали бути скріплені підписом прем'єр-міністра або відповідного міністра (Ст. 10)¹⁸⁵.

Розділ III (Ст. 11–13)¹⁸⁶ присвячувався повноваженням Кабінету Міністрів. Певні положення тут повторювали зміст і формулювання Тимчасових конституцій 1918 і 1919 рр. Ст. 11 визначала, що члени Кабінету Міністрів спільно працюють та спільно несуть колективну відповідальність за свою діяльність¹⁸⁷. Доля Кабміну, як і раніше, залежала від законодавців. Тимчасова конституція 1920 р. стверджувала, що Кабінет Міністрів підзвітний Установчому Сейму і повинен іти у відставку в разі висловлення йому недовіри парламентарями

(Ст. 12)¹⁸⁸. Як і до того, члени Державної Ради, віднині члени Установчого Сейму, не втрачали свого статусу народних обранців, увійшовши до складу Кабінету Міністрів (Ст. 13)¹⁸⁹.

Розділ IV (Ст. 14)¹⁹⁰ розглядав проблему підзвітності Державного Контролера. У Ст. 14 зазначалося наступне: Державний Контролер відповідав за свою роботу перед Установчим Сеймом і йшов у відставку, якщо Установчий Сейм висловлював йому недовіру¹⁹¹.

Розділ V (Ст. 15–16)¹⁹² торкався прав і свобод громадян. У Тимчасовій конституції 1920 р. не спостерігалось жодних змін (у порівнянні з двома попередніми Тимчасовими конституціями) із фіксацією прав національних та релігійних общин. Натомість укотре всі громадяни Литви проголошувалися рівними перед законом без розрізнення статі, національності, віросповідання. Підтверджувалося попереднє скасування станів та титулів (Ст. 15)¹⁹³.

Громадянам Литви гарантувалися недоторканність особи, житла і кореспонденції, а також свобода віросповідання, совісті, друку, слова, зібрань і товариств (тобто, право утворення громадських об'єднань громадян). Тимчасовою конституцією 1920 р. гарантувалася свобода страйку. Скасовувалася смертна кара (Ст. 16)¹⁹⁴.

Проте під час війни, а також для усунення іншої небезпеки, що загрожує державі, конституційні гарантії могли бути призупинені у встановленому законом порядку (Ст. 16 Прим. I)¹⁹⁵. Під час канікул Установчого Сейму, за потреби, конституційні гарантії могли бути призупинені виконавчою владою, але не пізніше ніж протягом 3-х днів після цього мав зібратися Установчий Сейм, який повинен був ухвалити рішення щодо питання призупинення конституційних гарантій прав громадян (Ст. 16 Прим. II)¹⁹⁶.

Розділ VI (Ст. 17)¹⁹⁷ стосувався особи члена Установчого Сейму. Тимчасова конституція гарантувала його особисту недоторканість, а також недоторканість житла, майна, кореспонденції народного обранця. Порушити це право можна було лише за згодою Установчого Сейму (Ст. 17)¹⁹⁸.

Розділ VII (Ст. 18)¹⁹⁹ являв собою прикінцеві положення Тимчасової конституції. У Ст. 18, зокрема, визначався фінальний етап набуття чинності актів, ухвалених парламентом Литви. Тимчасова конституція та всі закони, ухвалені Установчим Сеймом, набували чинності від дня їхнього оприлюднення в офіційному урядовому друкованому періодичному виданні²⁰⁰. Ішлося про періодичний орган «*Laikinosios Vygiausybės Žinios*», який виходив у Каунасі.

Тимчасова конституція 1920 р. мала перехідний характер на фоні підготовки першої постійної конституції Республіки²⁰¹.

Загалом документ відобразив політичну логіку побудови демократичної республіки в умовах переходу від тимчасових органів влади до представницького парламентаризму. Структура тимчасового основного закону свідомо мінімалістична: вона лише окреслювала базові інституції, передавала суверенітет Установчому Сейму та забезпечувала механізми підконтрольності виконавчої влади. Документ відображав прагнення стабілізації державності в контексті воєнного періоду, закріплюючи перелік прав і свобод та посилюючи демократичні гарантії. Тимчасова конституція 1920 р., як було зазначено вище, була перехідною, але все ж концептуально спрямованою на формування повноцінної парламентської системи, яку мала завершити вже постійна конституція Литовської Республіки.

Підсумовуючи добу Тимчасових конституцій, зазначимо, що еволюція трьох актів 1918–1920 рр. відображала поступове визрівання державної моделі в умовах війни і політичної невизначеності. Три основні нормативні акти Литви доби визвольних змагань засвідчили швидку трансформацію литовської державності: від первинної мінімальної моделі влади – до її централізації та персоніфікації, а згодом до парламентської форми, що відкрила шлях для ухвалення Конституції 1922 р.

* * *

Установчий Сейм, окрім діяльності у сфері конституційного будівництва, фіналізації роботи Тимчасового уряду Литви, визначення державного устрою країни і тому подібне,

мав установити офіційні відносини з іноземними державами і головне – почати численні реформи, найбільш очікуваною з яких у селянській Литві була земельна реформа²⁰².

Однак невдовзі на шляху до здійснення запланованого знову стала чергова масштабна загроза зовнішньої збройної інтервенції та нерозв'язаність проблеми об'єднання литовських земель у рамках національної держави.

МІЖРОЗДІЛ 1.2

Здійснені і нездійснені мрії

1919–1920 рр. стали вирішальними роками у битві за життя новонароджених чи відновлених постколоніальних країн центрально-східноєвропейського простору. Найшвидше від загрози повторного поневолення, з-поміж сусідок Литви, звільнилася Естонія. Зумівши побудувати ефективні національні збройні сили, вона досягла у 1919 р. вирішального успіху у війні проти радянської Росії. Військовий конфлікт підсумував Тартуський мирний договір, укладений у лютому 1920 р. Росія не тільки згодилася на припинення бойових дій (Ст. I Договору)²⁰³, але й офіційно визнала незалежність Естонії, «добровільно і на вічні часи» відмовившись від будь-яких претензій на суверенітет «естонського народу та землі» (Ст. II)²⁰⁴.

Крім того, документ чітко визначив естонсько-російський державний кордон (Ст. III)²⁰⁵. Росія зобов'язувалася здійснити значні грошові виплати естонській стороні (15 млн рублів золотом). Естонія визнавалася вільною від будь-яких зобов'язань по боргах старої імператорської Росії (Ст. XII)²⁰⁶. Тартуський договір 1920 р. створив, свого роду, лекала, за якими будуть укладені мирні договори з Москвою іншими балтійськими державами.

У квітні 1919 р. було обрано естонський парламент – Установчі Збори. 19 травня 1919 р. законодавці ухвалили історичну Декларацію про державну самостійність та незалежність Естонії. Цей документ був укладений у формі «роз'яснення»

від Установчих Зборів Естонії світовій спільноті, щодо історичності прав естонського народу на свободу, пройденого складного багатоголового шляху, понесених естонцями кривд і утисків від різномасних чужоземних загарбників та обставин набуття фактичної незалежності²⁰⁷.

Документ слідував духу Декларації незалежності від 24 лютого 1918 р. («Маніфест до усіх народів Естонії»)²⁰⁸. У цьому ж дусі республіканізму та демократії було укладено, ухвалено в червні 1919 р., Тимчасову конституцію Естонії²⁰⁹. За рік, 15 червня 1920 р. Естонія отримала свою постійну конституцію першою серед балтійських держав.

Основний закон країни визначав народ, як вищого носія державної влади, що здійснює її через своїх громадян (Розд. III, Ст. 27 Конституції)²¹⁰. Конституція гарантувала широкі громадянські права (Розд. II)²¹¹, загальну рівність перед законом (Розд. II, Ст. 6)²¹², культурну автономію національних меншин (Розд. II, Ст. 21–23)²¹³ та право кожного громадянина самому визначати свою національну приналежність (Розд. II, Ст. 20)²¹⁴.

Законодавчим органом Естонії був однопалатний парламент – Державні Збори (Рійгікогу) (Розд. IV)²¹⁵. Державним Зборам був підзвітний уряд, очолюваний Державним Старійшиною. За відсутності посади президента, Державний Старійшина фактично виконував низку його функцій (Розд. V)²¹⁶. Виборчим правом наділявся кожен громадянин Естонії, який досяг 20-річного віку і перебував у громадянстві Естонії не менше одного року (Розд. III, Ст. 27)²¹⁷.

У ті роки Естонія переживала час найбільшого зростання свого значення як регіонального гравця. Країна відіграла роль суттєвого фактора у ході громадянської війни в Росії, вплинула на перебіг боротьби за незалежність Латвії.

Латвійцям же у роки визвольних змагань доводилося, як уже говорилося, протистояти не лише російському, але і німецькому імперіалістичному проектам. Важка боротьба, яка подекуди видавалася програною, урешті, на щастя для молоді національної держави, завершилася перемогою у 1920 р. У серпні 1920 р., після тривалих і складних перемовин, Латвія уклала мирний

договір з Росією. Схожий за змістом положень на естонсько-російський документ, підписаний у Тарту.

Латвійсько-російський договір декларував повне й беззапечене визнання Москвою незалежності Латвії (Ст. II Договору)²¹⁸, визначав латвійсько-російський державний кордон (Ст. III)²¹⁹. Латвія звільнялася від відповідальності за борги Російської імперії, отримувала значну концесію на вирубку лісу (Ст. XVI)²²⁰ та низку інших суттєвих преференцій. Військова й дипломатична ефективності відкрили перед молодого Латвією роки мирної праці та можливостей, які згодом сповна буде використано також і у сфері розбудови національного законодавства.

Фінляндія, на відміну від трьох південних балтійських сусідок, розправилася з більшовицькою загрозою доволі швидко. У громадянській війні 1918 р. впевнено і жорстко перемогли місцеві білі. У силу геополітичних розкладів країна за рік остаточно змінила орієнтацію з прогерманської та монархічної на проантантівську та республіканську.

17 липня 1919 р. вільна Фінляндія отримала нову Конституцію (Конституційний Акт). Документ проголошував Фінляндію республікою²²¹ із президентом на чолі, який був наділений сильною виконавчою владою та законодавчими повноваженнями. Було застосовано класичний розподіл влади²²² за трьома гілками. Парламент проголошувався представником вищого суверена влади – народу Фінляндії. Уряд формував прем'єр-міністр, який призначався головою держави²²³. Вищу судову владу здійснював Верховний Суд²²⁴.

З-поміж іншого, Конституційний Акт 1919 р. закріплював рівний офіційний статус фінської та шведської мов²²⁵. Адміністративний поділ у країні мав здійснюватися з урахуванням мовної структури певної території. Закріплювався принцип децентралізації влади та важлива роль місцевого самоврядування²²⁶.

Урегулювавши конституційні питання, налагодивши відносно внутрішню стабільність, Фінляндія не лишалася поза регіональним контекстом. Її сприяння було відчутним у ході Війни за незалежність Естонії. Антирадянське спрямування

зовнішньої політики мало вираження в участі фінських загонів у бойових діях проти Москви на боці утворень, споріднених фінам, угро-фінських етносів Карелії у 1918–1922 рр.²²⁷.

На українських землях події розвивались стрімко та драматично. Наприкінці 1918 р. було повалено владу гетьмана та відновлено УНР на чолі з Директорією. За реставрацією республіканського устрою слідувало омріяне об'єднання українських земель у межах єдиної національної держави²²⁸. 16 січня 1919 р. західноукраїнська Національна Рада звернулася до Директорії УНР із закликом довершити об'єднання українського народу в «одноцілну, суверенну Народню Республіку»²²⁹. 22 січня 1919 р. Директорія дала ствердну відповідь. Злука ЗУНР та «Наддніпрянської Великої України» відбулася²³⁰.

Однак насамперед через зовнішні обставини Соборна Україна тоді не проіснувала довго. Змушені вести збройну боротьбу в оточенні ворогів, українська армія та держава зазнали фіаско. Польща зуміла здобути перемогу над силами ЗУНР та окупувала її територію²³¹. Наддніпрянські землі роками виступали ареною жорстокого протистояння українських національних військ, анархістів, різного роду і поглядів отаманів, російських білих шовіністів та червоних марксистів.

Наприкінці 1920 р. Червона Армія фактично здобула перемогу у громадянській війні в Росії, було довершено завоювання більшої частини українських земель. Румунія оволоділа Бессарабією та Буковиною. Закарпаття стало частиною Чехословацької держави. Утім, показово на нашу думку, що навіть у надзвичайно критичних обставинах владні органи УНР продовжували законотворчу діяльність, були створені нові нормативно-правові акти, що мали конституційний характер²³².

Успіхи Червоної армії стирали з мапи колишньої Російської імперії численні територіальні та державні утворення, породжені революційним вихором. Як і у випадку з Україною, нове «збирання земель» Москвою призвело до катастрофи національні держави Південного Кавказу.

Навесні 1920 р. Кремль приступив до радянізації Азербайджану. АДР виявилася нездатною ефективно

протидіяти Москві, сили республіки були підірвані тривалим протистоянням з Вірменією. 27 квітня 1920 р. у Баку відбувся більшовицький заколот. 30 квітня до міста увійшли частини Червоної армії, за декілька тижнів, – до середини травня 1920 р., під радянський контроль перейшла майже вся територія АДР. Національний уряд було повалено²³³.

Вірменська держава пережила АДР трохи більше ніж на півроку. Фактично увесь час свого існування вона перебувала у екзистенційній боротьбі, незмінною загрозою продовжував висіти над республікою турецький меч. Символічний «акт злуки» Східної і Західної Вірменії (28 травня 1919 р.) не відміняв жорстокої геополітичної реальності, що руйнувала плани воз'єднання²³⁴. Консенсус між кемалістською Туреччиною і комуністичною Росією став смертельним для Республіки Вірменія²³⁵.

Грузія лишалася єдиною з колишніх членів Закавказької федерації, хто на порозі третього десятиліття ХХ ст. лишився вільним. Хіба що слабку надію на забезпечення від російської агресії давав укладений у травні 1920 р. мирний російсько-грузинський договір, за яким Москва безумовно визнала самостійність Грузинської держави (Ст. I Договору)²³⁶, зобов'язалася не втручатися у її внутрішні справи (Ст. II)²³⁷, а також не допускати на своїй території діяльності будь-яких груп, чия робота направлена на повалення грузинського уряду (Ст. VI)²³⁸.

На цьому сумному фоні справжнім триумфатором виглядала Польща. Керована Юзефом Пілсудським, – його державницьким талантом та інтуїцією професійного революціонера, підтримана великими державами-переможницями у Першій світовій війні. Польща успішно воювала з сусідами, розширювала територію і набирала вагу як регіональна сила, що цілком здатна перепинити шлях експорту комунізму до Західної Європи. Чим більше надій покладалося великими державами Заходу на Варшаву, тим боліснішими виглядала більшість країн регіону, які перепливали з одного політичного катаклізму до іншого, не без складнощів привчаючись до свого нового демократичного статусу та урізаних повоєнних кордонів²³⁹.

У лютому 1919 р. було ухвалено так звану Малу конституцію (Ухвала Сейму) Польської держави. Документ став певним прологом до створення постійного основного закону. До моменту його прийняття Установчий Сейм Польщі проголошувався суверенною і законодавчою владою у державі. Установчий Сейм доручав Ю. Пілсудському, як Начальнику Держави²⁴⁰, відповідальному перед законодавчим органом, здійснювати вищу виконавчу владу у військових і цивільних справах, призначати уряд²⁴¹, також відповідальний перед Установчим Сеймом (Ст. II Ухвали Сейму)²⁴².

Чехословачина, мабуть найвестернізованіша зі слов'янських держав, у лютому 1920 р. ухвалила постійну конституцію (Конституційну Хартію)²⁴³, яка припинила майже півторарічну дію попереднього тимчасового основного закону. Документ закріплював поняття «чехословацької нації»²⁴⁴ та «чехословацької мови»²⁴⁵, проголошував державу демократичною республікою на чолі з президентом (Розд. I, Ст. 2 Конституційної Хартії)²⁴⁶. Джерелом влади у державі проголошувався народ (Розд. I, Ст. 1)²⁴⁷.

Законодавча влада належала двопалатному парламенту²⁴⁸, який обирав главу держави (Розд. III, Ст. 56)²⁴⁹. Президент поділяв виконавчу владу з Радою Міністрів²⁵⁰. Судова влада належала самостійній гілці на чолі з Верховним Судом²⁵¹. Конституція гарантувала широкі громадянські права та права нацменшин і релігійних громад²⁵². Хоча Чехословацька Республіка була унітарною державою та «єдиним і неподільним цілим»²⁵³, у Конституції 1920 р. закріплювалося існування автономної одиниці – Підкарпатської Русі²⁵⁴.

Визначене на папері, як показали подальші події, не означало реалізації на практиці. У 1920-ті ще недавно поневолені народи входили в різному статусі, з різним уже набутиим бекграундом та чіткими або примарними перспективами. Наступали роки випробування мирним часом, «екзамен» зрілості.

Примітки

- ¹ Lietuvos Tarybos 1917 m. gruodžio 11 d. pareiškimas dėl Lietuvos valstybingumo, *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 50 (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006), 254.
- ² Lietuvos Taryba skelbia Lietuvos nepriklausomybę, *Lietuvos aidas*, 1918 m. vasario 19 d., nr. 22, 1.
- ³ Vokietijos reichskanclerio atsakymas į Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. nutarimą, *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 68 (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006), 286.
- ⁴ Див.: Lietuvos Tarybos pranešimas–paaiškinimas Vokietijos reichskancleriui, jog vasario 16 d. nutarimas neprieštarauja gruodžio 11 d. nutarimui, *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 69 (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006), 287; Lietuvos Tarybos delegatų Vokietijos reichskancleriui praneštas notifikacijos tekstas, *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 74 (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006), 302.
- ⁵ Немале значення для ухвалення остаточного позитивного рішення Берліна на користь визнання незалежності Литви зіграв консенсус з цього питання між політичним і військовим керівництвом Рейху, досягнутий під час наради 10–11 березня 1918 р. На ній існування Литовської держави і її формальна легітимізація в цілому були підтримані. Піднімалося також питання майбутніх кордонів Литви, остаточне вирішення якого вважали за необхідне відкласти до завершення світової війни. Проте, серед німецьких політичних і військових еліт панувала думка про необхідність установлення спільного кордону між Литвою та Україною (див.: Pasitarimo įvykusio tarp Vokietijos vyriausybės ir Vyriausiosios kariuomenės vadovybės atstovų dėl politinės padėties Lietuvoje ir Pabaltijyje rezultatų tekstas, *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 71 (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006), 295–298).
- ⁶ “Lietuva – nepriklausoma valstybė,” *Lietuvos aidas*, 1918 m. kovo 26 d., nr. 37, 1.
- ⁷ Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo iš Vokietijos pusės aktas, *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos*

nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys, dok. nr. 75 (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006), 303.

- ⁸ У першій половині 1918 р. позиції Рейху на сході Європи виглядали непорушними. Росія програла війну і змушена була, згідно з Брестською угодою, відмовитися на користь Німеччини від величезних територій. Не лише Україна, також і Фінляндія розбудували свою державність під протекцією Берліна. Так само і державне утворення донських козаків – Всевелике Військо Донське. Рейх взяв під свій контроль значну частину білоруських земель і всю територію Балтії. Спираючись на підтримку місцевої балто-німецької общини, Берлін провадив у Естонії та Латвії імперську політику, відкидаючи право естонців і латишів на державність. Натомість у квітні 1918 р. було утворено німецьке Балтійське герцогство, зі столицею у Ризі. У вересні 1918 р. кайзер Вільгельм II офіційно визнав незалежність герцогства. Ця держава планувалася як буферне утворення, з'єднане з Німецькою імперією династією Гогенцоллернів (див. детальніше: А. Петрик, «Рік 1920-й: три воєнних перемоги Балтійських держав над Росією», *Історична правда*, 26 грудня 2023, accessed August 17, 2025, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/26/163484/>).
- ⁹ А. Петрик, «Сто днів» або останній король: епізод з історії визвольних змагань литовського народу», *Історична правда*, 7 червня 2024, accessed September 11, 2025, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/06/7/163979/>.
- ¹⁰ 13 голосами з 20 можливих.
- ¹¹ Петрик, «Сто днів» або останній король: епізод з історії визвольних змагань литовського народу», *Історична правда*.
- ¹² А. Gaigalaitė ir J. Skirius, sud., *Lietuvos istorijos chrestomatija. 1861–1990-03-11* (Kaunas: Šviesa, 1993), 121.
- ¹³ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas (pacta conventa), patvirtintas Lietuvos Tarybos prezidiumo, *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84 (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006), straipsnis I, 317.
- ¹⁴ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis III, 317.
- ¹⁵ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis VI, 317.
- ¹⁶ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis IX, 317.

- ¹⁷ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis X, 317.
- ¹⁸ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis XI, 318.
- ¹⁹ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis VIII, 317.
- ²⁰ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis VII, 317.
- ²¹ Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, straipsnis IV, 317.
- ²² Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas..., *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, dok. nr. 84, Priimu aukščiau minėtą pasiūlymą...[Priėmimo aktas], 318.
- ²³ A. Eidintas ir R. Lopata, sud., *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 369.
- ²⁴ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*, 1918 m. lapkričio 13 d., nr. 130, preambulė, 3.
- ²⁵ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius I, 3.
- ²⁶ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius I, straipsnis 1, 3.
- ²⁷ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius I, straipsnis 2, 3.
- ²⁸ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius I, straipsnis 3, 3.
- ²⁹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius I, straipsnis 4, 3.
- ³⁰ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius II, 3.
- ³¹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius II, straipsnis 5, 3.
- ³² Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas*..., nr. 130, skyrius II, straipsnis 6, 3.

- ³³ Інтерпеляція – офіційне звернення Державної Ради до уряду (або окремого міністра) з вимогою пояснень щодо його діяльності, чи ухвалених рішень.
- ³⁴ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius II, straipsnis 7, 3.
- ³⁵ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius II, straipsnis 8, 3.
- ³⁶ Valstybės Tarybos narių teisės, *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. balandžio 4 d., nr. 5: 3.
- ³⁷ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius III, 3.
- ³⁸ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius III, straipsnis 9, 3.
- ³⁹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius III, straipsnis 10, 3.
- ⁴⁰ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius III, straipsnis 11, 3.
- ⁴¹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius III, straipsnis 12, 3.
- ⁴² Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius III, straipsnis 13, 3.
- ⁴³ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius III, straipsnis 14, 3.
- ⁴⁴ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, [Laikinosios Konstitucijos signatarų vardai ir pavardės], 3.
- ⁴⁵ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, 3.
- ⁴⁶ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, straipsnis 15, 3.
- ⁴⁷ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, straipsnis 16, 3.
- ⁴⁸ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, straipsnis 17, 3.
- ⁴⁹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, straipsnis 18, 3.
- ⁵⁰ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, straipsnis 19, 3.
- ⁵¹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, straipsnis 20, 3.
- ⁵² Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, straipsnis 21, 3.
- ⁵³ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius V, 3.

- ⁵⁴ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius V, straipsnis 22, 3.
- ⁵⁵ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius V, straipsnis 23, 3.
- ⁵⁶ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius V, straipsnis 24, 3.
- ⁵⁷ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius V, straipsnis 25, 3.
- ⁵⁸ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius VI, 3.
- ⁵⁹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius VI, straipsnis 26, 3.
- ⁶⁰ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius VI, straipsnis 27, 3.
- ⁶¹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius VI, straipsnis 28, 3.
- ⁶² Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius VI, straipsnis 29, 3.
- ⁶³ Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos papildas, *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. kovo 5 d., nr. 4: 1.
- ⁶⁴ Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos papildas, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 4, skyrius VII, straipsnis 30: 1.
- ⁶⁵ Див.: Ypatingi Valstybės Apsaugos Įstatai, *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. kovo 5 d., nr. 4: 1–2.
- ⁶⁶ A. Eidintas ir kt., *Lietuvos istorija* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013), 137.
- ⁶⁷ Див.: Till Finlands Folk (Helsingfors, den 4 december 1917), *Histdoc*, accessed September 11, 2025, <https://www.histdoc.net/historia/se/itsjulsv.html>.
- ⁶⁸ Див.: Універсал Української Центральної Ради (III), *Офіційний портал Верховної Ради України*, accessed August 12, 2025, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text>
- ⁶⁹ IV Універсал Української Центральної Ради, *Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки*, 3 січня 1918 р., № 3, 1.
- ⁷⁰ IV Універсал Української Центральної Ради, *Вістник Ради Народніх Міністрів...*, № 3, 1.
- ⁷¹ Мова про ухвалені влітку 1917 р. документи: «Основи тимчасового управління на Україні» (див.: Основи тимчасового управління на Україні, затверджені Малою Радою на засіданні 16 липня, *Нова Рада*, 18 липня 1917 р., № 90, 2–3) та «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні» (див.: Інструкція Генеральному Секретаріатові, *Нова Рада*, 6 серпня 1917 р., № 107, 3).
- ⁷² Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), *Конституційні акти*

- України. 1917–1920. Невідомі конституції України, док. № 7 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), Розділ I, Стаття 1, 73.
- ⁷³ Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ III, Стаття 22, 74.
- ⁷⁴ Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ I, Стаття 2, 73.
- ⁷⁵ Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ III, Стаття 23, 74.
- ⁷⁶ Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ III, Стаття 24, 74.
- ⁷⁷ Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ III, Стаття 25, 74.
- ⁷⁸ Див.: Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ IV, 73–74.
- ⁷⁹ Див.: Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ I, Стаття 6, 73; Конституція Української Народньої Республіки..., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 7, Розділ VII, 78–79.
- ⁸⁰ Див.: Грамота до Всього Українського Народу, *Державний Вістник*, 16 травня 1918 р., № 1, 1.
- ⁸¹ Див.: Закони про тимчасовий Державний устрій України, *Державний Вістник*, 16 травня 1918 р., № 1, 1–2.
Слід згадати й окремих акт, що встановлював порядок управління державою на випадок смерті, хвороби чи перебування закордоном гетьмана (див.: Ухвалений Радою Міністрів тимчасовий закон про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування по-за межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України, *Державний Вістник*, 4 серпня 1918 р., № 30, 1).
- ⁸² З-поміж найважливіших документів, прийнятих українським рухом напередодні повстання 1 листопада 1918 р. треба виділити Статут Української Національної Ради (див.: Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 року, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 11 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 92), «Прокламацію» (див.: Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 року, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 12 (Київ : Філософська

і соціологічна думка, 1992), 93) та «Відозву» (див.: Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 13 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 94–95) Української Національної Ради. До основних актів конституційного характеру, ухвалених владними структурами ЗУНР, належать Тимчасовий основний закон (див.: Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 листопада 1918 р., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 14 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 96) та «Закон про виділ Української Ради» (див.: Закон про виділ Української Ради 4 січня 1919 р., *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 15 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 97).

⁸³ Тут – Закавказька Демократична Федеративна Республіка (ЗДФР), короткотривале утворення, що об'єднувало території колишніх адміністративних одиниць Російської імперії з переважаючим грузинським, вірменським та азербайджанським населенням.

⁸⁴ R. G. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 2: *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* (New York: Palgrave Macmillan, 1997), 298–299.

⁸⁵ 1918: Georgia's Act of Independence Proclaimed, *Civil.ge*, accessed April 14, 2025, <https://civil.ge/archives/242519>

⁸⁶ Див.: Declaration of Independence. Resolution of the National Council of Azerbaijan on Declaration of Independent Azerbaijan State, May 28, 1918, *Presidential Library of Azerbaijan*, accessed September 11, 2025, <https://axc.preslib.az/en/page/41rUR0xeMH>

⁸⁷ У даному випадку нами приділена увага далеко не всім державам і державним утворенням, що виникли після повалення імперських монархічних режимів. Лише на територіях колишньої Російської імперії в 1917–1922 рр. існували десятки новоутворень. Їхня історія була епізодичною, або побудова державного конструкту не доведена до фактичних обрисів навіть за мірками динамічних і карколомних років постколоніальних визвольних змагань. Серед подібних утворень були й такі, що залишили по собі певну конституційну спадщину, яка стала сегментом правової традиції сучасних самостійних держав.

Подібним прикладом може слугувати Білоруська Народна Республіка (БНР). Історію державотворчих актів новітньої білоруської державності започаткувала Уставна грамота до народу Білорусі, проголошена у лютому 1918 р. Виконавчим Комітетом Ради Першого Всебілоруського З'їзду. Цей, свого роду аналог І універсалу української Центральної Ради, проголосив необхідним реалізувати право білоруського народу на повне самовизначення.

У документі було окреслено перспективу скликання законодавчого органу – демократичного Установчого Сейму. До скликання Сейму Грамота визначала у якості тимчасової «народної влади» Народний Секретаріат (II-я) Устаўная грамата да народаў Беларусі Выканаўчага Камітэту Рады Першага Ёсебеларускага Зъезду за 21.02.1918, *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, т. 1, кн. 1: Фонд № 582 Дзяржаўнага архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі»), док. № 0084 (Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; Таварыства Беларускага Пісьменства; Наша Ніва, 1998), 46–47).

За декілька тижнів, 9 березня 1918 р. II Уставною грамотою було проголошено утворення БНР у межах білоруських етнічних територій. Народному Секретаріату було довірено вищу виконавчу та адміністративну владу. Законодавча влада надавалася Раді Всебілоруського З'їзду, але лише до моменту скликання національного Установчого Сейму. Грамота проголосувала свободу слова, совісті, друку, недоторканість особи, установлення 8-годинного робочого дня та національно-персональну автономію народів Білорусі (II-я) Устаўная грамата Выканаўчага Камітэту Рады Першага Ёсебеларускага Зъезду за 9.03.1918, *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, т. 1, кн. 1: Фонд № 582 Дзяржаўнага архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі»), док. № 0101 (Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; Таварыства Беларускага Пісьменства; Наша Ніва, 1998), 52–53).

Усього за два тижні, 25 березня 1918 р. III Уставна грамота оформила незалежність БНР, проголосивши її вільною державою у тих межах, які творці БНР вважали білоруськими, тобто такими, де білоруси начебто мали чисельну перевагу (III) Устаўная грамата Рады Беларускай Народнай Рэспублікі за 25.03.1918, *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, т. 1, кн. 1: Фонд № 582 Дзяржаўнага архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі»), док. № 0130 (Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; Таварыства Беларускага Пісьменства; Наша Ніва, 1998), 62–63). 11 жовтня 1918 р. Радою БНР було ухвалено Тимчасову конституцію республіки. Утім, повноцінна діяльність БНР та її органів відбувалася в умовах німецької окупації, була обмежена кайзерівською адміністрацією, яка не визнавала суб'єктності БНР. Після завершення Першої світової війни і відступу німецьких військ керівні органи БНР опинилися в еміграції.

⁸⁸ G. Surgailis, “The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation,” *Wars of Lithuania: A Systemic Quantitative Analysis of Lithuania's Wars in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Vilnius: Eugrimas, 2014), 159.

⁸⁹ На захоплених литовських територіях установлювалася влада маріонеткового більшовицького тимчасового революційного уряду Литви на чолі з Вінчасом Міцкявічюсом-Капсукасом.

Було проголошено утворення Литовської Радянської Республіки (ЛРР), повністю залежної від Росії. Це утворення проіснувало недовго, у лютому 1919 р. ЛРР було включено до Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (ЛБРСР) (відомої також як Літбел), ще одного радянського маріонеткового утворення. До його складу включили Гродненщину та Мінщину. Столицею Літбелу оголосили захоплений більшовиками Вільнюс. Це утворення планувалося Москвою як буфер від польської і литовської армій. Утім через розгромні поразки літа 1919 р., утрату контролю над більшою частиною заявлених територій, Літбел було ліквідовано (липень 1919 р.) (Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 18–19).

- ⁹⁰ Петрик, «Рік 1920-й: три воєнних перемоги Балтійських держав над Росією», *Історична правда*.
- ⁹¹ Петрик, «Рік 1920-й: три воєнних перемоги Балтійських держав над Росією», *Історична правда*.
- ⁹² “Paryžiaus taikos konferencija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 12, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/paryziaus-taikos-konferencija/>
- ⁹³ Див.: А. Е. Сенн, *The Emergence of Modern Lithuania* (New York: Columbia University Press, 1959), 94–95.
- ⁹⁴ Див.: Сенн, *The Emergence of Modern Lithuania*, 119–120.
- ⁹⁵ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 186–187.
- ⁹⁶ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, preambulė, 3.
- ⁹⁷ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai: trečiuoju skaitymu Lietuvos Valstybės Tarybos priimti 1919 m. balandžio mėn. 4 d. (Kaunas: Lietuvos Valstybės spaustuvė, 1919), preambulė, 1.
- ⁹⁸ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius I, 1–2.
- ⁹⁹ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius I, straipsnis 1, 1.
- ¹⁰⁰ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius I, straipsnis 2, 1.
- ¹⁰¹ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius I, straipsnis 3, 1.
- ¹⁰² Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius I, straipsnis 4, 1.
- ¹⁰³ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius I, straipsnis 4, 3.
- ¹⁰⁴ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius I, straipsnis 5, 2.
- ¹⁰⁵ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius II, 2–3.

- ¹⁰⁶ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius II, straipsnis 6, 2.
- ¹⁰⁷ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius II, straipsnis 7, 2.
- ¹⁰⁸ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius II, straipsnis 8, 2.
- ¹⁰⁹ Тобто, офіційно затверджує й оприлюднює для набуття чинності акта.
- ¹¹⁰ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius II, straipsnis 9, 2.
- ¹¹¹ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius II, straipsnis 10, 2.
- ¹¹² *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius II, straipsnis 11, 3.
- ¹¹³ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius II, straipsnis 12, 3.
- ¹¹⁴ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius III, 3.
- ¹¹⁵ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius III, straipsnis 13, 3.
- ¹¹⁶ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius III, straipsnis 14, 3.
- ¹¹⁷ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius IV, 3–4.
- ¹¹⁸ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius IV, straipsnis 15, 3.
- ¹¹⁹ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius IV, straipsnis 16, 3.
- ¹²⁰ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius IV, straipsnis 17, 3–4.
- ¹²¹ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius IV, straipsnis 18, 4.
- ¹²² *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius V, 4.
- ¹²³ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius IV, 3.
- ¹²⁴ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius V, straipsnis 19, 4.
- ¹²⁵ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius V, straipsnis 20, 4.
- ¹²⁶ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius V, straipsnis 21, 4.
- ¹²⁷ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius V, straipsnis 22, 4.
- ¹²⁸ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius V, straipsnis 23, 4.

- ¹²⁹ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius V, straipsnis 24, 4.
- ¹³⁰ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius V, straipsnis 25, 4.
- ¹³¹ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VI, 4–5.
- ¹³² Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius V, 3.
- ¹³³ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VI, straipsnis 26, 4.
- ¹³⁴ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VI, straipsnis 27, 5.
- ¹³⁵ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VI, straipsnis 28, 5.
- ¹³⁶ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VI, straipsnis 29, 5.
- ¹³⁷ Див.: A. Petryk, “The Rights of National and Religious Communities under the Constitutions of Interwar Lithuania (1918–1940),” *Academia Polonica: Scientific Journal of Polonia University* 66, no. 5 (2024): 202.
- ¹³⁸ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VII, 5.
- ¹³⁹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, *Lietuvos aidas...*, nr. 130, skyrius VI, 3.
- ¹⁴⁰ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VII, straipsnis 30, 5.
- ¹⁴¹ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VII, straipsnis 31, 5.
- ¹⁴² Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VII, straipsnis 32, 5.
- ¹⁴³ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VII, straipsnis 33, 5.
- ¹⁴⁴ Įstatymas apie Lietuvos Valstybės laikinosios konstitucijos pamatinių dėsnių §§ 32 ir 33 pakeitimą, *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. gruodžio 2 d., nr. 16: 1.
- ¹⁴⁵ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VIII, 5–6.
- ¹⁴⁶ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 34, 5.
- ¹⁴⁷ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 35, 6.
- ¹⁴⁸ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 36, 6.
- ¹⁴⁹ Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai... (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 37, 6.

- ¹⁵⁰ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 38, 6.
- ¹⁵¹ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 39, 6.
- ¹⁵² *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 40, 6.
- ¹⁵³ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 41, 6.
- ¹⁵⁴ *Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai...* (Kaunas, 1919), skyrius VIII, straipsnis 42, 6.
- ¹⁵⁵ Див.: Surgailis, “The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation,” 177–178.
- ¹⁵⁶ Та приступили до звільнення східно-латвійського регіону Латгалі.
- ¹⁵⁷ Петрик, «Рік 1920-й: три воєнних перемоги Балтійських держав над Росією», *Історична правда*.
- ¹⁵⁸ До цього, під час боротьби проти радянських сил, німецькі війська, очолювані генералом Р. фон дер Гольцем, зіграли видатну роль у перемозі над більшовиками та їхньому вигнанні з переважної частини латиських етнічних земель. Утім, невдовзі фон дер Гольц та його однодумці продемонстрували свої справжні цілі – установити повний контроль над Латвією, не допустивши розвитку суверенної Латвійської держави. Це було їм необхідно і як демонстрація могутності німецької зброї перед Антантою, адже тоді тривали мирні перемовини в Парижі, які мали вирішити повоєнну долю переможеної Німеччини. Успіх у Латвії дозволяв підсилити позиції Берліна і закріпив за Рейхом жаданий плацдарм у центральній Балтії. Тож неминучим був прямиий конфлікт між латвійськими підрозділами та німецьким військом. У ході «Червневої війни» 1919 р. німцям нанесли поразку естонські війська (які виступили природними союзниками латвійців) та латвійські загони. Ширма у вигляді ЗДА була другою і вирішальною спробою для німецьких офіцерів переломити ситуацію і піти ва-банк у Балтії (див.: Петрик, «Рік 1920-й: три воєнних перемоги Балтійських держав над Росією», *Історична правда*).
- ¹⁵⁹ Про бойові дії у ході «бермондтіати» у Литві див.: Surgailis, “The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation,” 179–184.
- ¹⁶⁰ Див.: *Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymai. Trečiuoju skaitymu Valstybės Tarybos priimta 1919 m. spalio mėn. 30 d., Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. gruodžio 2 d., nr. 16: 1–5.
- ¹⁶¹ У подальшому, до кінця роботи Установчого Сейму, змінилися 38 депутатів. Загальна кількість депутатів, обраних до Установчого Сейму, складала 150 осіб (A. Eidintas, “Steigiamasis Seimas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 12, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/steigiamasis-seimas/>)
- ¹⁶² A. E. Senn, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992), 159.

- ¹⁶³ J. Purickis, “Seimų laikai,” *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, 1918–1928* (Kaunas: Vyriausias Lietuvos nepriklausomybės 10 metų sukaktuvėms ruošti komitetas, 1930), 103.
- ¹⁶⁴ Purickis, “Seimų laikai,” 103.
- ¹⁶⁵ V. Akmenytė-Ruzgienė ir Ž. Mačiukas, “Steigiamasis Seimas (1920–1922),” *LRS.lt*, accessed September 12, 2025, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35549&p_k=1
- ¹⁶⁶ V. Akmenytė-Ruzgienė, “Rinkimų teisė ir moterys 1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seime,” *LRS.lt*, accessed September 10, 2025, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37727&p_t=270646
- ¹⁶⁷ T. Birmontienė ir V. Jurėnienė, “Development of Women’s Rights in Lithuania: Recognition of Women’s Political Rights,” *Jurisprudencija* 2, no. 116 (2009): 33–34.
- ¹⁶⁸ Senn, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, 159–160.
- ¹⁶⁹ Senn, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, 160.
- ¹⁷⁰ Eidintas, “Steigiamasis Seimas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.
- ¹⁷¹ Senn, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, 160.
- ¹⁷² Lietuvos Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucija dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*, dok. nr. 72 (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017), 802; “Nepriklausomybės deklaracija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 12, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/nepriklausomybes-deklaracija/>
- ¹⁷³ J. Večerskytė, “1920 Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2022, accessed April 21, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/n1920-laikinoji-lietuvos-valstybes-konstitucija/>
- ¹⁷⁴ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1920 m. birželio 12 d., nr. 37, eil. 407, skyrius I: 1.
- ¹⁷⁵ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius I, straipsnis 1: 1.
- ¹⁷⁶ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius I, straipsnis 2: 1.
- ¹⁷⁷ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius I, straipsnis 3: 1.
- ¹⁷⁸ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius I, straipsnis 4: 1.
- ¹⁷⁹ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius I, straipsnis 5: 1.
- ¹⁸⁰ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius I, straipsnis 6: 1.
- ¹⁸¹ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius II: 1.
- ¹⁸² Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius II, straipsnis 7: 1.

- ¹⁸³ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius II, straipsnis 8: 1.
- ¹⁸⁴ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius II, straipsnis 9: 1.
- ¹⁸⁵ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius II, straipsnis 10: 1.
- ¹⁸⁶ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius III: 1.
- ¹⁸⁷ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius III, straipsnis 11: 1.
- ¹⁸⁸ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius III, straipsnis 12: 1.
- ¹⁸⁹ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius III, straipsnis 13: 1.
- ¹⁹⁰ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius IV: 1.
- ¹⁹¹ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius IV, straipsnis 14: 1.
- ¹⁹² Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius V: 1.
- ¹⁹³ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius V, straipsnis 15: 1.
- ¹⁹⁴ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius V, straipsnis 16: 1.
- ¹⁹⁵ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius V, straipsnis 16, Pastaba I: 1.
- ¹⁹⁶ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius V, straipsnis 16, Pastaba II: 1.
- ¹⁹⁷ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius VI: 1.
- ¹⁹⁸ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius VI, straipsnis 17: 1.
- ¹⁹⁹ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius VII: 1.
- ²⁰⁰ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios...*, nr. 37, eil. 407, skyrius VII, straipsnis 18: 1.
- ²⁰¹ А. Петрик, «Посада голови держави у Конституціях міжвоєнної Литви (1918–1940)», *Модернізація національної системи публічного управління та права в контексті європейської інтеграції України: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Херсон–Кропивницький, 2024)*, 156.
- ²⁰² Eidintas, “Steigiamasis Seimas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.
- ²⁰³ Esthonie et République des Soviets de Russie. Traité de paix, signé à Tartu le 2 février 1920 = Esthonia and Soviet Republic of Russia. Peace Treaty,

- signed at Tartu, February 2, 1920, *Société Des Nations Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. XI, no. 289 [Використано російський текст], Стаття I: 31.
- ²⁰⁴ Esthonia and Soviet Republic of Russia. Peace Treaty, signed at Tartu, February 2, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. XI, no. 289, Стаття II: 31.
- ²⁰⁵ Esthonia and Soviet Republic of Russia. Peace Treaty, signed at Tartu, February 2, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. XI, no. 289, Стаття III: 33.
- ²⁰⁶ Esthonia and Soviet Republic of Russia. Peace Treaty, signed at Tartu, February 2, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. XI, no. 289, Стаття XII: 43.
- ²⁰⁷ Див.: Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklikest iseseisvusest ja rippumatusest, Tallinnas, 19. mail 1919 a., *Riigikogu*, accessed September 12, 2025, https://www.riigikogu.ee/wpcms/wp-content/uploads/2015/02/asutawkogu_seletus.pdf
- ²⁰⁸ Див. детальніше текст документа: Manifest kõigile Eestimaa rahwastele, *Riigi Teataja*, 27. november 1918, nr. 1: 1–2; Estonian Declaration of Independence, 24 February 1918, *Office of the President of the Republic of Estonia (archive)*, accessed September 10, 2025, <https://web.archive.org/web/20090522173844/http://www.president.ee/en/estonia/>
- ²⁰⁹ «Тимчасовий порядок управління Естонською Республікою» (див.: Eesti wabariigi walitsemise ajutine kord (4. juunil 1919. a.), *Riigi Teataja*, 9. juuli 1919, nr. 44, dok. nr. 91: 345–347).
- ²¹⁰ Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*, 9. august 1920, nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk III, § 27: 899.
- ²¹¹ Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*..., nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk II: 897–898.
- ²¹² Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*..., nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk II, § 6: 897.
- ²¹³ Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*..., nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk II, § 21–23: 898.
- ²¹⁴ Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*..., nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk II, § 20: 898.
- ²¹⁵ Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*..., nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk IV: 899–900.
- ²¹⁶ Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*..., nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk V: 900.
- ²¹⁷ Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.), *Riigi Teataja*..., nr. 113–114, dok. nr. 243, Peatükk III, § 27: 899.
- ²¹⁸ Latvie et Russie. Traité de paix, fait à Moscou, achevé et signé à Riga, le 11 août 1920 = Latvia and Russia. Treaty of Peace, done at Moscow, and completed and signed at Riga, August 11, 1920, *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1920–1921, vol. II, no. 67 [Використано російський текст], Стаття II: 197.

- ²¹⁹ Latvia and Russia. Treaty of Peace, done at Moscow, and completed and signed at Riga, August 11, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1920–1921, vol. II, no. 67, Стаття III: 197.
- ²²⁰ Latvia and Russia. Treaty of Peace, done at Moscow, and completed and signed at Riga, August 11, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1920–1921, vol. II, no. 67, Стаття XVI: 209.
- ²²¹ D. Michalski, “Akt o Formie rządów z 1919 roku – pierwsza konstytucja niepodległej Finlandii,” *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 19 (2016): 248.
- ²²² Michalski, “Akt o Formie rządów z 1919 roku – pierwsza konstytucja niepodległej Finlandii,” 254.
- ²²³ Michalski, “Akt o Formie rządów z 1919 roku – pierwsza konstytucja niepodległej Finlandii,” 250.
- ²²⁴ Michalski, “Akt o Formie rządów z 1919 roku – pierwsza konstytucja niepodległej Finlandii,” 251.
- ²²⁵ Michalski, “Akt o Formie rządów z 1919 roku – pierwsza konstytucja niepodległej Finlandii,” 249.
- ²²⁶ Michalski, “Akt o Formie rządów z 1919 roku – pierwsza konstytucja niepodległej Finlandii,” 249.
- ²²⁷ Відомих як «Братські війни».
- ²²⁸ 1 грудня 1918 р. між УНР та ЗУНР було укладено попередній договір. ЗУНР мала увійти до складу УНР як єдина складова (Ст. 1–2) зі збереженням автономності (Ст. 4) (Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно-Українською Народньою Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 20 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 109).
- ²²⁹ До світлої Директорії Української Народньої Республіки у Києві, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 17 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 105.
- ²³⁰ Універсал Директорії Української Народньої Республіки, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 19 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 107.
- ²³¹ У 1920 р. Польща стала ситуативним союзником УНР, разом вони діяли проти військ радянської Росії. Утім, визнання УНР та підтримка її була небезкорисною з боку Варшави. УНР вимушено погодилася на польський суверенітет над Східною Галичиною та частиною Волині.
- ²³² 12 листопада 1920 р. Радою Народних Міністрів УНР було ухвалено закон, що регулював державне управління та порядок законодавства у республіці (див.: Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про тимчасове верховне управління та порядок

законодавства в Українській Народній Республіці, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 22 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 114–116). Того ж дня було прийнято закон, що доручив законодавчу функцію Державній Народній Раді (див.: Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про Державну Народню Раду Української Народньої Республіки, *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*, док. № 23 (Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992), 117–123).

²³³ Н. Агамалиева, ред., *Азербайджанская Демократическая Республика* (Баку : Елм, 1998), 113–123.

²³⁴ Див.: R. G. Novannisian, *The Republic of Armenia: The First Year, 1918–1919*, vol. 1 (Berkeley: University of California Press, 1971), 459–464.

²³⁵ Про обставини колапсу вірменської державності наприкінці 1920 р. див.: R. G. Novannisian, *The Republic of Armenia: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, vol. 4 (Berkeley: University of California Press, 1996), 373–403.

²³⁶ Мирный договор между Р. С. Ф. С. Р. и Демократической Республикой Грузии, заключенный в Москве 7 мая 1920 года, *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами*, вып. 1: *Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу по 1 января 1921 года* (Петроград : Государственное издательство, 1922), Статья I, 27.

²³⁷ Мирный договор между Р. С. Ф. С. Р. и Демократической Республикой Грузии, заключенный в Москве 7 мая 1920 года, *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций...*, Статья II, 27.

²³⁸ Мирный договор между Р. С. Ф. С. Р. и Демократической Республикой Грузии, заключенный в Москве 7 мая 1920 года, *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций...*, Статья VI, 30.

²³⁹ До так званих «нових держав» Європи, породжених Першою світовою війною, окрім тих, яким ми детально приділяємо увагу в основному тексті, традиційно відносять об'єднане Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС), що виникло у 1918 р. Його ядром стало Королівство Сербія, правлячою династією – монарший сербський дім Карагеоргієвичів. КСХС об'єднало під своєю владою не лише колишні суверенні королівства Сербії та Чорногорії, але й хорватські та словенські землі колишньої Австро-Угорщини. Формально новими державами були дві частини «тіла» загиблої імперії Габсбургів – Австрія та Угорщина. У 1919 р. офіційно було утворено Австрійську Республіку (рік перед тим, після падіння монархії і розпаду імперії вона іменувалася Німецькою Австрією). У 1920 р. було ухвалено її конституцію – Федеральний конституційний закон, який проголосив державу демократичною республікою (Розд. I, Ст. 1 Федерального конституційного закону) (Law of 1 October 1920, Constituting the Republic of Austria as a Federal State (Federal

Constitutional Law), *Select Constitutions of the World: Prepared for Presentation to Dáil Éireann by Order of the Irish Provisional Government* (Baile Átha Cliath [Dublin]: Foilsíú ag Oifig an tSoláthair = Published by the Stationery Office, 1922), Section I, Article 1, 87). Австрія, як федеративна держава, складалася з Федеральних Провінцій або Земель: Бургенланд, Каринтія, Нижня Австрія (провінція Нижня Австрія і Відень), Верхня Австрія, Зальцбург, Штирія, Тіроль та Форарльберг (Розд. II, Ст. 2) (Law of 1 October 1920, Constituting the Republic of Austria as a Federal State (Federal Constitutional Law), *Select Constitutions of the World...*, Section I, Article 2, 87).

Угорщина у 1918–1919 рр. проживала період громадянського протистояння, чужоземного втручання, нестабільності часів скороминущих Угорської Народної Республіки та комуністичної Радянської Республіки Угорщина (РРУ). Аж поки повноту влади не отримали праві на чолі з адміралом М. Хорті. Угорщина знову стала королівством, М. Хорті – її регентом. У 1920 р. війська Антанти покинули країну. Водночас, цей рік став моментом національної трагедії, – згідно з положеннями Тріанонського мирного договору, укладеного у червні 1920 р., Угорщина втрачала значну частину своєї довоєнної території на користь Румунії, КСХС, Чехословаччини та Австрії.

²⁴⁰ Офіційна назва посади глави Польської держави до 1922 р.

²⁴¹ У погодженні з Установчим Сеймом.

²⁴² Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa, *Dziennik Praw Państwa Polskiego*, 27 lutego 1919 r., nr. 19, poz. 226, Artykuł II: 365–366.

²⁴³ Документ складався з преамбули та чотирьох частин: закону від 29 лютого 1920 р., що вводив у дію Конституційну Хартію (див.: The Law of February 29, 1920, whereby the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic is introduced, *The Constitution of the Czechoslovak Republic* (Prague: Edition de la Société L'Effort de la Tchecoslovaquie, 1920), 19–21); власне самої Конституційної Хартії (див.: The Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, 21–46); Акту від 29 лютого 1920 р., що встановлював принципи мовних прав у межах Чехословацької держави (див.: An Act dated the 29th of February 1920 in pursuance of § 129 of the Constitutional Charter establishing the principles of language rights within the Czechoslovak Republic, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, 47–50); Акту від 29 лютого 1920 р., що впроваджував конституцію та визначав юрисдикцію Сенату (див.: Act of the 29th of February 1920 Setting Forth the Constitution and Jurisdiction of the Senate, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, 51–54). Вступний закон налічував 10 статей, Конституційна Хартія – 134 статті у шести розділах. Акт про мовні

- права налічував 9 статей, Акт щодо діяльності Сенату складався з трьох частин та 16 статей.
- ²⁴⁴ The Law of February 29, 1920 whereby the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic is introduced, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Preamble, 19.
- ²⁴⁵ An Act dated the 29th of February 1920..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Article 1, 47.
- Поруч з тим документ містить і положення, де визначені, як окремі мови, чеська та словацька (An Act dated the 29th of February 1920..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Article 4, 49).
- ²⁴⁶ The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section I, Article 2, 21.
- ²⁴⁷ The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section I, Article 1, 21.
- ²⁴⁸ Який складався з Палати Представників та Сенату (Розд. II, Ст. 6) (The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section II, Article 6, 23). Палата Представників складалася з 300 осіб, які обиралися загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням на пропорційній основі (Розд. II, Ст. 8) (The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section II, Article 8, 23). Обирати їх мали право всі громадяни, які досягли 21-річного віку, бути обраними – ті, хто досяг 30-річного віку, без розрізнення статі. Депутати Палати обиралися на строк шести років (Розд. II, Ст. 9–11) (The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section II, Articles 9–11, 23). Сенат складався зі 150 членів, обирати до нього могли всі громадяни, що досягли 26-ти років, бути обраними – 45-річні (з урахуванням дотримання вимог до кандидата у члени Сенату). Строк повноважень члена Сенату складав вісім років (Розд. II, Ст. 13–16) (The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section II, Articles 13–16, 24).
- ²⁴⁹ Посаду Президента могла обійняти будь-яка особа – громадянин Чехословаччини, який досяг 35-річного віку і мав право бути обраним до Палати Представників (The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section III, Article 56, 33). Президентські повноваження тривали сім років, одна особа могла бути переобраною, але мала право обіймати посаду не більше двох термінів поспіль. Щоправда дане положення не могло бути застосоване до першого голови Чехословацької держави (і фактичного її засновника Т. Масарика) (Розд. III, Ст. 58) (The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section III, Article 58, 33).
- ²⁵⁰ Про повноваження Президента та уряду Чехословаччини відповідно із Конституцією 1920 р. див. Розд. III, Ст. 64–93 (The Constitutional Charter..., *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section III, Articles 64–93, 34–39).

- ²⁵¹ Про судову гілку влади див.: Розділ IV Конституції (*The Constitutional Charter...*, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section IV, 39–41).
- ²⁵² Про громадянські права та права національних меншостей і релігійних громад див.: Розділи V і VI Конституції (*The Constitutional Charter...*, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Sections V–VI, 41–46).
- ²⁵³ *The Constitutional Charter...*, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section I, Article 3, 22.
- ²⁵⁴ Підкарпатській Русі, зокрема, надавалося право мати власний сейм на чолі з президентом. Підкарпатський сейм міг здійснювати законодавчу владу у справах мови, освіти, релігії, місцевого самоврядування та низці інших питань. Керувати автономією мав губернатор, що призначався Президентом Чехословаччини за поданням уряду. До того ж губернатор ніс відповідальність перед регіональним сеймом. Чиновники Підкарпатської Русі мали за можливості призначатися з місцевих мешканців (Розд. I, Ст. 3) (*The Constitutional Charter...*, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Section I, Article 3, 22). Чи відповідають Конституційній Хартії закони, ухвалені сеймом Підкарпатської Русі, повинен був визначати Конституційний суд Чехословаччини (Закон від 29 лютого 1920 р., що вводить у дію Конституційну Хартію, Ст. 2) (*The Law of February 29, 1920 whereby the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic is introduced*, *The Constitution of the Czechoslovak Republic*, Article II, 19).

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ І

Литовська Тариба¹

¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA).

Некоронований король Литви Міндаугас II²

² G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės istorija*, t. 1, d. 1: *Nuo sukūrimo iki sunaikinimo, 1918–1941* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2024), 22.

Литовські вояки часів перших визвольних змагань (1919–1923 рр.)³ (зліва). Офіцерська шпага з вигравіруваними на лезі місцями і датами історичних перемог війська ВКЛ та Війська Литовського у ході Війни за незалежність (справа)⁴

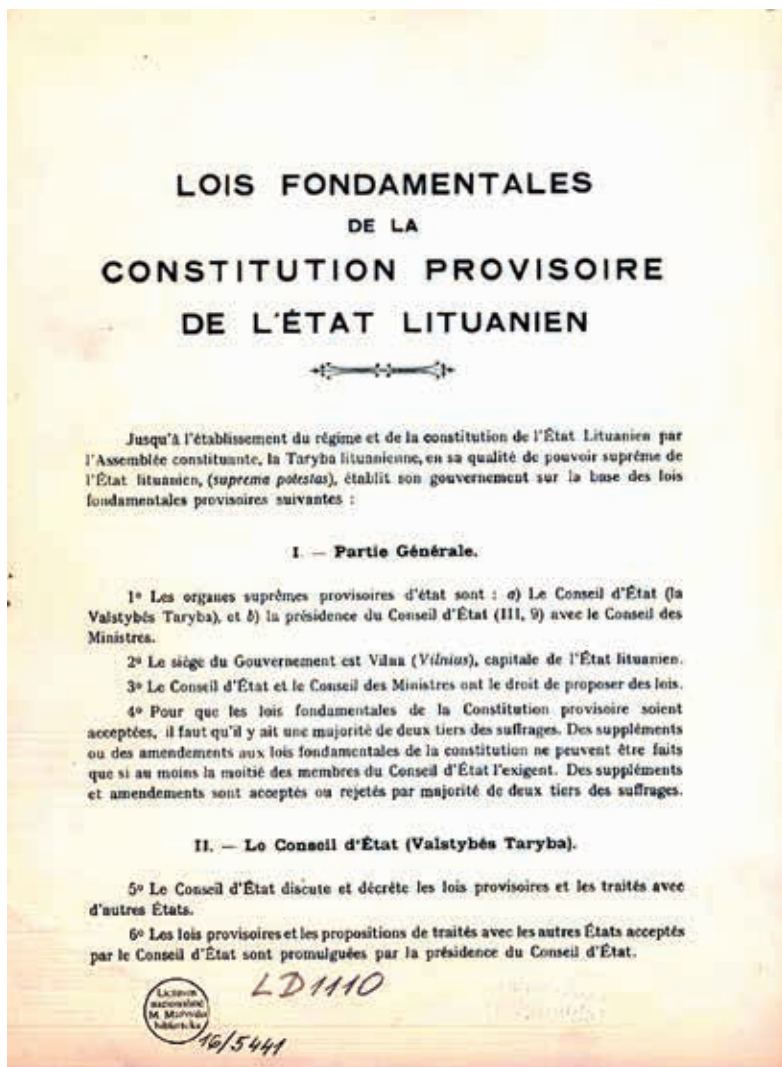
³ A. Katilius, *Lietuvos kariuomenės šaltieji ginklai XX–XXI a.* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2019), 12.

⁴ Katilius, *Lietuvos kariuomenės šaltieji ginklai*, 74.

Текст Тимчасової конституції Литви, 1918 р.⁵

⁵ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai, Lietuvos aidas, 1918 m. lapkričio 13 d., nr. 130. 3.

Тимчасова конституція Литви 1919 р. французькою мовою⁶

⁶ *Lois fondamentales de la Constitution provisoire de l'État lituanien.* [S. 1.]: [s.n.], [1919].

**ПЕРШІ ЗАГАЛЬНІ ДЕМОКРАТИЧНІ ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ
У ВІЛЬНІЙ ЛИТВІ, 1920 Р.**

**Військові прямують на виборчу дільницю для голосування.
Місто Алітус, 14 квітня 1920 р.⁷**

**Голосування на виборах до Установчого Сейму
у 3-му піхотному полку Війська Литовського⁸**

⁷ Alytaus kraštotyros muziejus.

⁸ LCVA.

Черга біля виборчої дільниці у місті Радвілішкіс⁹

Окружна виборча комісія за роботою. Підрахунок голосів.
Шедернас (нині – Шедере, Латвія)¹⁰

⁹ LCVA.

¹⁰ LCVA.

Заклик до громадян Литви виконати свій обов'язок і віддати свій голос на виборах до Установчого Сейму¹¹

Стенд з агітаційними плакатами різних політичних партій – учасників виборів до Установчого Сейму, Каунас¹²

¹¹ [Raginimas Lietuvos piliečiams atlikti savo pareigą ir atiduoti savo balsą Steigiamojo Seimo rinkimuose], *Lietuva*, 1920 m. balandžio 11 d., nr. 80, 1.

¹² LCVA.

Жахіття воєнного часу і надія в одному плакаті¹³

¹³ Передвиборчий плакат партії християнських демократів – однієї з найбільш популярних політичних сил у Литві у перше десятиліття незалежності. «Злидні, мор і голод – ось до чого ведуть соціалісти-більшовики. Хто хоче, щоб бідність і нужда зникли – голосуйте за християнських демократів». Текст апелює до образів жахів війни, ворожих окупацій і терору інтервентів, що були сильними емоційними маркерами для тодішнього покоління литовців (Nacionalinis M. K. Ciurlionio dailės muziejus).

**Президія Установчого Сейму Литви.
Зліва направо: секретар Нафталіс Фрідманіс,
перший секретар Ладас Наткявічюс, перший віцеполова
Йонас Стаугайтіс, голова Александрас Стульгінскіс,
другий віцеполова Юстінас Стаугайтіс. Каунас, 1920 р.¹⁴**

**Печатка Президента Литовської Республіки
і підпис виконуючого обов'язків Президента Республіки,
Голови Установчого Сейму А. Стульгінскіса¹⁵**

¹⁴ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.

¹⁵ LCVA.

Nr. 37. Kaunas, 1920 m. birželio mėn. 12 d. Kaina 40 sk.

Laikinosios Vyriausybės Žinios

Redakcijos adresas: Kaunas, Duonlaičio g., Banko nam., Ministerių Kabineto Raitinė, Administracija: D. Totorių g. 14.

Nr. 407. Valstybės Prezidentas skelbia Laikinąją Lietuvos Valstybės Konstituciją:

Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija.

I.

1 § Lietuvos Valstybė yra demokratinė respublika.

2 § Steigiamasis Seimas yra suvereninė Lietuvos galios institucija.

3 § Vokiučiai bei šios Konstitucijos paskelbimo dienos įstatymai, kurie šiai Konstitucijai neprieštarauja, palieka galioje.

4 § Steigiamasis Seimas leidžia įstatymus, est/fuola sutartis su kitomis valstybėmis, tvirtina Valstybės biudžetą ir prižiūri įstatymų vykinimą.

5 § Vykdomoji Valdiša pavedama Respublikos Prezidentui ir Ministerių Kabinetai.

6 § Įstatymų inicijatyvos teisė priklauso Steigiamajam Seimui ir Ministerių Kabinetai.

II.

7 § Respublikos Prezidentą renka Steigiamasis Seimas.

8 § Respublikos Prezidentas:

- a) kviečia Ministerių Pirmininką, paveda jam sudaryti Ministerių Kabinetą ir vėlina jį sudaryti ir priima Ministerių Kabineto atsistatydinimą;
- b) pareiškia ir skiria Valstybės Kontrolierius;
- c) atstovauja Respublikai;
- d) skiria pasivienius ir priima akredituojamus sveikintojų valstybių atstovus;
- e) skiria ir kiteriuosius kariuomenės ir civilišius Valstybės valdininkus;
- f) skelbia įstatymus;
- g) turi baumintis dovanojimo teisę.

9 § Šis Respublikos Prezidentas bus išrinktas, jo pareigas eina Steigiamasis Seimas Pirmininkas.

Respublikos Prezidentui mirus, atsistatydinus ar susikėgus jį pavaduoja Steigiamoji Seimo Pirminikė.

10 § Vieni Respublikos Prezidento aktai turi būti Ministerio Pirmininko arba statiniamo Ministerio paratu žymimi.

III.

11 § Ministerių Kabinetas išvieno dirba ir išvieno atstoko.

12 § Ministerių Kabinetas atsako prieš Steigiamąjį Seimą ir šiam išreikškus nepasitikejimą atsistatydina.

13 § Steigiamoji Seimo narė, jėg j Ministerių Kabineta, neuostoją būg Ste Seimo narė.

IV.

14 § Valstybės Kontrolierius atsako už savo dirbus prieš Steigiamąjį Seimą ir atsistatydina, Steigiamajam Seimui išreikškus jam nepasitikejimą.

V.

15 § Vieni Lietuvos piliečiai, vėtik kurius lyties, tautybės, tikybos, yra lygūs prieš įstatymus, laisgų ir stitgų nėra.

16 § Vienoms Lietuvos piliečiams leidžiama asocietas, beto ir korespondencijos netelėnamas bet tikybos, tautybės apardos, žodžia, susikėgus susikėgimų ir draugijų laisvė. Mirus baumėms naikinama.

Pastaba I. Kaso metu, taip pat Valstybės geriantiam pavojai pūstintu konstitucijos garantais įstatymų keičiu gali būti susibdytos.

Pastaba II Steigiamoji Seimo atostogų metu konstitucijos garantais vydomosios valdžios gali būti susibdytos, bet ne vėliau kaip j 3 dienas tui susikėgus Steigiamasis Seimas, kuris sprendžia konstitucijos garantais susibdytymo klausimą.

VI.

17 § Steigiamoji Seimo narė atsakomo netelėnamas Steigiamoji Seimo narė suimti, tikėtai jo buto ar dirbtus ir peržiūri korespondencijos galima tik Steigiamajam Seimui sutikus.

VII.

18 § Ši laikinai Konstitucija ir vėtik įstatymai įreija galios nuo paskelbimo dienos Vyriausybės organe.

Ši Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, Steigiamoji Seimo apsvartyta ir priimta, yra pūdytina kaipo Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija.

A. Smetona
Valstybės Prezidentas.
Oslyvanuskis
Ministeris Pirmininkas.

Kaunas.
1920 m. birželio mėn. 10 d.

Текст Тимчасової конституції Литовської держави, 1920 р.¹⁶

¹⁶ Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1920 m. birželio 12 d., nr. 37, eil. 407: 1.

ДЕПУТАТСЬКИЙ КОРПУС УСТАНОВЧОГО СЕЙМУ ЛИТВИ

Жінки-членкині Установчого Сейму¹⁷

Члени Установчого Сейму біля пам'ятника «Загиблим за Батьківщину» віддають почесні погляди у Війні за незалежність Литви. Каунас, 1922 р.¹⁸

¹⁷ Maironio lietuvių literatūros muziejus.

¹⁸ Vytauto Didžiojo karo muziejus (VDKM).

РОЗДІЛ II

ДОБА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ. ПЕРША ПОСТІЙНА КОНСТИТУЦІЯ ЛИТВИ

2.1. Завершення Війни за незалежність і «біль покоління»

Від слів до зброї Литва і Польща переходили поступово. У попередньому розділі книги ми згадували про заняття давньої столиці ВКЛ польськими військами у квітні 1919 р. Тієї ж весни 1919-го мали місце перші сутички між збройними силами обох країн. Локальні зіткнення невисокої інтенсивності тривали наступні майже півтора року, з періодичними суттєвими загостреннями¹.

У той же час, Польща вела війну з радянською Росією (1919–1921 рр.) і, фактично, як зазначалося раніше, перетворилася на основну ударну одиницю антибільшовицьких сил на континенті. Навесні-влітку 1920 р. польсько-радянська війна вступила у свою вирішальну фазу. Бої тривали з перемінним успіхом. На першому етапі кампанії польські збройні сили переможно наступали, зокрема, досягши Дніпра на Правобережній Україні. У травні 1920 р. Військо Польське, спільно з армією Української Народної Республіки, звільнило Київ. Однак скоро ситуація змінилася на користь радянських військ. Червона армія стрімко наступала, захопивши Вільнюс, підступаючи до Львова та Варшави.

У розпал успішного радянського наступу підійшов до завершення процес підготовки мирного договору між Литвою та Росією. Він мав увінчати довгий дипломатичний шлях, розпочатий від вигнання Червоної армії з Литви у 1919 р. Щоправда, тепер ситуація у Балто-Чорноморському регіоні видавалася іншою. Радянська влада значно укріпилася всередині Росії. Залишки сил головних опонентів, – білих військ, утримували лише Крим. Переможний натиск Москви на захід віщував можливий колапс Польщі і загрозу іншим європейським країнам.

Для Литви, у перспективі, це також могло означати нові спроби радянзації і втрату незалежності. Водночас, повна перемога Польщі створювала ризики її перетворення на регіонального гегемона, і відтак, загрози для Литви, вже точно нівелюючи будь-які плани по відновленню контролю Литовської держави над Вільнюсом та загалом руйнуючи задум побудови соборної держави, з включенням усіх етнічних литовських земель.

У цій ситуації невизначеності Литва намагалася дотримуватися нейтралітету. Довгоочікуваний договір з Росією було підписано у Москві 12 липня 1920 р., він мав багатогранні наслідки. Росія стала першою державою, яка офіційно визнала Литву у межах її територіальних претензій. Великий успіх литовської дипломатії, крім іншого, створював бажаний міжнародний прецедент. Договір відкривав шлях до реального оволодіння омріяним Вільнюсом. З іншого боку, Польща сприйняла Московський договір та подальші дії Литви як прямий ворожий акт, – це призвело до трагічної розв'язки.

27 серпня 1920 р. литовські війська зайняли Вільнюс. На той момент ситуація на польсько-радянському фронті вкотре докорінно змінилася. Польські війська, за активної участі українських частин, вистояли перед радянським напором і перейшли у рішучий контрнаступ. Долю війни було вирішено у Варшавській битві. Червона армія покотилася на схід.

Зі зміною обстановки на фронті на користь польської армії все більш загострювалася риторика Варшави

щодо Литви та її позиції. З одного боку, на адресу Литви лилися звинувачення в участі у війні на боці Москви та порушенні смуги розмежування (Лінії Керзона), встановленої у грудні 1919 р.; з іншого – робилися спроби залучити її до бойових дій проти Росії.

У серпні 1920 р. у Каунасі відбулася нарада польських і литовських військових делегацій (яка зібралася з ціллю вияснити можливості примирення та укладення польсько-литовської військової конвенції). Польська сторона домагалася свободи пересування литовською територією, передачі під польський контроль залізниць Гродно–Вільнюс–Даугавпілс, виведення литовських військ із Сувалкійського регіону, «звільнення Вільнюса від воєнних дій» і т. д.² Литовські представники, у відповідь, наголошували на необхідності чіткого визначення кордонів обох держав. Литва не бажала повторно вступати у війну проти Росії та відмовила Польщі у задоволенні вимоги транзиту польських військ через литовську територію. Переговори так і не дали результату³.

Конфлікт тільки розгорявся. 28 серпня 1920 р. почалися збройні зіткнення польських і литовських військ біля Августова. Провалом закінчилися нова спроба примирення під час польсько-литовських перемовин у Кальварії⁴. У ході наступу проти радянських сил, 22 вересня 1920 р., польські частини здійснили прорив литовського фронту в райони Хожа-Сейни і рушили на північ, углиб Литви⁵. Такі дії були сприйняті Литвою як агресія, а міжнародною спільнотою – як акт порушення нейтралітету Литви⁶.

Бої тривали декілька тижнів, аж поки не були зупинені під тиском Ліги Націй. 7 жовтня 1920 р., після тижневих перемовин, у Сувалках уклали угоду. У документі, зокрема, зазначалося, що ця угода не передбачала територіальних прав сторін (Ст. 1 угоди)⁷ і мала характер тимчасової, до моменту остаточного врегулювання польсько-литовського територіального спору (Ст. 5)⁸. Водночас документ встановлював нову лінію розмежування з урахування реалій фронту. Таким чином фактично Вільнюс мав залишитися під литовським контролем.

Результат, який аж ніяк не влаштував Польщу. 8 жовтня 1920 р., напередодні набуття чинності Сувалкської угоди (10 жовтня), польські частини під командуванням генерала Люціана Желіговського рушили на Вільнюс. Був імітований «заколот» військ Желіговського та фейкова непокора «желіговців» Варшаві. Це було зроблено з очевидною ціллю. Офіційно відмежувавшись від «бунтівників», Польща їхніми руками планувала захопити Вільнюс та увесь Вільнюський край.

Основну задачу загалом було виконано вже 9 жовтня 1920 р. Зайнявши Вільнюс, «заколотники» невдовзі (12 жовтня 1920 р.) проголосили утворення нової держави, яка отримала назву «Серединна Литва». Швидко розростаючись угруповання Желіговського продовжило рішучі наступальні дії, являючи загрозу тепер уже внутрішнім районам Литви⁹.

Литовські війська чинили запеклий опір. У ході боїв жовтня 1920 р., армія Литви стабілізувала фронт і перейшла до впевнених контрнаступальних дій на окремих ділянках. Вирішальна операція розгорнулася за декілька десят кілометрів від Вільнюса, поблизу населених пунктів Гедрайчяй та Ширвінтос. Тут 17–21 листопада 1920 р. Військо Литовське зупинило польський порив і зуміло відкинути армію Желіговського¹⁰.

Попри цю перемогу Литва не мала достатнього потенціалу для швидкого відновлення контролю над Вільнюсом. Не сприяла цьому і позиція великих держав Заходу, налаштованих на якомога швидше закінчення війни. 29 листопада 1920 р. посередницька комісія Ліги Націй домоглася свого. Сторони уклали перемир'я. Документ (офіційно «Протокол про припинення вогню, укладений під егідою Військової Контрольної Комісії Ліги Націй») установлював режим припинення вогню з 30 листопада 1920 р.¹¹ Комісія Ліги Націй брала на себе врегулювання питання військовополонених¹². Утворювалася нейтральна зона¹³. Її межі встановлювалися окремою нотою комісії Ліги Націй, адресованої урядам Польщі та Литви (30 листопада 1920 р.). Лінія розмежування (що позначала лінію розміщення найвіддаленіших постів сторін)¹⁴ фактично визначалася станом на момент закінчення бойових дій.

Протягом наступних двох місяців було здійснено розведення військ та встановлено нейтральну смугу, шириною у 10 км. Характерно, що зазначені вище документи називали війну «воєнними діями між Литовською армією та військами генерала Желіговського»¹⁵. Утім, стороною домовленостей з Литвою виступав неприховано і напряду польський уряд, який, у тому числі, брав на себе гарантії дотримання режиму припинення вогню.

Боями осені 1920 р. закінчилася повномасштабна фаза Війни за незалежність Литви. У наступні роки кров продовжувала литися, велася партизансько-диверсійна «мала війна» уздовж лінії зіткнення. Утім, грім польових баталій відгримів.

Що ж до долі Вільнюського краю, то тут до 1922 р. продовжувала існувати «Серединна Литва». 20 лютого 1922 р. її «Віленський Сейм» видав постанову, у якій проголосив державне верховенство Польщі над краєм, до того ж регіон відкрито називався в документі частиною Польщі¹⁶. Невдовзі, у березні 1922 р., Сейм Польщі ухвалив акт приєднання краю. Також було ухвалено «Закон про прийняття державної влади над Віленською землею» (у квітні 1922 р.), що поширив на край дію польського законодавства і державного устрою, а також підпорядкував регіон центральним установам влади Польської Республіки¹⁷.

Невдовзі були довершені всі процедури інкорпорації регіону. Таким чином, завершилося формування території міжвоєнної Польської держави. Ще майже за рік по тому, 15 березня 1923 р., польський східний кордон, включно з інкорпорованими територіями Віленщини, був визнаний Радою послів великих держав¹⁸ (Великобританією, Францією, Італією та Японією) на підставі «ситуації де-факто»¹⁹. Зайве казати, що подібне рішення ніколи не визнавалося Литвою, яка й надалі розглядала ці території як власні землі, окуповані Польщею²⁰.

Попри втрату Вільнюса і породжений цим колективний біль покоління, самостійна Литва відбулася. Вільнюс же став ще одним національним міфом та головним сенсом, який єднав литовців у наступні два десятиліття.

2.2. Роки великих звершень

Закінчення війни відкрило вікно для поновлення державницьких починань. Країна чекала на епохальні рішення від Установчого Сейму. Насамперед на нормативне врегулювання земельної реформи.

Проект закону про земельну реформу був готовий у 1920 р.²¹ Його ухвалення Установчим Сеймом відбулося 15 лютого 1922 р. Документ було оприлюднено 29 березня 1922 р. Як основна мета земельної реформи вступна частина закону визначала надання земельних ділянок безземельним та малоземельним, організацію управління землею таким чином, щоб були створені належні умови для процвітання, зокрема середніх та дрібних господарств²². Держава ставила перед собою ціль націоналізувати великі поміщицькі земельні володіння (у документі це було завуальовано фразою «одержавлення того земельного майна, яким держава може доцільніше розпоряджатися і захищати, аніж приватні особи»)²³.

Для держави, близько 80 % населення якої займалося сільським господарством, закон про земельну реформу був архіважливим актом. Сама реформа – найголовнішим революційним соціальним звершенням Республіки. Це робило реформу ще й актом політичним, адже перемога над більшовиками, які окупували 3/4 території країни у важкому 1919 р., стала можливою завдяки вірі пересічного литовського селянина в обіцяну політиками з національного уряду радикальну земельну реформу. Невиконання такої обіцянки могло мати катастрофічні наслідки для внутрішньої безпеки країни – аж до загрози комуністичного реваншу.

Був ще один політичний аспект. Близько 40 % орної землі належало поміщикам. За певним виключенням це були люди польської культурної та мовної ідентичності. Цей факт в умовах конфлікту з Польщею (як і несприйняття багатьма з полонізованих поміщиків ідеї литовської самостійності) розглядався як такий, що створює додаткові загрози суспільному миру

та безпеці держави. Тож саме дана категорія осіб першою зіткнулася з діями реформаторів²⁴.

Площа земель, що перебувала у володінні шляхти та духовенства, була обмежена 80 га²⁵. Земельні ділянки, які мали більшу площу, відчужувалися за компенсацію від держави. Компенсація, однак, була значно меншою реальної вартості такого відчужуваного земельного майна. Загалом за увесь час реформи (до кінця міжвоєнної доби) було відчужено 76,7 % усіх поміщицьких земель. Слід сказати, що і цього не вистачило, щоб покрити всі потреби малоземельних селян. Більше 30 % з тих, хто подавав прохання про виділення землі, не змогли її отримати.

Держава надавала матеріальну підтримку новим господарям, які мали сплачувати викупні платежі (розраховані на 36 років)²⁶. Реформа призвела до змін у структурі населених пунктів та «раціоналізації» селянських господарств, з поділом сіл на хутори, примусовим уже за демократичної доби (з 1925 р.)²⁷.

Ще одним, по істині, епохальним рішенням Установчого Сейму, ухваленим у знаковому для литовського державності 1922 р., стало введення національної валюти – літа. Відповідний «Закон про грошову одиницю» ухвалили 9 серпня 1922 р.²⁸

Від моменту проголошення відновлення незалежності у Литовській державі в обігу перебували різні валюти. Так після закінчення Першої світової війни продовжували ходити німецькі окупаційні «східні гроші» (остмарки), легалізовані литовською владою²⁹. У лютому 1919 р. Тимчасовий уряд Литви перейменував остмарки на ауксинги, які стали внутрішньою³⁰ литовською валютою. Ауксинг залишався в обігу до моменту введення літа 2 жовтня 1922 р.³¹

У роки визвольних змагань на території Литви стихійно ходили також валюти численних російських білих формувань та радянської Росії, а також старі російські «царські» гроші і «керенки»³². Закон від 9 серпня 1922 р. припинив використання у Литві будь-яких платіжних знаків, що використовувалися до того. Усі вони мали бути обміняні протягом 3-х місяців на літи за офіційним курсом, що встановлювався

урядом. У законі також визначалося, що грошова система Литовської Республіки «спирається на золото». А отже, 1 літ (що складався із 100 центів) містив 0,150462 грама чистого золота³³.

До початку 1925 р. в обігу перебували лише банкноти³⁴, вони були двох видів – тимчасові та постійні. Хоча офіційно тимчасові банкноти були відкликані з обігу раніше, вони мали діяти до 16 березня 1924 р.³⁵ Монети ж були введені у червні 1924 р.³⁶, з виключним правом Державного казначейства на карбування. В обіг монети (центи) були запущені 2 лютого 1925 р.³⁷

Перші роки розбудови Литовської держави були і часом важкої, але продуктивної праці литовської дипломатії. Литва безустанно боролася за своє визнання на міжнародній арені.

Як уже нами зазначалося, першою Литву визнала Німецька імперія – це, нагадаємо, сталося навесні 1918 р. Де-факто нову державу у грудні того ж року (1918 р.) визнала Шведське королівство, проте офіційне, де-юре визнання з боку Швеції відбулося лише у вересні 1921 р.

Подібну тривалість мав процес визнання і з боку інших країн. Зокрема, Японська імперія де-факто встановила відносини з Литвою у січні 1919 р., але формальне визнання незалежності Республіки відбулося лише у грудні 1922 р. Схожа ситуація склалась і з великими західними державами Антанти, переможницями у Першій світовій війні.

Сполучене Королівство визнало уряд Литви де-факто у вересні 1919 р., а офіційно – у грудні 1922 р. Франція заявила про де-факто визнання у травні 1920 р., а де-юре – того ж дня, що і Британія, 20 грудня 1922 р. Італія визнала Литву як де-факто, так і де-юре 20 грудня 1922 р. США, зі свого боку, повністю визнали незалежність Литви в липні 1922 р.

Поворотним у питанні міжнародної легітимізації Литви став 1922 р. Саме тоді Республіку визнали 12 держав. Для порівняння: у період 1918–1920 рр. визнання Литви надійшло від 10 суб'єктів міжнародного права, з яких лише одна держава – Радянська Росія – визнала Литву не лише де-факто, а й де-юре (12 липня 1920 р.).

У 1923–1924 рр. дипломатичне визнання продовжилося: ще 14 держав офіційно підтвердили визнання незалежності Литовської Республіки. Серед них – країни Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Африки, а також Персія, яка визнала Литву в серпні 1923 р.

Отже, за шість років активної дипломатичної діяльності Литви її державність визнали понад 40 країн, що закріпило статус Республіки як повноправного суб'єкта міжнародного права та учасника світової політики³⁸.

Процес інтеграції Литовської Республіки до міжнародної спільноти не обмежувався лише визнанням з боку окремих держав чи встановленням з ними двосторонніх відносин. У міжвоєнний період ключовим кроком для нових незалежних країн, зокрема, балтійських, було здобуття членства у провідній міжнародній організації того часу – Лізі Націй. Створена після Першої світової війни у контексті формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, Ліга Націй стала прообразом майбутньої Організації Об'єднаних Націй (ООН), яка виникла вже за результатами Другої світової війни.

22 вересня 1921 р. Литовська Республіка отримала підтвердження свого повноправного членства в Лізі Націй³⁹. Однією з важливих умов вступу до Ліги було дотримання прав національних меншин – вимога, яка була офіційно зафіксована в резолюції Асамблеї Ліги Націй у грудні 1920 р.

14 вересня 1921 р., за кілька днів до вступу, литовський представник офіційно прийняв рекомендації цієї резолюції, підтверджуючи готовність держави діяти в межах міжнародних зобов'язань щодо захисту меншин⁴⁰. У Женеві 12 травня 1922 р. Литва підписала окрему декларацію, у якій зафіксувала широкий перелік зобов'язань: від гарантування загальної рівності громадян незалежно від расової чи релігійної приналежності – до повного визнання мовних, освітніх і культурних прав меншин⁴¹.

Таким чином, шлях Литви до міжнародної легітимізації включав не лише дипломатичне визнання, а й глибоку правову інтеграцію до системи міжнародного права того часу, що суттєво підвищило її міжнародну легітимність.

2.3. Конституція 1922 р.

Наряду із земельною реформою, ухвалення першої постійної конституції країни було найбільшим звершенням, якого чекали від законодавців. Підготовча робота зі створення постійної конституції держави почалася у Литві у грудні 1919 р., ще до скликання Установчих Зборів. Кабінет Міністрів прийняв рішення утворити спеціальну комісію з підготовки проекту Конституції Литви, яку в перспективі мали ухвалити Установчі Збори. До комісії увійшли дев'ять осіб. Головою комісії став відомий юрист Л. Норейка⁴². Утім, майже одразу він передав фактичне керівництво роботою одному з «важковаговиків» литовської політики та лідерів єврейської громади, випускнику одеського Новоросійського університету, адвокату С. Розенбауму⁴³. Проте фінальний варіант тексту основного закону країни тоді так і не вдалося виробити.

У травні 1920 р. Установчий Сейм затвердив нову групу розробників – Конституційну комісію Установчого Сейму. Вона складалася з 14 осіб, представників різних політичних сил у парламенті. Головою комісії став А. Туменас, делегований християнськими демократами⁴⁴. За майже два роки роботи склад комісії зазнавав змін.

Члени конституційної комісії зі значними складнощами доходили консенсусу у питаннях збереження інституту президентства (за скасування якого виступали депутати соціал-демократичного спрямування), статусу і повноважень церкви у Литовській державі⁴⁵, свободи страйків і т. д. Попри палкі дискусії розробники довели роботу до кінця. 1 серпня 1922 р. Конституція Литви була ухвалена Установчими Зборами. 6 серпня 1922 р. основний закон держави підписали голова держави та Установчого Сейму А. Стульгінскіс, члени Кабінету Міністрів (повний список сигнатарів поданий у кінці глави).

Ухвалення Конституції 1922 р. стало апогеєм конституційного розвитку в демократичний період історії міжвоєнної Литви. Структурно документ включав у себе преамбулу,

108 статей у 15 розділах⁴⁶. Далі розглянемо документ детально, за кожним з його структурних елементів.

2.3.1. Преамбула

Не мала відповідної назви, але фактично являла собою вступний елемент до основного тексту Конституції. Преамбула містила виклад історичних передумов та мету ухвалення Конституції. Дозволимо собі повну цитату (у перекладі з литовської, здійсненому автором книги):

В ім'я Бога Всемогутнього, Литовський Народ, вдячно пам'ятаючи гідні зусилля і благородні жертви своїх синів, принесені задля визволення Батьківщини, відновивши свою незалежну Державу, і бажаючи закласти міцні демократичні основи для свого незалежного життя, створити умови для панування справедливості та законності, а також забезпечити рівність, свободу і добробут усіх громадян, і належний захист держави для праці і моралі людей, через своїх повноважних представників, зібраних в Установчий Сейм, ухвалив цю Конституцію Литовської Держави 1 серпня 1922 року⁴⁷.

Преамбула виконувала ідеологічну функцію. Вона поєднувала військовий досвід покоління 1918–1920 рр. із модерним демократичним проектом. У ній продемонстровано ціннісну основу держави: політична незалежність розглядалася не як факт, а як нормативний обов'язок поколінь. Це робило Конституцію актом не лише юридичним, а і свого роду цивілізаційним.

2.3.2. Розділ I – Загальні положення (Ст. 1–7)⁴⁸

Ст. 1 цього розділу проголошувала Литовську державу незалежною, демократичною Республікою, суверенна влада у якій

належить народу⁴⁹. Ст. 2 визначала три гілки державної влади у Литовській Республіці, а саме: Сейм, Уряд і Суд⁵⁰. Ст. 3 основного закону проголошувала, що у Литовській державі не мав чинності жоден закон, що суперечив би Конституції⁵¹. Ст. 4 визначала, що кордони Литви могли бути змінені тільки законним шляхом⁵² (тобто шляхом, установленим законодавством Литовської Республіки).

Так само, лише шляхом визначеним чинним законодавством Республіки, міг бути встановлений адміністративний поділ території Литовської держави, як це визначала Ст. 5 Конституції. Однак визнавалося, що у зв'язку з «особливими потребами» жителів окремих регіонів Литви могли бути утворені автономні одиниці, межі прав яких установлювалися законом Литовської Республіки⁵³.

Конституція проголошувала литовську мову єдиною державною мовою Республіки. Утім, допускалося вживання місцевих мов, що мало регулюватися окремим законом Литовської Республіки (Ст. 6)⁵⁴.

Уперше законодавчо визначалися державні символи Литовської Республіки. Кольори прапора («державні кольори»): жовтий, зелений, червоний. Державний герб («державний знак») – білий вершник (Vitis) на червоному тлі (Ст. 7)⁵⁵.

Таким чином, перший розділ Конституції 1922 р. фіксував модель державності, яку Литва прагнула вибудувати після воєнного хаосу: чітко окреслена суверенність, верховенство конституційного порядку та символічна уніфікація нації. Розділ I задавав рамку розуміння Литви як світської, модерної держави, яка одночасно визнавала етнокультурні відмінності власних громадян.

2.3.3. Розділ II – Громадяни Литви та їхні права (Ст. 8–21)⁵⁶

Конституцією встановлювалося, що право громадянства Литовської Республіки набувалося і воно втрачалося відповідно до закону Литви про громадянство. Громадянин іноземної

держави міг набути громадянства Литовської Республіки, якщо він прожив у Литві не менше десяти років (Ст. 8)⁵⁷. Ст. 9 Конституції закріплювало єдине громадянство Литовської Республіки. Жодна особа не могла бути одночасно громадянином Литви і будь-якої іншої держави⁵⁸.

Ст. 10–21 стосувалися гарантій прав громадян Литовської Республіки. Усі громадяни якої, чоловіки та жінки, проголошувалися рівними перед законом. Жодному громадянину не могли бути надані особливі привілеї порівняно з іншими. Водночас не могли бути обмежені права жодного з громадян Республіки через його походження, віросповідання, національність (Ст. 10)⁵⁹.

Особа громадянина проголошувалася недоторканою. Притягнути його до відповідальності було можливим лише у випадках і порядку, визначеному законодавством Литовської Республіки. Громадянин Литви міг бути взятий під варту або його свобода могла бути обмежена тільки у випадку затримання на місці вчинення злочину або за постановою органів судової влади. До того ж громадянину, узятому під варту, не пізніше ніж протягом 48 годин (від моменту затримання) мала бути вручена постанова про його взяття під варту, а також указані підстави таких дій. Затриманий громадянин, який не одержав цієї постанови, негайно мав бути звільнений (Ст. 11)⁶⁰.

Гарантувалася недоторканість житла громадян. Увійти до помешкання і провести його обшук було можливо лише у випадках і у порядку, визначених законом (Ст. 12)⁶¹.

Ст. 13 Конституції 1922 р. проголошувала свободу віросповідання та сумління. Утім установлювалося, що приналежність громадянина до певного віросповідання чи сповідання ним певного світогляду не могло бути підставою для виправдання вчинення злочину чи відмови від громадських обов'язків⁶².

Громадянам гарантувалася таємниця листування і спілкування поштовим, телефонним і телеграфним зв'язком (Ст. 14)⁶³. Також Конституція гарантувала громадянам свободу слова і друку. Обмеження тут були можливі лише у випадках,

зазначених у законі, коли це визнавалося необхідним для захисту суспільної моралі («доброчесності») або державного ладу Литовської Республіки (Ст. 15)⁶⁴.

Громадянам гарантувалася свобода зібрань, без зброї та без порушення громадського спокою (Ст. 16)⁶⁵. Гарантувалася свобода утворення товариств та спілок громадян, якщо їхні цілі та засоби досягнення не протирічили кримінальному законодавству Литовської Республіки (Ст. 17)⁶⁶.

Конституція стала на захист прав громадян у сегменті комунікації з посадовими особами держави. Так Ст. 18 установлювала, що громадянин, який зазнав шкоди від неправомірних дій посадової особи, під час виконання нею посадових обов'язків, мав право у порядку, зазначеному законом, притягнути посадову особу, яка вчинила протиправні дії, до суду без дозволу або згоди з боку керівництва такого посадовця. Громадянин, потерпілий від дій посадової особи, мав право вимагати відшкодування завданих збитків⁶⁷.

Конституція наділила громадян правом звертатися до Сейму Литовської Республіки з петиціями⁶⁸ (Ст. 19)⁶⁹, а також правом законодавчої ініціативи. Алгоритм був наступним: 25 тис. громадян, які мали право обирати до Сейму, могли, у порядку, визначеному законом, подати до Сейму законопроект, який Сейм був зобов'язаний розглянути (Ст. 20)⁷⁰.

Держава охороняла право власності громадян. Майно громадян Литви могло бути відчужено законним шляхом лише за наявності суспільної потреби (Ст. 21)⁷¹.

Цей розділ Конституції вводив Литву до європейської конституційної традиції ліберальних прав. Права не лише тут перераховані, але і вписані у логіку захисту людської гідності та участі громадянина в державному житті. Це долучало Литву до тих європейських держав того часу, які демонстративно прямували до ідеалів демократії.

2.3.4. Розділ III – Сейм (Ст. 22–39)⁷²

Вищий законодавчий орган держави – Сейм Литовської Республіки – складався з представників народу (Ст. 22)⁷³. Вони обиралися шляхом загального, рівного, прямого та таємного голосування за пропорційною системою (Ст. 23)⁷⁴. Право обирати народних представників отримували всі повноправні громадяни Литви без розрізнення статі, які досягли 21-річного віку. Бути обраними до Сейму могли ті громадяни Литви, які досягли 24-річного віку (Ст. 24)⁷⁵.

Народні представники обиралися на трирічний термін повноважень. Однак у випадку війни або в разі запровадження воєнного стану на більш ніж половині території Литовської Республіки Президент Литви міг відповідним актом продовжити строк повноважень діючого Сейму. Такий акт Президента Республіки потребував затвердження Сейму (Ст. 25)⁷⁶.

Вибори нового Сейму повинні були відбутися до завершення каденції попереднього скликання Сейму. День виборів нового Сейму мав оголосити Президент Республіки. Каденція нового Сейму відраховувалася від дати закінчення каденції попереднього Сейму. Новообраний Сейм повинен був зібратися на своє перше засідання не пізніше ніж через 30 днів по завершенню виборів. На Президента Литовської Республіки покладалося призначення дати скликання першої сесії новообраного Сейму (Ст. 26)⁷⁷.

До повноважень Сейму Литви належало ухвалення законів (Ст. 27)⁷⁸, здійснення контролю за роботою уряду Литовської Республіки (шляхом направлення йому запитів, інтерпеляцій та призначення ревізій) (Ст. 28)⁷⁹. Сейм затверджував річний бюджет Литви, а також звіт про його виконання (Ст. 29)⁸⁰.

Ст. 30 Конституції встановлювала вичерпний перелік міжнародних договорів і угод Литовської Республіки (укладених її урядом), які потребували ратифікації Сейму, а саме: мирні угоди; угоди про набуття, відмову або передачу державної території; торговельні угоди з іншими державами; закордонні займи⁸¹;

угоди, які повністю або частково скасовували або заміняли існуючі закони Литви; угоди, які накладали зобов'язання на громадян Литви; угоди, які встановлювали прямі чи непрямі монополії або право експропріації^{82; 83}.

Також до компетенції Сейму належало оголошення або припинення війни. Водночас допускалося, що бойові дії можуть бути розпочаті й без рішення Сейму, – у разі якщо ворожа країна оголосить Литві війну, або якщо супротивники, без оголошення війни, перетнуть кордон Литовської Республіки (Ст. 31)⁸⁴.

У разі війни, збройного повстання або інших небезпечних заворушень у Литовській державі, Президент Республіки, за пропозицією Кабінету Міністрів, міг увести на всій території Литовської Республіки або в деяких її частинах воєнний або інший надзвичайний стан. Голова держави міг тимчасово призупинити конституційні гарантії прав громадян (зазначені вище у статтях 11, 12, 14, 15, 16, 17), а також міг ужити заходів для відвернення або усунення небезпеки, за потреби застосовуючи і збройну силу. Утім про ці дії Президент був зобов'язаний повідомити Сейм, який міг як затвердити, так і відхилити відповідні кроки уряду (Ст. 32)⁸⁵.

Стосовно сказаного вище треба роз'яснити й підкреслити, що введення воєнного або іншого надзвичайного стану розглядалося саме як колективна дія обох складових уряду Литви, – Президента та Кабінету Міністрів, яка потребувала подальшого затвердження з боку Сейму Литовської Республіки.

Сейм Литви обирав свого Голову, а також інших членів Президії Сейму. Парламент ухвалював регламент своєї роботи («робочий статут»), який набував сили закону (Ст. 33)⁸⁶. Засідання Сейму скликалися відповідно до порядку, затвердженого самим парламентом Литви. Голова Сейму був зобов'язаний скликати засідання законодавчого органу у випадку, якщо цього вимагав Президент Республіки або 1/4 депутатів – народних представників (Ст. 34)⁸⁷.

Кожен член Сейму, приступаючи до виконання своїх обов'язків, повинен був скласти присягу або дати урочисте зобов'язання бути відданим Литовській Республіці, охороняти її закони

та добросовісно виконувати повноваження представника народу. Член Сейму, який відмовлявся скласти присягу чи дати зобов'язання, або той з депутатів, хто складав присягу або давав урочисту обіцянку не безумовно, з певними обмеженнями (мовою документа: «із застереженням»), – утрачав повноваження представника народу (Ст. 35)⁸⁸.

Відповідно до Ст. 36 член Сейму, здійснюючи свою діяльність, керувався лише власним сумлінням і не міг бути обмежений жодними мандатами⁸⁹.

Тобто, у даному випадку йшлося про задіяння принципу вільного представницького мандату, при якому депутати не пов'язані імперативними вказівками виборців і голосують, керуючись власними поглядами та/чи сумлінням.

Член Сейму не міг бути переслідуваний у судовому порядку за свої висловлювання, виголошені під час виконання обов'язків народного представника. Однак депутат парламенту міг бути притягнутий до відповідальності в загальному судовому порядку за образу честі й достоїнства (Ст. 37)⁹⁰.

Конституція гарантувала особисту недоторканість члена Сейму. Узяти під варту представника народу було можливим лише за згоди Сейму, за винятком тих випадків, коли член Сейму затримувався на місці вчинення ним злочину (*in flagranti*). За таких обставин про взяття депутата під варту та підстави такого взяття під варту не пізніше ніж через 48 годин повідомлялися Голові Сейму, який мав оповістити про це Сейм під час найближчого його засідання. Сейм міг власним рішенням повернути свободу затриманому народному обранцю (Ст. 38)⁹¹.

Ст. 39 Конституції Литви гарантувала членам Сейму грошову винагороду від держави за здійснення ними діяльності народних представників. Крім цього, члени парламенту Литви мали гарантоване право безоплатного проїзду залізничним транспортом на всій території Литовської Республіки⁹².

Загалом Сейм поставав ядром політичної системи країни. Таке посилення парламенту відображало певну недовіру до сильної виконавчої влади після досвіду окупацій та інтервенційних

військових структур. Водночас саме ця панпарламентарна конст-рукція містила внутрішній ризик: політична фрагментація могла швидко позбавити державу дієздатності.

2.3.5. Розділ IV – Уряд (Ст. 40–63)⁹³

Конституцією встановлювалося, що уряд складався з Президента Литовської Республіки та Кабінету Міністрів (Ст. 40)⁹⁴. Голову держави обирав Сейм. Алгоритм виборчого процесу був наступним: Президент Республіки обирався шляхом таємного голосування, абсолютною більшістю голосів представників народу; якщо після голосування, проведеного двічі, жоден з кандидатів не зміг отримати абсолютної більшості голосів членів Сейму, то Президент Республіки повинен був обиратися з-поміж тих двох кандидатів, які отримали найбільше голосів народних представників; обраним вважався той кандидат, який отримав більше голосів; у випадку, якщо обидва кандидати отримували рівну кількість голосів, обраним вважався той кандидат, який був старшим за віком (Ст. 41)⁹⁵.

Пристаючи до виконання своїх обов'язків, обраний Президент Республіки був зобов'язаний скласти присягу (або урочисто давати зобов'язання) усіма своїми силами дбати про добробут Литовської Республіки та її народу, захищати Конституцію і закони Литви, добросовісно виконувати свої обов'язки та бути однаково справедливим до всіх громадян (Ст. 42)⁹⁶.

Президентом Республіки міг бути обраний будь-який громадянин Литви, який мав право обиратися як член Сейму і досяг 35-річного віку (Ст. 43)⁹⁷. Президент обирався на трирічний термін. Одна й та ж особа могла бути обраною Президентом Литви не більше ніж на два терміни поспіль. Чинний Президент Республіки виконував свої обов'язки до моменту обрання наступного голови держави. Президент Литовської Республіки міг бути усунутий з посади парламентом, – більшістю у 2/3 голосів від загальної кількості всіх членів Сейму (Ст. 44)⁹⁸.

Заміщати очільника Республіки повинен був Голова Сейму, – у разі виїзду Президента Республіки за кордон або його хвороби і, таким чином, настання тимчасової неможливості виконання головою держави своїх обов'язків. У випадку відставки Президента Литви, його усунення, настання смерті або важкого захворювання (яке унеможливило б виконання обов'язків голови держави) Сейм повинен був обрати іншого Президента Республіки. Термін його повноважень обмежувався тим терміном, що залишився невідбутим до кінця повноважень попереднього Президента Литовської Республіки (Ст. 45)⁹⁹.

Попри домінування законодавчого органу Президент не лише зберіг повноваження, передбачені Тимчасовими конституціями 1919 і 1920 рр., але й отримав їхнє значне розширення. Голова Литовської держави представляв Республіку, акредитував посланців Литовської Республіки і приймав посланців іноземних держав (Ст. 46)¹⁰⁰. Президент Республіки запрошував на посаду прем'єр-міністра, доручав йому формування Кабінету Міністрів, затверджував сформований склад Кабінету Міністрів, а також приймав відставку Кабміну (Ст. 47)¹⁰¹. Президент призначав та звільняв Державного Контролера, який був підзвітним Сейму і повинен був подати у відставку, якщо Сейм висловлював йому недовіру (Ст. 48)¹⁰². Також на Президента Литви покладалося призначення і звільнення посадових осіб Республіки різних рангів (Ст. 49)¹⁰³.

Президент оприлюднював закони Литовської Республіки. Закони, ухвалені Сеймом, повинні були оприлюднюватися Президентом протягом 21-го дня, відраховуючи від дня передачі Президенту закону для підпису. Голова держави мав право, протягом 21-го дня від дати вручення йому закону, повернути Сейму ухвалений закон з власними зауваженнями для повторного розгляду парламентом. Якщо після повторного розгляду Сейм ухвалював той же закон абсолютною більшістю голосів усіх членів Сейму, тоді Президент Республіки був зобов'язаний оприлюднити цей закон. У випадку, якщо Сейм двома третинами голосів усіх своїх членів визнавав оприлюднення закону невідкладним, тоді Президент Республіки

не міг повернути такий закон до Сейму для повторного розгляду (Ст. 50)¹⁰⁴.

Президент Республіки зберіг право дарувати помилування. Водночас для того, щоб помилувати міністрів, засуджених за службові злочини, Президент потребував згоди Сейму (Ст. 51)¹⁰⁵.

Президент володів правом розпуску Сейму. Утім після скликання нового Сейму Президент мав також переобиратися. Вибори нового Сейму мали відбутися не пізніше ніж через 60 днів після розпуску попереднього Сейму. Каденція нового скликання парламенту Литви відраховувалася від дня його обрання (Ст. 52)¹⁰⁶.

Президент проголошувався Верховним Головнокомандувачем усіх Збройних сил Литовської Республіки. Однак за питання управління та командування Збройними силами Республіки перед Сеймом ніс відповідальність Кабінет Міністрів або відповідний міністр. Під час війни Президент Литви, за поданням Кабінету Міністрів, повинен був призначити Головнокомандувача Армією Республіки (Ст. 53)¹⁰⁷.

Президент мав право брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів і головувати на них, а також вимагати від Кабінету Міністрів або окремих його членів письмових звітів про їхню роботу (Ст. 54)¹⁰⁸. Для набрання чинності всі акти Президента Республіки повинні були скріплюватися контрасигнацією¹⁰⁹ прем'єр-міністра або відповідного міністра. Відповідальність за такий нормативний акт покладалася на члена Кабінету Міністрів, який його підписав (Ст. 55)¹¹⁰.

Кабінету Міністрів, як другому сегменту уряду Литовської Республіки, були присвячені Ст. 56–63 Конституції Литви 1922 р. Основний закон установлював, що Кабінет Міністрів складався з прем'єр-міністра та інших міністрів. Кількість міністрів і розподіл їхніх обов'язків мав визначатися окремим законом (Ст. 56)¹¹¹. Прем'єр-міністр представляв голові держави для затвердження обраних ним кандидатів на посади міністрів. На Президента Литовської Республіки також покладалося звільнення міністрів – членів Кабміну (Ст. 57)¹¹².

Вступаючи на посаду, міністри повинні були скласти присягу або урочисте зобов'язання неупереджено й добросовісно виконувати свої обов'язки та дотримуватися Конституції і законів Литовської Республіки (Ст. 58)¹¹³.

Кабінет Міністрів ніс солідарну відповідальність перед Сеймом за загальну політику уряду Литви. Кожен міністр окремо відповідав перед парламентом за власну роботу у дорученій йому сфері державного управління. Усі члени Кабміну повинні були користуватися довірою Сейму. Кабінет Міністрів загалом і кожен його член зокрема були зобов'язані подати у відставку в разі, якщо Сейм Литовської Республіки однозначно¹¹⁴ висловлював їм недовіру (Ст. 59)¹¹⁵.

Кабінет Міністрів готував та подавав на розгляд Сейму проекти законів. Міністри, які залишилися у меншості під час ухвалення Кабінетом Міністрів законопроектів, мали право викласти у письмовій формі свою окрему думку та її обґрунтування, які направлялися до Сейму разом із проектом закону, внесеним Кабінетом Міністрів (Ст. 60)¹¹⁶.

Ст. 61 визначала основні задачі Кабінету Міністрів наступним чином: виконання Конституції і законів Республіки, провадження внутрішньої та зовнішньої політики Литви, захист територіальної цілісності та внутрішнього ладу Литовської Республіки¹¹⁷.

Слід зазначити, що Конституція Литви 1922 р. надавала Державному Контролеру право брати участь у засіданнях Кабміну, користуючись до того ж дорадчим голосом (Ст. 62)¹¹⁸.

Окремо скажемо, що дати дозвіл на порушення кримінального провадження проти членів уряду Литви за їхні службові злочини або за державну зраду – будь-то Президент Республіки, прем'єр-міністр, чи інший міністр – мав право тільки Сейм (абсолютною більшістю голосів усіх представників народу). У такому випадку справу проти членів уряду розглядав Верховний Суд Литви (Ст. 63)¹¹⁹.

Положення наведеного розділу демонструють спробу знайти баланс між президентським та парламентським началом. Президент отримував інструменти впливу, але не механізми домінування. Ця модель закладала потенційну конкуренцію

інституцій, яка згодом і проявилася в політичних кризах наступних років.

2.3.6. Розділ V – Суд (Ст. 64–69)¹²⁰

Конституція проголошувала, що у Литві органи суду мали право діяти виключно в рамках чинного законодавства, ухваючи рішення іменем Республіки (Ст. 64)¹²¹. Рішення суду не могло бути змінене або скасоване жодним іншим способом, ніж рішенням суду вищої інстанції, у встановленому законом порядку. Конституція передбачала надання амністії в певних випадках і у спосіб, передбачений законом (Ст. 65)¹²². Тільки закон міг визначати організацію, компетенцію та юрисдикцію судів у Литві (Ст. 66)¹²³.

Установлювався єдиний на всій території державний Верховний Суд Литовської Республіки (Ст. 67)¹²⁴.

Ст. 68 закріплювала повноваження Суду оцінювати відповідність адміністративних актів закону та визнавати їх такими, що є законними або незаконними¹²⁵. Це фактично означало запровадження судового контролю над діяльністю адміністрації (міністерств, відомств, державних службовців). Положення цієї статті значно укріпили підмурки верховенства права у Республіці, підсилили дію принципу законності та право громадянина на захист від сваволі посадових осіб.

Конституція проголошувала рівність суду для всіх громадян Литви. У Республіці встановлювалися окремі військові суди для розгляду проваджень щодо службових злочинів військовослужбовців армії Литви. Крім того, під час війни або на період дії воєнного стану, могли створюватися окремі надзвичайні суди («особливі суди») (Ст. 69)¹²⁶.

Головне, що закріплював Розділ V – Суд у Литві отримувач реальний, а не декларативний статус гілки влади. Уперше гарантувався механізм контролю за адміністрацією і це було ознакою держави, що переходить від логіки «революційної влади» до логіки правового порядку.

2.3.7. Розділ VI – Місцеве самоврядування (Ст. 70–72)¹²⁷

Основний закон 1922 р. гарантував право місцевого самоврядування для волостей¹²⁸ і міст. Органи місцевого самоврядування територіальних громад мали обиратися на демократичних засадах шляхом загального, прямого, рівного і таємного голосування (Ст. 70)¹²⁹.

Органи самоврядування були зобов'язані дбати про реалізацію державного управління на місцевому рівні. Вони мали право накладати податки для потреб місцевого самоврядування, звісно, діючи відповідно до податкового законодавства Литовської Республіки (Ст. 71)¹³⁰.

Уряд Литви контролював діяльність органів місцевого самоврядування і слідкував за дотриманням ними законності. Під час вирішення спорів між органами місцевого самоврядування та центральними урядовими установами Республіки переважання мали судові інстанції (Ст. 72)¹³¹.

Конституція 1922 р. демонструвала, що місцеве самоврядування інтегровано в державний механізм як партнер, а не як периферія. Це було свого роду апробацією європейської моделі децентралізації, яка була важливим сегментом загальних модернізаційних процесів.

2.3.8. Розділ VII – Права національних меншин (Ст. 73–74)¹³²

Республіка демонструвала «відкрите обличчя» щодо національних громад та релігійних структур. Напередодні ухвалення Конституції Литва, як уже зазначалося, долучилася до декларації стосовно захисту прав національних меншин (12 травня 1922 р.)¹³³. Тож Конституція закріплювала фундаментальні принципи, продиктовані ще й зовнішньополітичним контекстом.

У рамках реалізації культурної автономії держава визнавала право національних громад на створення окремих представницьких органів. Вони мали обиратися членами національних

меншин. На такі виборні органи покладалося порядкування національно-культурними справами своєї общини – народною освітою, благодійністю, взаємодопомогою (Ст. 73)¹³⁴.

Організовані етнічні меншини наділялися повноваженнями вводити спеціальне оподаткування для своїх членів на потреби культурної сфери та освіти. Це дозволялося робити у випадку неможливості покрити необхідні витрати за рахунок дотацій з боку держави або місцевого самоврядування (Ст. 74)¹³⁵.

Литва підтверджувала свій імідж політично-інклюзивної держави. Закріплення культурної автономії стало кроком, який не лише вписувався у канву вимог міжнародних договорів, але і виходив за її межі. Так фактично створювався політико-правовий механізм співжиття багатонаціональної сім'ї Литовської Республіки.

2.3.9. Розділ VIII – Захист Республіки (Ст. 75–77)¹³⁶

Оборона Республіки проголошувалася справою всіх громадян Литви (Ст. 75)¹³⁷.

Задля захисту батьківщини були організовані Збройні сили Литовської Республіки. Структурне впорядкування армії, способи її комплектування, вид і тривалість військової служби визначалися державою відповідно до законодавства Литовської Республіки (Ст. 76)¹³⁸.

Держава гарантувала соціальний захист військовослужбовцям та їхнім родинам. Так Ст. 77 Конституції 1922 р. встановлювала: сім'ям тих військовиків, як і самим військовослужбовцям, які під час проходження військової служби втратили своє здоров'я (або життя), гарантувалися державна опіка та забезпечення¹³⁹.

Положення про оборону відображали досвід Війни за незалежність. Захист держави подавався як колективна відповідальність, а не лише як справа професійної армії. Ця концепція зберігала вплив на литовський патріотичний дискурс всієї міжвоєнної доби.

2.3.10. Розділ IX – Освітні справи (Ст. 78–82)¹⁴⁰

Виховання дітей проголошувалося Конституцією найвищим правом та природним обов'язком батьків (Ст. 78)¹⁴¹. Правом відкривати школи володіли держава, органи місцевого самоврядування, громадські організації, а також окремі особи. Усі школи в Литві перебували під державним наглядом (Ст. 79)¹⁴².

Установлювалася обов'язковість викладання релігії у школах. За винятком навчальних закладів, заснованих для дітей, батьки яких не належали до жодної релігійної організації. Релігія мала викладатися відповідно до вимог тієї релігійної організації, до якої належав учень (Ст. 80)¹⁴³.

Проголошувалася обов'язковість початкової освіти. Гарантувалася її безоплатність у школах, які утримувалися державою або органами місцевого самоврядування (Ст. 81)¹⁴⁴.

Приватні конфесійні школи, якщо вони виконували встановлений законом мінімум освітньої програми, отримували частку коштів з держбюджету, яка виділялася для потреб освіти і була пропорційною чисельності осіб, які офіційно належали до відповідної релігійної організації – як серед населення Литви, так і серед учнів цих конфесійних шкіл (Ст. 82)¹⁴⁵.

Освіта поставала одним з найвагоміших інструментів націєтворення та модернізації. Тож Конституція 1922 р. визначала роль родини та школи у формуванні литовського громадянина, здатного до життя та продуктивної праці в демократичній державі і задля її блага.

2.3.11. Розділ X – Релігійні і культові справи (Ст. 83–87)¹⁴⁶

Литовська держава надавала всім визнаним релігійним організаціям права юридичних осіб. Легальні релігійні структури отримували рівні можливості у плані підпорядкування власним канонам або статутам, а також могли вести проповідь свого віровчення і здійснювати культові обряди.

Як і національні громади, релігійні одиниці отримали право введення внутрішнього податку для своїх членів. Зібрані кошти могли використовуватися для потреб, визначених самими релігійними організаціями. Останні отримали право відкривати й утримувати не лише храми та монастирі, але і навчальні, виховні, благодійні установи. Релігійні організації могли набувати і володіти рухомим та нерухомим майном.

Духовенство всіх визнаних державою релігійних організацій звільнялося від військової повинності (Ст. 83)¹⁴⁷.

Республіка залишала за собою право легалізації нових релігійних громад та установ, однак лише в разі відповідності їхнього вчення та діяльності нормам суспільного порядку та моралі (Ст. 84)¹⁴⁸.

Держава прирівняла юридичну силу цивільних і церковних актів народження, смерті та шлюбу. Їхнє провадження в межах релігійних громад покладалося на священнослужителів (Ст. 85)¹⁴⁹. Литовська Республіка брала під свою охорону релігійні свята і недільні дні, які визначалися як «дні відпочинку та духовного піднесення» (Ст. 86)¹⁵⁰.

Установлювався обов'язок надання вільного часу для здійснення релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил Литви. Те ж право гарантувалося ув'язненим у пенітенціарних закладах та пацієнтам лікарень (Ст. 87)¹⁵¹.

Модель взаємин тогочасної Литовської держави з релігійними установами, спираючись на положення Конституції 1922 р., не можна назвати ані клерикальною, ані секулярною у радикальному сенсі. Це скоріш прагматичний конкордат між духовними спільнотами та республіканською владою, який допомагав зберігати мир у багатоконфесійному литовському суспільстві.

2.3.12. Розділ XI – Основи державної економічної політики (Ст. 88–90)¹⁵²

Ст. 88 Конституції гарантувала громадянам «свободу праці та ініціативи в усіх сферах господарювання». Ця свобода могла

бути обмежена тільки законним шляхом за наявності громадської необхідності. Господарське життя Литви проголошувалося впорядкованим таким чином, щоб кожен громадянин Республіки мав роботу¹⁵³.

Окремим галузям господарства надавалися гарантії певного самоуправління (обмеженого рамками закону). Мали бути засновані офіційні палати земельного господарства, торгівлі й промисловості, праці та ін. На ці структури покладалася комунікація між певними галузями та державною владою, яка мала впорядковувати господарське життя країни (Ст. 89)¹⁵⁴.

Володіння землею у Литві повинно було здійснюватися на підставі закону про приватну власність. Держава залишила за собою право регулювання землеволодінням. Планувалося робити це таким чином, щоб були створені умови для ефективного сільськогосподарського виробництва, особливо для розвитку дрібного та середнього земельних господарств. У Литовській Республіці маєтки мали parcelюватися на ділянки (Ст. 90)¹⁵⁵. Тобто, повинен був завершитися процес поділу великих земельних ділянок або майна на менші частини, що відповідало задуму організаторів земельної реформи.

Економічна частина Конституції демонструвала перехід від аграрної країни до національної економіки нового, аграрно-промислового типу. Конституція легітимізувала соціально-регулятивну роль держави у господарстві.

2.3.13. Розділ XII – Державні фінанси (Ст. 91–96)¹⁵⁶

У Литовській Республіці здійснювати оподаткування населення, визначати витрати державної скарбниці, стягувати внутрішні позики або випускати паперові гроші було можливо тільки законним шляхом (Ст. 91)¹⁵⁷. Нагляд за державними прибутками і видатками, а також контроль за державним майном та фінансовою звітністю делегувався Конституцією Державному Контролеру (Ст. 92)¹⁵⁸.

Державний Контролер щороку повинен був підготовлювати звіт виконання минулорічного державного бюджету і не пізніше 15 жовтня подавати його на розгляд Сейму (Ст. 93)¹⁵⁹. Кошторис усіх державних прибутків і видатків мав щорічно готувати Кабінет Міністрів. Кабмін, не пізніше 15 жовтня кожного календарного року, подавав підготований звіт Сейму для затвердження (Ст. 94)¹⁶⁰.

Величина кошторису державних прибутків і видатків установлювалася щорічно, перед початком кожного бюджетного року (Ст. 95)¹⁶¹. Бюджетний рік починався 1 січня, закінчувався – 31 грудня кожного календарного року (Ст. 96)¹⁶².

Так Конституція заклала підвалини розбудови бюджетної і, ширше, фінансової системи країни на принципах прозорості та парламентського контролю. До того ж інститут Державного Контролера був зародком незалежної аудиторської інституції, яка мала запобігати корупції та фінансовому хаосу.

2.3.14. Розділ XIII – Соціальний захист (Ст. 97–101)¹⁶³

Конституція гарантувала опіку й охорону Литовською державою трудового потенціалу населення («трудової сили людини»). Держава брала на себе зобов'язання захищати громадян у випадках настання хвороб, старості, нещасних випадках або за відсутності роботи (Ст. 97)¹⁶⁴.

Основою сімейного життя у Литві проголошувався шлюб. У його основі лежало визнане рівноправ'я обох статей. Республіка брала на себе захист і підтримку здоров'я та соціального благополуччя сім'ї. Під особливою опікою Литовської держави перебувало материнство (Ст. 98)¹⁶⁵.

Крім цього, Литовська Республіка гарантувала захист суспільної моралі та здоров'я (Ст. 99)¹⁶⁶, а також рівнодоступність шкільної освіти усіх рівнів для кожного громадянина (Ст. 100)¹⁶⁷.

Окрема стаття даного розділу (Ст. 101) була присвячена захисту тверезості. У ній зазначалося, що спільнота жителів певної волостної громади наділялася правом шляхом

винесення ними колективного рішення погодитися або відмовити в питанні функціонування закладів продажу алкогольних напоїв у громаді¹⁶⁸.

Розділ XIII демонструє нам, як у Литві на початку 1920-х рр. формувалася концепція соціальної держави, багато в чому випереджаючи інкорпорацію цього терміну до західноєвропейської теорії та практики. Підкреслена особлива увага до сім'ї та праці – це, одночасно, реакція на демографічні втрати та економічні ризики після воєн 1914–1920 рр. та бажання «оберігати» націю в оточенні недружніх країн, перманентних геополітичних викликів.

2.3.15. Розділ XIV – Зміни і доповнення Конституції (Ст. 102–103)¹⁶⁹

Пропозицію щодо змін або доповнень до Конституції мали право висувати Сейм, уряд або 50 тис. громадян Литви, які володіли правом обирати до Сейму (Ст. 102)¹⁷⁰.

Висунуту пропозицію змін або доповнень до Конституції Сейм мав ухвалити більшістю у 3/5 голосів усіх народних обранців. Зміна або доповнення Конституції, ухвалена Сеймом, повинна була виноситися на всенародний референдум, якщо протягом трьох місяців від дня її оприлюднення цього вимагав би Президент Республіки або одна четверта частина всіх членів Сейму, або ж 50 тис. громадян Литви, які володіли правом обирати до Сейму. Та ухвалена Сеймом зміна або доповнення до Конституції, щодо якої не було реалізовано вимоги розгляду на всенародному референдумі, набувала чинності через три місяці від дня її оприлюднення.

Ухвалена Сеймом зміна або доповнення вважалася відхиленою народом Литви у ході референдуму, якщо у голосуванні взяла участь не менш як половина від усіх громадян, які мають право голосу, і проти зміни чи доповнення висловилися не менш як половина громадян, які брали участь у референдумі.

Водночас зміна або доповнення Конституції, яку Сейм ухвалив більшістю у 4/5 голосів усіх представників народу, набувала чинності від дня її оприлюднення (Ст. 103)¹⁷¹.

Бачимо складний механізм внесення поправок, що міг забезпечити стабільність Конституції, але водночас робив її негнучкою. Це створює враження недовіри до тогочасного політичного класу, а також прагнення обмежити можливі маніпуляції владою.

2.3.16. Розділ XV – перехідні положення (Ст. 104–108)¹⁷²

Перед висвітленням змісту цього фінального розділу Конституції Литви 1922 р. зазначимо, що під час перекладу з литовської назви розділу нами допущена адаптація. У міжвоєнному литовському оригіналі використано термін «Вступні положення» (як і у випадку Конституції Литви 1928 р.), що вказує на визначення алгоритму вступу в силу Конституції, ми вирішили задіяти конструкт більш традиційний для української правничої науки.

Ст. 104 основного закону встановлювала, що після оприлюднення Конституції Установчий Сейм продовжував діяти до обрання Сейму I скликання (Першого Сейму) як повноцінний вищий законодавчий орган Литовської Республіки. Каденція ж Першого Сейму починалася від дня його обрання. День виборів до Першого Сейму призначав Президент Республіки, слідкуючи, щоб вони відбулися не пізніше ніж за три місяці від дня оприлюднення Конституції¹⁷³.

Голова Установчого Сейму повинен був виконувати обов'язки Президента Республіки, допоки не буде обраний Президент Республіки. Тож до дня набуття чинності Конституції Голові Установчого Сейму належали всі права, надані Конституцією Президентові Литовської Республіки (Ст. 105)¹⁷⁴.

Закони, чинні у Литві до дня оприлюднення Конституції, які не суперечили їй і не були скасовані або змінені законним шляхом, визначеним цією Конституцією, залишалися чинними (Ст. 106)¹⁷⁵. Тимчасова конституція Литовської держави (1920 р.) утрачала чинність (Ст. 107)¹⁷⁶. Натомість Конституція Литви набувала її від дня свого проголошення (Ст. 108)¹⁷⁷.

На нашу думку, перехідні положення Конституції Литви 1922 р. гарантували безперервність державного управління та уникнення правового вакууму. Вони поєднали революційну епоху попереднього триріччя із інституційним порядком «нової» Республіки.

Загалом основний закон 1922 р. закріпив модель парламентарної держави, яка виросла з досвіду визвольних воєн і прагнула інституційно оформити демократичні цінності відродженої Литви. Конституція поєднала ліберальні свободи, соціальну відповідальність, толерантність до національних меншин і модернізаційний імпульс. Водночас надмірна фрагментація влади та послаблення виконавчої ланки створили потенціал для політичної нестабільності. Це був найдемократичніший і водночас, дозволимо собі припустити, найвразливіший конституційний проект міжвоєнної Литви.

Конституцію 1922 р. підписав А. Стульгінскіс – виконувач обов'язків Президента Республіки та Голова Установчого Сему. Також урядовці: прем'єр-міністр Е. Галванаускас, міністр закордонних справ В. Юргутіс, міністр юстиції В. Каробліс, міністр фінансів, торгівлі та промисловості Й. Добкявічюс, міністр освіти П. Юодакіс, міністр земельного господарства та державного майна Й. Алекса, міністр внутрішніх справ К. Олека, міністр охорони краю (міністр оборони) майор Б. Сліжис, тимчасово виконуючий обов'язки міністра шляхів сполучення Б. Томашявічюс, міністр єврейських справ М. Соловейчікас, тимчасово виконуючий обов'язки міністра білоруських справ Д. Семашка¹⁷⁸.

2.4. Перший Сейм

10–11 жовтня 1922 р. у Литві відбулися вибори Сейму I скликання або, відповідно до литовської традиції нумерації каденцій вищого законодавчого органу країни, – Першого Сейму¹⁷⁹. У голосуванні взяли участь 75 % громадян, що мали право

голосу¹⁸⁰. Було обрано 78 народних представників. Місця за партіями розподілилися наступним чином: 20 депутатів представляли лівих селян-народників; 15 – християнських демократів; 12 – союз господарів; федерація праці отримала 11 місць; соціал-демократи – 10 мандатів; робітничка група (комуністи) – 5 місць; національні громади делегували 5 депутатів (3 – єврейська, 2 – польська)¹⁸¹.

Такий розподіл означав утрату лідерських позицій християнським блоком. Перше ж засідання новообраного парламенту 13 листопада 1922 р. знаменувало початок політичної кризи. Жодна із сил у Сеймі не брала на себе реальної ініціативи з формування влади¹⁸².

Голову Сейму обрали 21 листопада 1922 р., ним став представник християнських-демократів Ляонас Бістрас¹⁸³. Більш ніж на місяць затягнувся процес виборів президента Литви. 21 грудня 1922 р. голову держави нарешті обрали, ним став колишній Голова Установчого Сейму А. Стульгінскіс. Однак значна частина депутатів поставила його обрання під сумнів. Причиною цього стали різночитання положень Конституції 1922 р.

Противники обрання А. Стульгінскіса стверджували, що він отримав абсолютну більшість голосів тих депутатів, хто брав участь у голосуванні. Позаяк мав дотримуватися принцип голосування абсолютної більшості всіх членів Сейму. Утім, основний закон не уточнював як саме трактувати вказану у ньому «абсолютну більшість голосів представників». Чи як абсолютну більшість голосів учасників голосування, чи всіх депутатів парламенту загалом. Це створило вкрай запутану ситуацію і призвело до перманентної суперечки серед членів Першого Сейму¹⁸⁴.

Не менш гострим виявилось питання формування нового Кабміну. Президент підтримав чинного на той момент прем'єра Е. Галванаускаса та доручив йому формування Кабінету. На підтримку цього рішення виступили депутати християнського блоку, проти – опозиція, яка сформувалася з лівих народників, соціал-демократів, комуністів та депутатів від національних меншин. У результаті голоси за новий Кабмін розділилися

порівну. 38 народних представників проголосували «за», 38 – «проти», ще двоє депутатів (від меншин) з різних причин не брали участі в голосуванні. Тож як і у випадку з новобраним президентом, легітимний статус Кабінету Міністрів ставився під сумнів значною частиною литовського парламенту¹⁸⁵.

За умов постійних чвар та відсутності можливості утворити дієву¹⁸⁶ правлячу коаліцію президент та прем'єр вирішили діяти радикально. 12 березня 1923 р. ними було ухвалено рішення про розпуск Сейму. Відповідний документ було зачитано під час засідання парламенту 13 березня 1923 р.¹⁸⁷

Попри скороплинність своєї історії та «скандальну» репутацію Перший Сейм (1922–1923 рр.) тим не менш вписав до свого активу рішення, яке мало важливе значення для процесу формування соборної Литовської держави. Мова йде про приєднання Мемеланду до Литви¹⁸⁸. Про «Клайпедське питання», об'єднання регіону з Республікою, його статус у складі Литовської держави та статuti детальніше розповімо далі.

2.5. Клайпедська автономія

2.5.1. Шлях до приєднання (1918–1923 рр.)

Мемеланд також відомий як Клайпедський край. До 1919 р. він офіційно перебував під юрисдикцією Німеччини. Свідоме місцеве литовське населення – пруські литовці – підтримувало іредентистські ідеї, прагнуло об'єднання з Литвою. Після поразки Німецької імперії у Першій світовій війні здавалося, що обставини дарують можливість на практиці реалізувати ідею возз'єднання. Уже 16 листопада 1918 р. на литовському з'їзді в Тільзиті було утворено Національну раду Пруської Литви, пізніше відому під назвою Національної ради Малої Литви. Це був представницький орган, який налічував

53 члени. Крім того, були утворені місцеві повітові ради підконтрольні Національній раді. Головною ціллю діяльності цієї структури була боротьба за включення регіону до складу Литовської держави¹⁸⁹.

30 листопада 1918 р. Рада ухвалила заяву та відозву. Оперуючи правом на самовизначення народів, пруські литовці, як більшість населення свого краю, вимагали «прилучення Малої Литви до Великої Литви»¹⁹⁰. Відозва була складена в емоційній літературній формі. Поруч із згадками про велич Литви минулого містилися звинувачення на адресу Німеччини у тривалому пригнобленні пруських литовців та втягуванні їх у бійню світової війни. Рада закликала проголосити перед світом єдність литовців («ми з Великою Литвою – діти однієї неньки»)¹⁹¹ під гаслами «один рід, одна мова, одна держава, одна влада»¹⁹² та «Литва навіки – у щасті й у біді!»¹⁹³.

Того ж дня (30 листопада 1918 р.) було ухвалено Декларацію ради пруських литовців, відому як Тільзитський акт. Документ включав у себе основні постулати попередніх заяви та відозви Національної ради з вимогою приєднання Пруської Литви до Литовської держави¹⁹⁴.

Реалізувати задумане тоді не вдалося. За результатами Версальської угоди 1919 р. край перейшов під контроль сил Антанти – переможниці у Першій світовій війні¹⁹⁵. Її військова адміністрація діяла тут протягом наступних декількох років. Утім не припинялася і робота литовського руху.

У січні 1923 р., після нетривалого збройного протистояння із залученням проксі-сил, Литва пододала опір військових підрозділів Антанти у краї та набула контролю над Мемеландом. Силовими структурами Литовської Республіки тут було інспіроване «повстання», очолене Верховним Комітетом Порятунку Малої Литви. 19 січня 1923 р. (за декілька днів після фактичного встановлення литовськими загонами військового контролю над краєм) його члени, разом з представниками литовських культурних та економічних організацій Мемеланда, скликали з'їзд у населеному пункті Шілуте. Під іменем Сейму Клайпедського краю з'їзд ухвалив декларацію (відому як Декларацію сейму в Шілуте)¹⁹⁶.

Документ складався з преамбули та п'яти пунктів. Він проголошував приєднання Клайпедського краю до Литовської Республіки на правах автономії. Край мав отримати самоуправління у фінансових, культурних, релігійних, судових та інших сферах внутрішнього життя¹⁹⁷.

З'їзд уповноважив Верховний Комітет взяти на себе роботу з якомога швидшої інкорпорації краю до Литви, а також з лобювання юридичного визнання возз'єднання країнами Антанти та іншими західними державами. Крім того, з'їзд надав Верховному Комітету повноваження найвищої владної установи краю, на яку покладалася відповідальність організувати регіональну раду (Крайову Тарибу). Члени сейму у Шілуте зверталися до Литви з проханням про надання регіону військової та фінансової допомоги¹⁹⁸.

24 січня 1923 р. Сейм Литви фактично виказав підтримку «повсталим» та почув їхні звернення¹⁹⁹. У цих умовах великі держави Антанти пішли на примирення з Республікою, не маючи реальної змоги військовим шляхом покарати її за сміливу операцію із захоплення Мемеланда (та враховуючи позицію пруських литовців, висловлену в Шілуте²⁰⁰).

16 лютого 1923 р. Конференція послів Антанти погодилася на передачу Литві суверенних прав над Клайпедським краєм²⁰¹. Литовськими політичними елітами та суспільством цей успіх бачився сатисфакцією за втрату Вільнюса та подією, що відновила історичну справедливість у справі єднання литовського народу.

Зазначимо, що суттєвим фактором успіху Клайпедської операції була комунікаційна участь у її забезпеченні українського визвольного руху. За посередництва українців, напередодні початку операції, група литовських військових та посадовців (включно з тодішнім керівником парамілітарного Союзу стрільців Литви (ССЛ) Пранасом Клімайтісем) провела зустріч з командувачем сухопутних військ Німеччини Гансом фон Зектом. Генерал схвалив план захоплення Клайпеди як засіб протидії можливій польській гегемонії в регіоні²⁰². Це означало також і отримання гарантій дружнього нейтралітету та лояльності Берліна до дій Литви.

Наразі відомо, що посередництво в перемовинах між литовською стороною та німецьким командуванням у 1922 р. на себе взяли голова Української військової організації (УВО) Євген Коновалець та представники УВО, які здійснювали комунікацію із Союзом стрільців Литви. За посередництва УВО німецькі військові надали запевнення у постачанні зброї ССЛ, яка мала бути використана у Клайпедській операції²⁰³.

Приєднання Мемеланда створило значні економічні перспективи для Литовської Республіки. Країна отримала потужний порт на Балтійському морі – Клайпеду. Разом з тим набула досвіду функціонування особливого регіону у своєму складі.

2.5.2. Тимчасовий статут Клайпедського краю (1923 р.)

7 травня 1923 р. литовський уряд проголосив автономію Клайпедського краю. У своєму акті керівництво Республіки спиралося на резолюцію Установчого Сейму від 11 листопада 1921 р. Резолюція проголошувала, що після очікуваного возз'єднання Клайпедського краю з іншими землями Литовської Республіки регіону буде надано автономні права²⁰⁴.

Уряд ухвалив тимчасові положення про автономію області, відомі також як Тимчасовий статут автономії Клайпедського краю. Він мав діяти до моменту укладання між Литвою та державами-переможницями у Першій світовій війні особливої конвенції щодо статусу та устрою краю²⁰⁵. Тимчасовий статут складався з преамбули та 31-ї статті.

Документ установлював автономний статус Клайпедського краю у складі суверенної Литви. Представником литовського уряду в регіоні мав бути губернатор, якого призначав Президент Республіки. Крім того, у складі Кабінету Міністрів Литви вводилася посада міністра у справах Клайпедського краю (Ст. 1 Тимчасового статуту)²⁰⁶.

Від імені Литви місцеві органи влади уповноважувалися видавати паспорти громадян Литовської Республіки

за загальнодержавними правилами. У цих паспортах містилася особлива відмітка про те, що громадянин є жителем Клайпедського краю (Ст. 7)²⁰⁷. Литовська держава розповсюдила на край дію своїх міжнародних договорів і конвенцій, виконання яких у регіоні покладалося на адміністрацію автономії (Ст. 5)²⁰⁸. У краї могли перебувати консули іноземних держав за умови офіційної екзекватури (надання офіційного дозволу на діяльність) урядом Республіки. Перед наданням акредитації консулам держава мала з'ясувати позицію з цього питання у місцевої влади автономії (Ст. 6)²⁰⁹.

Офіційними рівноправними мовами в автономії проголошувалися литовська та німецька. Гарантувалося їхнє вільне використання (усно й письмово) як у приватному житті, так і в публічній діяльності – включно із освітньою галуззю та судочинством (Ст. 23)²¹⁰.

До відання органів місцевої влади були передані залізниці місцевого значення, місцева поліція, судочинство, деякі види оподаткування, освітні питання, релігійна сфера, питання соціального захисту та інше (усього 14 напрямків) (Ст. 2)²¹¹. У регіоні мав діяти власний законодавчий орган – Сеймик або Палата Представників (Ст. 8)²¹². Членів Сеймику обирали місцеві мешканці. Так само право бути обраним належало лише жителям Клайпедського краю (Ст. 9)²¹³.

Сеймик ухвалював власний регламент та обирав голову, а також членів президії (Ст. 11)²¹⁴. Автономії надавалося право ухвалювати закони у сфері цивільного, торговельного, кримінального права, а також лісового та сільського господарств (Ст. 2 п. 9)²¹⁵. Закони краю не могли протирічити положенням Конституції Литви (Ст. 4)²¹⁶.

Ухвалені Сеймиком нормативно-правові акти оприлюднювалися представником Республіки – губернатором краю (Ст. 8)²¹⁷. Право розпуску Сеймику мав Президент Литви, за умови погодження з органами виконавчої влади краю (Ст. 10)²¹⁸. Крім того, голова держави наділявся правом вето на ухвалені закони й постанови Сеймику у випадку, якщо вони суперечать Конституції і законам Литви (Ст. 16)²¹⁹.

Депутати Сеймику під час здійснення своєї діяльності членів законодавчого органу користувалися юридичним імунітетом та не могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності (Ст. 12)²²⁰. Окрім виборів до місцевого законодавчого органу у Клайпедському краї, мали відбуватися вибори до національного Сейму Литви, відповідно до законодавства Республіки (Ст. 19)²²¹. Вибори до органів місцевого самоврядування краю відбувалися згідно із законами, ухваленими Сеймиком «відповідно до демократичних принципів» (Ст. 20)²²².

Вищим органом виконавчої влади у Клайпедському краї був Директорат, підзвітний місцевому Сеймику. Директорат складався із 7-ми осіб. Голову призначав Президент Литви, він же обирав й інших членів Директорату (Ст. 17)²²³. Ще одним специфічним органом влади у автономії була Економічна Рада Клайпедського краю. До її складу належали: голова Директорату, старший бургомістр міста Клайпеди, голови Торговельної та Сільськогосподарської палат, голова робітничих картелів та один староста повіту (ландрату) (обраний з-поміж старост повітів автономної області) (Ст. 13)²²⁴. Крім іншого, Економічна Рада була органом, що санкціонував кожен законопроект (Ст. 15)²²⁵, поданий на розгляд до Сеймику. Нарівні з Директоратом та Сеймиком Економічна Рада наділялася і правом законодавчої ініціативи (Ст. 14)²²⁶.

Тимчасовий статут проголосив незмінюваність суддів. Їх можна було усунути лише за умови наявності відповідного висновку вищої інстанції, яка діятиме як Вища рада з питань дисципліни та магістратури (Ст. 18)²²⁷. Рішення органів правосуддя автономії, як невід'ємної частини Литви, мали виконуватися на всій території Республіки. Так само виконанню на території Клайпедського краю підлягали виконавчі документи, видані установами Литовської держави (Ст. 29)²²⁸.

Республіка визнавала за жителями краю всі цивільні права, що ними користуються інші громадяни Литви (Ст. 30)²²⁹. Гарантувалася рівність перед законом усіх жителів Клайпедського краю, без розрізнення національності, віросповідання чи мови. У тому числі, у праві зайняття публічних

посад (Ст. 21)²³⁰. Проголошувалися свобода преси, освіти, товариств і спілок (Ст. 24)²³¹. Литовська держава гарантувала захист приватної власності жителів краю (Ст. 25)²³², відмовлялася від переслідування громадян за їхні політичні вподобання, висловлені в період Першої світової війни (та у часи окупації силами Антанти) (Ст. 26)²³³ та ін.

2.5.3. Паризька конвенція і Мемельський статут (1924 р.)

Невдовзі Литва пішла на підписання з великими державами (Великобританією, Францією, Італією, Японією) конвенції щодо Клайпедського краю. Документ уклали в Парижі у травні 1924 р. (Конвенція затверджена Сеймом Литви у липні 1924 р., набула чинності у 1925 р.) Конвенція налічувала 18 статей²³⁴. До Паризької конвенції додавався Мемельський статут (або Статут території Мемель), який можна назвати конституцією регіону. Мемельська конвенція і Статут одночасно належать до області міжнародного та національного права. Базою більшості положень статуту були статті описаного вище Тимчасового статуту автономії Клайпедського краю 1923 р.

Статут складався із вступної частини та 38 статей²³⁵. Конвенція мала ще дві невід'ємні складові. Додаток II, що регулював питання, пов'язанні з портом Мемель²³⁶ (налічував 14 статей) та Додаток III, який стосувався транзитного трафіка²³⁷ (складався із 4-х статей). Фінальним елементом у документі, що слідував за додатками, були перехідні положення конвенції.

Клайпедський край (у документі – Територія Мемель) визнавався таким, що перебуває під беззаперечним суверенітетом Литви. Водночас регіону надавалася автономія у законодавчих, судових, адміністративних та фінансових питаннях (Ст. 2 Конвенції²³⁸, Ст. 1 Статуту)²³⁹. Суверенітет над областю не міг бути переданий без згоди країн-підписантів Паризької конвенції (Ст. 15 Конвенції)²⁴⁰. Будь-яка країна-член Ради Ліги Націй отримувала право звернутися до Ради з приводу порушення положень цієї конвенції. Розбіжності між литовським

урядом та іншими підписантами документа могли розглядатися Постійною Палатою Міжнародного правосуддя як міжнародний спір (Ст. 17 Конвенції)²⁴¹.

Представником центральної влади Республіки в області був губернатор. Право призначати губернатора краю належало Президенту Литви (Ст. 2 Статуту)²⁴².

Статут суворо визначав межі компетенцій місцевої влади автономії. До відання властей регіону належало, крім іншого, організація й управління комунами та районами, питання народної освіти, управління місцевими залізницями, організація системи судочинства, управління державною власністю, регулювання у сфері лісосплаву та річкової навігації і т. д. (Ст. 5 Статуту)²⁴³. Планувалося, що посадові особи краю мали набиратися з-поміж місцевих громадян (Ст. 29 Статуту)²⁴⁴.

У автономній області повинен був функціонувати власний законодавчий орган – Палата Представників (Ст. 10 Статуту)²⁴⁵. У майбутньому більш відомий під назвою Клайпедський Сеймик. Члени Палати Представників обиралися виключно із громадян краю, але згідно з нормами литовського виборчого законодавства. У пропорції – 1 депутат від 5 тис. мешканців, або, для фракції, – 1 депутат від 2,5 тис. мешканців. Строк каденції членів Палати Представників становив три роки (Ст. 11 Статуту)²⁴⁶.

На час каденції депутати наділялися імунітетом від кримінального переслідування (окрім випадку затримання на місці вчинення злочину), який розповсюджувався на всю територію Литви (Ст. 15 Статуту)²⁴⁷. У Клайпедському краї відбувалися також вибори народних представників від автономії до литовського Сейму (Ст. 3 Статуту)²⁴⁸.

Губернатор краю мав оприлюднювати закони, ухвалені Палатою Представників, та, за потреби, накладати вето на ухвалені закони (у випадку перевищення законодавцями автономії сфери наданих їм повноважень, протиріччя положенням Статуту чи міжнародним зобов'язанням Литовської держави) (Ст. 16 Статуту)²⁴⁹. Для набуття чинності закон потребував контрасигнування з боку Президента Директорату (або особи, яка його заміщала) (Ст. 10 Статуту)²⁵⁰.

Директорату належала виконавча влада в області. Чисельність органу не могла перевищувати п'яти осіб. Головував Директоратом його Президент, який призначався губернатором Клайпедського краю. Директорат мав користуватися довірою регіонального парламенту та у випадку висловлення недовіри йшов у відставку (Ст. 17 Статуту)²⁵¹. Директорат, нарівні з Палатою Представників, наділявся правом законодавчої ініціативи (Ст. 18 Статуту)²⁵².

Губернатор був зобов'язаний узгоджувати з Директоратом питання скликання позачергових сесій Палати Представників, а також їх закриття чи перенесення. Так само погодження Директорату було необхідне губернатору для розпуску законодавчого органу автономії (Ст. 12 Статуту)²⁵³. На Директорат покладался обов'язок видачі паспортів громадян області від імені Литовської держави. У цих спеціальних документах зазначалося як литовське громадянство, так і статус особи як громадянина автономної області (Ст. 34 Статуту)²⁵⁴.

Регіон підлягав юрисдикції Верховного Суду Литви. У структурі Верховного Суду мала бути створена окрема секція для розгляду справ автономії. Її склад наповнювали переважно судді, обрані з магістратів Клайпедського краю (Ст. 24 Статуту)²⁵⁵. Право призначати суддів у межах автономної області делегувалося Директорату. До того ж судді призначалися пожиттєво і могли бути звільнені виключно за клопотанням тієї секції Верховного Суду Литви, який мав компетенцію до справ Території Мемель (Ст. 23 Статуту)²⁵⁶. Вироки, винесені судами Території Мемель, мали законну силу по всій території Литви, рівно як і вирок суддів інших литовських адміністративних одиниць мали законну силу у Клайпедському краї (Ст. 21 Статуту)²⁵⁷.

Ще однією важливою преференцією, наданою регіону, було право на власні поліцейські сили (Ст. 5 п. 8 Статуту)²⁵⁸. Статут зазначав, що місцева поліція відповідає за підтримку громадського порядку і підзвітна владі автономії. У підпорядкуванні Литовської держави перебували прикордонна, митна й залізнична поліції. Водночас владі Клайпедського краю давалася можливість визначати поліцейські сили, що необхідні

для охорони стратегічного Клайпедського порту. Портові сили поліції, які приступили до службової діяльності, контролювалися Литвою (Ст. 20 Статуту)²⁵⁹.

Стратегічний порт Мемель (Клайпеда) отримав статус порту міжнародного значення (Ст. 2 дод. II)²⁶⁰. Витрати на його утримання та розвиток, а також утримання державних водних шляхів у автономній області, покладалися на центральний литовський уряд. Однак метрополія могла ставити перед владою автономії питання щодо її внеску на покриття витрат (Ст. 4 дод. II)²⁶¹. Безпосереднє керівництво клайпедським портом мала здійснювати Рада Порту, змішана за складом. До неї повинні були входити три особи: один представник литовських інтересів (призначений центральним урядом Литви), представник області (призначався Директоратом) та один член, призначений Лігою Націй (Ст. 5 дод. II)²⁶². Рада Порту щорічно звітувала перед урядом Литви (Ст. 7 дод. II)²⁶³. У свою чергу Литовська держава брала на себе забезпечення свободи морського, річкового та залізничного транзиту в автономній області, а також поштових відправлень та телеграфічних комунікацій (Ст. 3 дод. III)²⁶⁴.

Конвенція визначала права громадян області. Статут гарантував свободу зібрань та об'єднань, преси та інше (Ст. 33 Статуту)²⁶⁵. Під захист закону бралось право приватної власності. Компанії та асоціації мали право володіння майном, так само як і благодійні та релігійні організації (Ст. 32 Статуту)²⁶⁶.

Слід зазначити, що етнорелігійний склад населення краю (від 135 до 141 тис. осіб у міжвоєнну добу), невеликого за площею (2848 кв. км), був специфічним. Станом на 1925 р.²⁶⁷, 42 % жителів позиціонували себе як німці, 26,6 % – литовці, 24,2 % відносилися до особливої етнографічної групи литовського народу – мемелендерів. Останні розмовляли на діалекті литовської, сповідували лютеранство і в силу історичних обставин перебували в німецькому культурному полі. Протестанти загалом становили більшість у краї – 83,1 % віруючих, католики – 7 %, юдеї – 5 %. Для порівняння, у інших регіонах Литви абсолютне домінування демонстрував католицизм, його сповідували 85,7 % віруючих²⁶⁸.

Паризька конвенція і доданий до неї Мемельський статут урахували специфіку регіону і, як зазначалося у преамбулі до Статуту, реалізовували мету «збереження традиційних прав і культури його мешканців»²⁶⁹.

На Клайпедський край розповсюджувалася дія Декларації щодо захисту прав національних меншин (Ст. 11 Конвенції)²⁷⁰. До того ж виконання положень зазначеної декларації знаходилося у віданні регіональних властей (Ст. 26 Статуту)²⁷¹. До компетенції властей автономії, з-поміж іншого, було передано богослужбні питання (Ст. 5 п. 2 Статуту)²⁷². У регіоні гарантувалася свобода совісті без розрізнення «національності, раси чи релігії» за умови дотримання громадського порядку та безпеки держави (Ст. 33 Статуту)²⁷³.

Мемельський статут реалізовував Ст. 6 Конституції Литви 1922 р., адже в регіоні вводилися дві офіційні мови – литовська та німецька (Ст. 27 Статуту)²⁷⁴. Деякі категорії громадян отримували відстрочку від служби у лавах литовських збройних сил до січня 1930 р. (Ст. 13 Конвенції)²⁷⁵. На той же період надавалася пільга органам освіти краю – приймати на роботу вчителів-іноземців (насамперед тут мова про німецьких громадян) без погодження з литовською владою. Після 1 січня 1930 р. така практика зберігалася, але і з отриманням санкції Литовської держави (Ст. 31 Статуту)²⁷⁶.

Наведене нами вище – це далеко не повний перелік самоврядних прав і привілеїв автономії. Проте нормативні документи 1924 р. не уберегли регіон від конфліктів. Фактично увесь подальший міжвоєнний період Клайпедський край залишався «пороховою діжкою» для Литовської Республіки. Багатомісячне перебування під німецькою владою не могло пройти для мешканців краю без наслідків. Значна частина населення не мала визначеної сталої самоідентифікації. Це спричинило значні проблеми у плані культурної інтеграції регіону та опір литуанізаційним заходам литовської влади. Дуже відчутним у регіоні залишався безпосередній економічний і політичний вплив Німеччини.

МІЖРОЗДІЛ 2.1

ВАЖЛИВІСТЬ ПРИКЛАДУ: «БАЛТІЙСЬКИЙ ПОЛІС»

Серед уламків колишньої Німецької імперії Мемеланд не був самотнім балтійським портовим і риболовним краєм, якому завершення Першої світової війни подарувало новий самобутній досвід. Автономія Клайпедського регіону черпала зразки із досвіду Данцига, міста наразі значно більш відомого українському загалу під польською назвою Гданськ.

Це місто має давню історію, що сягає X ст. У всі часи Данциг був надзвичайно важливим портом, торговельним вузлом на Балтиці. У середні віки місто було членом впливового Ганзейського союзу. Загалом же, за століття Данциг / Гданськ встиг побувати під владою польських монархів, хрестоносного Тевтонського Ордену, Речі Посполитої, Пруського королівства та Німецької імперії. У добу Наполеонівських війн Данциг отримав досвід самостійного республіканського життя як вільного міста (1807–1813 рр.)²⁷⁷.

Ще до завершення Першої світової війни одним з ключових питань було повоєнне влаштування кордонів майбутньої суверенної Польщі, яка не мислилася без повноцінного виходу до Балтійського моря. Тому Данциг і його доля стали предметом палких дискусій, що тривали і в перші місяці після припинення бойових дій. Позиції великих держав-переможниць розділилися. Їх об'єднувало лише небажання залишати місто і прилеглі до нього території у складі Німеччини (попри позицію 90 % жителів спірного регіону – етнічних німців). Водночас Лондон не хотів бачити Данциг і у складі Польщі. Компромісним став варіант «унезалежнення». Данциг, як і більше ста років тому, став містом-державою²⁷⁸.

Мирний договір, підписаний між країнами Антанти та переможеною Німеччиною у Версалі (28 червня 1919 р.), містить окремий розділ, присвячений Данцигу (Ч. III, Розд. XI)²⁷⁹. Разом з областю його було проголошено вільним містом (Ч. III, Розд. XI, Ст. 102)²⁸⁰ та визначено територію. Німеччина ж змушена була відмовитися від своїх прав на регіон та передати

суверенітет державам-переможцям (Ч. III, Розд. XI, Ст. 100)²⁸¹. Вільне місто Данциг мало перебувати під протекторатом Ліги Націй (Ч. III, Розд. XI, Ст. 102)²⁸². У місті повинен був знаходитися і представляти інтереси Ліги Націй (а також вирішувати суперечки між Данцигом та Польщею) її спеціальний комісар. Данциг мав отримати власну конституцію, гарантом якої виступала Ліга Націй (Ч. III, Розд. XI, Ст. 103)²⁸³.

Документ забезпечував і широкі права Польщі в області. Їй надавалося право користування данцигським портом (зі створенням вільної зони на портовій території) та його інфраструктурою. Під контроль Польщі передавалося поштове, телеграфне й телефонне сполучення між нею та портом Данцига. Під польським надзором опинилися водні шляхи та залізничне сполучення. Крім того, Вільне місто Данциг було включено до польської митної території.

Варшава отримала право ведення зовнішніх зносин Данцига та мала дипломатичним шляхом забезпечувати права громадян міста-держави за кордоном. Водночас гарантувалося недопущення дискримінації громадян Данцига польського походження в самому Вільному місті (Ч. III, Розд. XI, Ст. 104)²⁸⁴. Держави-переможниці отримали право розподілу на власний розсуд між Данцигом та Польщею, залишеного на території області майна Німецької держави (Ч. III, Розд. XI, Ст. 107)^{285; 286}.

У подальшому, на підставі положень Версальського договору, відносини між Польщею та Данцигом, а також взаємні зобов'язання і права сторін, визначалися низкою міжнародних документів (такими основоположними, як Паризька конвенція від 9 листопада 1920 р.²⁸⁷ та польсько-данцизько-німецька конвенція щодо транзиту від 21 квітня 1921 р.²⁸⁸).

Конституція Вільного міста Данциг була ухвалена 11 серпня 1920 р. спеціально створеною комісією з підготовки конституції. Основний закон зрзка серпня 1920 р. проголошував область самостійною державою – «Вільним і Ганзейським містом Данциг» (Ч. I, Розд. I, Ст. 1)²⁸⁹, джерелом влади, у якій є народ (Ч. I, Розд. I, Ст. 3)²⁹⁰. У «полісі» створювався двопалатний

парламент. Вищий законодавчий орган складався з Народних Зборів (нижньої палати) та Сенату (верхньої палати), які ухвалювали закони спільним рішенням. Голова Сенату поєднував у своїх руках також повноваження голови держави. На Сенат покладалася виконавча влада²⁹¹. Судова влада здійснювалася незалежними суддями, підвладними лише закону, особливі суди не могли бути встановлені²⁹². Територія держави поділялася на міські та сільські округи, саме місто Данциг утворювало окрему округу²⁹³.

Основний закон гарантував громадянам значні права в обсязі, типовому для демократичних конституцій того часу²⁹⁴. З-поміж іншого встановлювалася неможливість видачі громадянина на вимогу будь-якої іноземної держави з ціллю переслідування чи покарання (Ч. II, Розд. I, Ст. 75)²⁹⁵.

Єдиною офіційною мовою Вільного міста Данцига була німецька (Ч. I, Розд. I, Ст. 4)²⁹⁶. Проте Конституція гарантувала вільний розвиток польській мові та її використання в освітній, управлінській сферах і судочинстві (Ч. I, Розд. I, Ст. 5)²⁹⁷.

У Данцигу встановлювалася повна свобода віросповідання та совісті (Ч. II, Розд. III, Ст. 95)²⁹⁸. Усім релігійним громадам, яким було надано статус публічно-правових корпорацій, надавалося право накладати податки на своїх adeptів (Ч. II, Розд. III, Ст. 96)²⁹⁹ задля потреб культу, просвітництва та благодійності (Ч. II, Розд. III, Ст. 97)³⁰⁰. Викладання релігії в навчальних закладах допускалося (Ч. II, Розд. IV, Ст. 105)³⁰¹. Загалом в освітній сфері одним із наріжних каменів конституцією закладався принцип толерантності, піклування про почуття учасників педагогічного процесу із різними поглядами (Ч. II, Розд. IV, Ст. 106)³⁰². Під особливу опіку бралися мистецтво та наука, які оголошувалися вільними (Ч. II, Розд. IV, Ст. 100)³⁰³.

Держава брала на себе гарантії прав громадян в економічній сфері. Забезпечувалася сфера страхування працюючих та матеріальний захист материнства й дитинства (Ч. II, Розд. V, Ст. 113)³⁰⁴. Документ установлював можливість створення рад робітників та службовців (профсоюзів) на підприємствах з метою захисту прав трудівників (Ч. II, Розд. V, Ст. 114)³⁰⁵.

Ухвалений текст викликав низку зауважень з боку Ліги Націй. 17 листопада 1920 р. Рада Ліги Націй ухвалила резолюцію, згідно з якою до тексту Конституції Данцига мали бути внесені зміни. Зокрема, Рада фактично вимагала явного закріплення в документі залежності Данцига від Ліги Націй, як свого протектора. Без погодження з Лігою Націй не могли бути внесені зміни до Конституції. Ліга Націй залишала за собою право запросити звітність від уряду Данцига. Місто-держава позбавлялася права будувати військові укріплення без дозволу Ліги Націй. Так само її санкція була потрібна для розміщення в області військових та морських баз або виготовлення військового спорядження. Із назви держави в тексті Конституції та всіх її статей мав бути вилучений історичний релікт – слово «Ганзейське» (Ст. II Резолюції)³⁰⁶.

Протягом 1920–1922 р. окремим законами були внесені поправки до Конституції, ураховані всі вимоги Ліги Націй. Через тривалий процес затвердження основний закон Вільного міста Данцига набув чинності лише 14 червня 1922 р.³⁰⁷ Суттєві зміни до основного закону були внесені у 1930 р.³⁰⁸

Місто-держава Данциг проіснувала 19 років. У плані відносин з сусідньою Польщею, то був непростий конфліктний період, коли балтійський «поліс» намагався відстояти автономність, а Варшава прагнула ще більше посилити свій вплив на життя Вільного міста. Починаючи з 1930 р. у Данцигу невідворотно зростала популярність реваншистських німецьких імперських ідей. Активно почав діяти осередок націонал-соціалістичної партії Німеччини. У 1933-му і 1935-му рр. нацисти добилися перемоги на виборах до нижньої палати парламенту Вільного міста³⁰⁹.

Берлін усе частіше говорив з Варшавою від імені Данцига. Після Мюнхенської змови 1938 р. та ліквідації Чехословацької держави тональність Рейху ставала все більш загрозливою. Берлін планував отримати у якості частини історичної німецької території як Данциг, так і польську ділянку пруського узбережжя, – «польський коридор». Це викликало «данцизьку кризу», що стала одним з факторів початку німецької агресії проти Польщі.

У перший же день Другої світової війни, 1 вересня 1939 р., нацистський очільник Вільного міста А. Форстер увів у дію конституційний закон. Останній нормативно-правовий акт в історії останнього європейського «поліса», який скасував чинність Конституції Данцига та оголосив місто-державу з його населенням такими, що перебувають у складі Німеччини. Того ж дня «закон про об'єднання» отримав статус загальнонімецького³¹⁰. У 1945 р., після завершення Другої світової війни (1939–1945 рр.), території колишнього Вільного міста Данцига, як і колись, стали частиною Польщі.

2.6. Другий Сейм

Ми полишили з вами кулуари литовського парламенту в березні 1923 р. в момент розпуску Першого Сейму. Вибори нового скликання відбулися 12–13 травня 1923 р. Вони дали явку більшу за попередні. У голосуванні взяли участь 80 % виборців³¹¹. Як і минулого разу вибори у восьми районах з діючим воєнним станом (уздовж лінії розмежування з Польщею) проходили з певними обмеженнями. Зокрема у плані ведення передвиборчої агітації.

Подібно до Першого Сейму, нове скликання національного парламенту складалося з 78 депутатів. Упевнену перемогу святкував Християнсько-демократичний блок, який отримав 40 місць (включав у себе три політичні сили – власне Християнсько-демократичну партію, Фермерський союз та Федерацію праці). Інші мандати розподілилися наступним чином: 16 місць отримала Селянська партія; 8 – Соціал-демократична; 14 місць одержали представники національних меншостей (з них 7 – єврейська, 4 – польська, 2 – німецька, 1 – російська меншини)³¹².

Другий Сейм став єдиним скликанням парламенту в історії міжвоєнної Литви, який повністю відпрацював згідно

із встановленим Конституцією строком. У Другому Сеймі не змогла отримати переваги жодна окрема політична партія, тому ефективна робота стала можливою лише на коаліційній основі. Важливого значення набули сеймові комісії, які безпосередньо й суттєво впливали на організацію роботи парламенту. Водночас центральне керівництво парламентських політичних партій посилило свій вплив і змогло контролювати делегатів власних політсил до уряду Республіки.

Найбільшу активність у плані створення коаліції проявили християнські демократи та селяни-народники. Однак миру в залі засідань парламенту, як і його кулуарах, так і не сталося. Точилися гострі, і вже на той момент традиційні, дебати між християнськими демократами та представниками партій лівого спрямування. Серед головних причин конфліктів – земельна реформа та освітні питання.

Протириччя часто не дозволяли зібрати необхідну кількість голосів депутатів для ухвалення важливих законів. Конкуренція політичних сил у парламенті призводила до частоті зміни складу Кабінету Міністрів³¹³. У часи Другого Сейму (1923–1926 рр.) у Литовській Республіці змінилося п'ять урядів³¹⁴. До прикладу, за увесь міжвоєнний період при владі встиг побувати 21 склад Кабміну, з них – 13 за демократичної доби³¹⁵.

Рекордно часто мінялися голови Сейму та склад президії (з кожною новою сесією і зміною правлячої більшості). Головами Другого Сейму в різний час були Антанас Туменас, Юстінас Стаугайтіс, Вітаутас Пятруліс, Йонас Стаугайтіс³¹⁶.

Попри політичні пертурбації в середині законодавчого органу доба Другого Сейму відзначилася значним посиленням парламенту як інституту та його ролі в житті литовського суспільства. 1923–1924 рр. були часом певної стабілізації у внутрішній політиці Республіки. Проте 1925–1926 рр. принесли прорахунки у внутрішніх та зовнішніх починаннях християнсько-демократичної влади. Це призвело до зростання соціальної напруги і невдоволення діючим керівництвом країни.

2.7. Третій Сейм

Вибори III скликання литовського парламенту відбулися 8–10 травня 1926 р. Участь у них взяла рекордна кількість претендентів. Було подано 55 списків кандидатів, висунутих у члени Сейму. Для порівняння, під час виборів до Установчого Сейму було подано 31 список кандидатів, до Першого Сейму – 36 списків, до Другого Сейму – 41 список³¹⁷. Значно вищою за попередні вибори (1923 р.) була явка виборців – 86,4 %³¹⁸.

Відповідно до внесених напередодні голосування змін до закону «Про вибори до Сейму» була збільшена чисельність депутатського корпусу – до 85 народних обранців. Крім того, своє право обирати та бути обраними до Сейму змогли реалізувати мешканці Клайпедського краю. Тут було утворено окремий виборчий округ³¹⁹.

Результати виборів виявилися наступними: Союз селян-народників отримав 22 місця у Сеймі; Соціал-демократична партія – 15 місць; Союз хліборобів – 14 місць; стільки ж (14 місць) отримали християнські демократи; «німецька група» (німці Клайпедського краю та решти територій Литви) отримала 6 депутатських мандатів; 5 місць дісталися Федерації праці; 4 депутати представляли польську громаду; 2 – хліборобську партію³²⁰. Окремо скажемо, що свої 3 місця у Сеймі отримав Союз литовських таутінінків (СЛТ). До парламенту пройшли його лідери – А. Сметона, А. Вольдемарас та В. Міронас³²¹. Усі троє – знакові фігури для литовської історії. Двоє перших невдовзі стануть головними дійовими особами процесу докорінних перетворень у житті Литви – очолять сили державного перевороту.

Головним підсумком парламентських виборів травня 1926 р. була загальна перемога лівих партій. Це неминуче вело до змін у курсі Республіки. Утворилася парламентська коаліція. Партнерами в ній стали селяни-народники (ляудінінки), соціал-демократи та депутати від національних меншостей.

Новий Сейм відкрив свою роботу 2 червня 1926 р., 7 червня було обрано Президента Республіки. На зміну А. Стульгінску

прийшов Казіс Грінюс. Новий голова держави доручив формування Кабміну М. Слежявічюсу. 14 червня 1926 р. Кабінет Міністрів було затверджено. Сам М. Слежявічюс поєднав у своїх руках, окрім прем'єрської посади, портфелі міністрів закордонних справ та юстиції.

Перед новим Кабінетом стояла важка задача – відповідати вимогам строкатих політичних сил у парламенті. Серед самих правлячих народників-ляудінінків усе більш переважав радикальний елемент, який вимагав рішучих реформ. Соціал-демократи плекали надію реалізувати власну класову програму³²². Представники національних меншин у Сеймі радше являли консервативні сили та бажали добитися якомога більших пільг і привілеїв для своїх етнічних громад. Християнські демократи та інші представники правої опозиції зайняли непримиренну позицію щодо більшості починань нової влади, безжально її критикуючи. Серед цих починань, наприклад, була відміна воєнного стану, урегулювання фінансових розрахунків з власною автономією (Клайпедським краєм) та фактичне оголошення ліберальної ери³²³. Утім про наслідки рішень влади та подальший хід подій – у наступній частині нашої книги.

МІЖРОЗДІЛ 2.2

ІНШІ «НОВІ ДЕРЖАВИ» У І ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

21 лютого 1921 р. Установчі Збори Грузії ухвалили Конституцію Грузинської Демократичної Республіки. Робота над документом тривала майже три роки. Конституція включала в себе 149 статей у 17 розділах. ГДР проголошувалася суверенною демократичною республікою (Розд. I, Ст. 1 Конституції)³²⁴ зі столицею у Тбілісі (Розд. I, Ст. 2)³²⁵.

Серед іншого, основним законом визнавалося єдине грузинське громадянство (Розд. II, Ст. 13)³²⁶, рівність усіх громадян перед законом (Розд. III, Ст. 16)³²⁷ та відміна всіх титулів, окрім

академічних ступенів (Розд. III, Ст. 18)³²⁸. Оборона держави визначалося обов'язком усіх громадян (Розд. IX, Ст. 94)³²⁹.

Була закріплена секуляризація. Держава віднині не надавала переваги жодній релігійній структурі та відмовлялася від фінансування релігійних потреб (Розд. XVI, Ст. 142–144)³³⁰. Єдиною офіційною мовою держави проголошувалася грузинська (Розд. I, Ст. 3)³³¹ (із гарантіями свобод для мов національних меншин (Розд. XIV, Ст. 129)³³²).

Територія ГДР проголошувалася неподільною (Розд. I, Ст. 1)³³³. Одночасно в документі закріплювалося існування трьох автономних районів: Абхазеті (район Сухумі), Грузинського Мусульманського району (район Батумі) та Загатальського (Розд. XI, Ст. 107)³³⁴. На вершині законодавчої гілки влади перебував парламент³³⁵, виконавчої – уряд³³⁶, судової – Сенат³³⁷.

Основний закон республіки фактично так і не набув чинності. Конституція приймалася в умовах прямої російської агресії. Порушивши умови мирного договору 1920 р., Москва повела проти ГДР війну на знищення³³⁸. Уже за 4 дні після ухвалення основного закону, 25 лютого 1921 р., радянські війська вступили до Тбілісі. 18 березня 1921 р. під контроль інтервентів перейшло Батумі³³⁹. Грузинський уряд відправився в еміграцію³⁴⁰. ГДР було знищено.

Республіку, яку в 1919 р. її керівники оцінювали як найстабільнішу й перспективну для розвитку частину колишньої Російської імперії, – країну «усіх можливостей»³⁴¹, було приречено. Ситуація стала прогнозовано-фатальною для Грузії після повернення російських військ на Південний Кавказ і радянізації сусідок ГДР – Азербайджану та Вірменії у 1920 р.

Таким чином, навесні 1921 р., на схід від річки Збруч жодної з національних держав, утворених у 1917–1918 рр. не лишилося³⁴².

Натомість, на захід від Збруча продовжувала переживати свої роки військово-політичного розквіту Польська Республіка. Рік триумфального для неї Ризького договору був достатньо знаковим і в історії польського національного конституціоналізму. 17 березня 1921 р. було ухвалено першу постійну

конституцію міжвоєнної Польщі (відому як Березнева конституція). Документ відображав дух часу і був схожий на Конституції перших повоєнних років, ухвалених іншими молодими або відродженими країнами Європи.

Конституція 1921 р. встановлювала поділ влади у Польській Республіці: законодавча належала Сейму та Сенату, виконавча – Президенту та міністрам уряду, судова – незалежним судам. Усі три гілки влади вважалися «органами народу» – виразниками його волі як носія верховної влади (Розд. I, Ст. 2 Конституції)³⁴³.

Основний закон гарантував значний обсяг прав громадян включно із свободою друку, зібрань, союзів, а також свободою думки та переконань³⁴⁴. Громадяни обирали обидві палати парламенту (Національних Зборів) шляхом загального, таємного, прямого, рівного та пропорційного голосування (Розд. II, Ст. 11, 36)³⁴⁵.

Голову держави, – Президента, обирав парламент обома палатами абсолютною більшістю голосів (Розд. III, Ст. 39)³⁴⁶. Влада очільника республіки була суттєво обмеженою в низці сегментів, зокрема для нього було максимально ускладнено процедуру розпуску парламенту³⁴⁷, також Президент не міг бути головнокомандувачем збройних сил під час війни³⁴⁸.

Такі обмеження були пов'язані, зокрема з острахом значної частини тодішнього польського політикуму перед постаттю Ю. Пілсудського. Утім, Начальник Держави не обійняв президентського посту, у грудні 1922 р. він пішов у відставку і на декілька років дещо відійшов у тінь. По цьому наступили умовно демократичні роки, ознакою яких були вихорі політичного й соціального характеру. Сумним символом тих часів стало вбивство першого обраного президента Польщі Габрієля Нарутовича, 16 грудня 1922 р., на шостий день його перебування на посаді.

Непростими, але насиченими повоєнні роки були і для Латвії та Естонії. Обидві країни добилися омріяного міжнародного визнання. Одночасно з Литвою у 1921 р. вони стали членами Ліги Націй.

15 лютого 1922 р. Латвія нарешті отримала Конституцію, яку традиційно навіть у нелатиськомовних джерелах

іменують Сатверсме³⁴⁹. Документ, ухвалений національними Установчими Зборами, проголошував латвійський народ носієм суверенної влади (Розд. I, Ст. 2 Конституції)³⁵⁰, а Латвію – незалежною демократичною республікою (Розд. I, Ст. 1)³⁵¹ у межах її історичних областей: Відземе, Латгале, Курземе та Земгале (Розд. I, Ст. 3)³⁵².

Народ разом із головою держави (Президентом) та парламентом (Сеймом) володів правом законотворчої ініціативи (Розд. V, Ст. 65)³⁵³. Парламент обирався на трирічний термін (Розд. II, Ст. 10)³⁵⁴ шляхом загального, прямого, рівного, таємного й пропорційного голосування (Розд. II, Ст. 6)³⁵⁵. Правом голосу та правом бути обраним до Сейму володіли всі громадяни, які досягли 21-річного віку (Розд. II, Ст. 8–9)³⁵⁶.

Вибори Президента не були загальними, голову держави обирав Сейм також на трирічний термін (Розд. III, Ст. 35)³⁵⁷. Посаду голови держави могла обійняти особа, що досягла 40-річного віку (Розд. III, Ст. 37)³⁵⁸. Повноваження виконавчої влади реалізовував уряд – Кабінет Міністрів, підзвітний Сейму³⁵⁹. Конституція встановлювала незалежність судів (Розд. VI, Ст. 83)³⁶⁰, рівність усіх громадян перед законом та судом (Розд. VI, Ст. 82)³⁶¹.

Специфікою латвійської Конституції 1922 р. був її відносно невеликий обсяг (88 статей у семи розділах) та відсутність структурних елементів, у яких визначалися і гарантувалися б основні права і свободи громадян чи права етнічних громад.

Насправді, вони встановлювалися окремими законами. Треба сказати, що для Латвії, як і для сусідньої Естонії, відносини їхніх національних держав з етнічними меншинами складали достатньо непросту проблему, ураховуючи хоча б давній, багатовіковий фактор балтійсько-німецької етнокультурної спільноти.

Нікуди не зникла й загроза внутрішньої дестабілізації, інспірована прорадянськими комуністичними осередками. Зазнавши військово-політичної поразки у 1920 р., Москва не відмовилася від ідеї повалення демократичних урядів у балтійських країнах. У цьому ключі показовою була ситуація в Естонії.

Вважається, що для країни всі 1920-ті рр. були часом політичної стабільності. Однак мав місце і важкий вузловий період 1923–1924 рр. Через складнощі виходу з післявоєнної економічної кризи, зростання безробіття, відбулася поляризація естонського суспільства, різко зросла підтримка як правих, так і лівих партій.

Після виборів 1923 р. парламент Естонії виглядав сильно фрагментованим. Він налічував 14 партій. Естонська компартія (член Комінтерну з 1921 р.) убачала момент вдалим для спроби перевороту за підтримки СРСР. 1 грудня 1924 р. в республіці відбувся заколот, відомий як Першогорудневе повстання. Попри епізодичні успіхи (захоплення низки важливих об'єктів у Таллінні) повстання не знайшло широкої підтримки у столиці й обмежалося декількома сотнями учасників. Того ж дня виступ було придушено. У подальшому компартію Естонії було розгромлено³⁶².

Перша половина 1920-х рр. була часом викликів стабільності та цілісності також і для інших центрально-східноєвропейських «нових держав»³⁶³.

Примітки

- ¹ Про польсько-литовські відносини напередодні конфлікту, діяльність польських військових структур на території Литви, початок польсько-литовського збройного протистояння, а також перші етапи бойових дій (до середини 1920 р.) див.: V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004), 241–287.
- ² Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920*, 303–304.
- ³ Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920*, 304.
- ⁴ Surgailis, “The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation,” 191–192.
- ⁵ Див.: Surgailis, “The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation,” 192–193.
- ⁶ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 135.
- ⁷ Lituanie et Pologne. Arrangement relatif à l'établissement d'un «Modus vivendi» provisoire, signé à Suwałki le 7 octobre 1920 = Lithuania and

- Poland. Agreement with regard to the establishment of a provisional “Modus vivendi”, signed at Suwalki, October 7, 1920, *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. VIII, no. 221 [Naudotas lietuviškas tekstas]: 174.
- ⁸ Lithuania and Poland. Agreement with regard to the establishment of a provisional “Modus vivendi”, signed at Suwalki, October 7, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. VIII, no. 221: 178.
- ⁹ Про початок бойових дій проти армії Желіговського («Желіговськіади») та основні події боїв польсько-литовської війни у жовтні-листопаді 1920 р. див.: Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920*, 347–402.
- ¹⁰ Див.: Surgailis, “The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation,” 194–196.
- ¹¹ Lituanie et Pologne. Protocole de l’armistice conclu sous les auspices de la Commission militaire de contrôle de la Société des Nations, signé à Kowno le 29 novembre 1920 = Lithuania and Poland. Armistice Protocol concluded under the auspices of the League of Nations Military Commission of Control, signed at Kowno, November 29, 1920, *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. IX, no. 243 [English text used]: 65.
- ¹² Lithuania and Poland. Armistice Protocol concluded under the auspices of the League of Nations Military Commission of Control, signed at Kowno, November 29, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. IX, no. 243: 65.
- ¹³ Lithuania and Poland. Armistice Protocol concluded under the auspices of the League of Nations Military Commission of Control, signed at Kowno, November 29, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. IX, no. 243: 65.
- ¹⁴ Note to the Lithuanian and Polish governments, Lithuania and Poland. Armistice Protocol concluded under the auspices of the League of Nations Military Commission of Control, signed at Kowno, November 29, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. IX, no. 243: 67.
- ¹⁵ Lithuania and Poland. Armistice Protocol concluded under the auspices of the League of Nations Military Commission of Control, signed at Kowno, November 29, 1920..., *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. IX, no. 243: 65.
- ¹⁶ Uchwała Nr. 486 Sejmu Wileńskiego z dnia 20 lutego 1922 r. w przedmiocie przynależności państwowej Ziemi Wileńskiej, *Dziennik Urzędowy Tymczasowej Komisji Rządzącej*, 9 marca 1922 r., nr. 7: 1–2.
- ¹⁷ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1922 r. o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 13 kwietnia 1922 r., nr. 26, poz. 213: 401.
- ¹⁸ A. Srebrakowski, “Stosunek mniejszości narodowych Litwy Środkowej wobec wyborów do Sejmu Wileńskiego,” *Prace Historyczne* 3 (1993): 97.
- ¹⁹ Empire Britannique, France, Italie et Japon. Décision prise par la Conférence des Ambassadeurs au sujet des frontières orientales

de la Pologne, Paris, le 15 mars 1923 = British Empire, France, Italy and Japan. Decision taken by the Conference of Ambassadors with regard to the Eastern frontiers of Poland, Paris, March 15, 1923. *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1923, vol. XV, no. 398 [English text used]: 261.

- ²⁰ Ще у грудні 1921 р. литовський уряд висловив офіційний протест проти організації виборів на Віленщині. 8 квітня 1922 р. у листі, адресованому очільнику Ліги Націй, литовська сторона сформулювала своє бачення дій польського уряду із задіянням визначення «анексія» (Protest by the Lithuanian Government against the annexation of Vilna. Telegram from the Lithuanian Minister for Foreign Affairs to M. Hymans, President of the Council (Geneva, April 8, 1922), *League of Nations Official Journal*, May 1922, no. 5, part II: 438).
- ²¹ V. Vitunskienė, “Žemės reformos,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed October 2, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/zemes-reformas/>
- ²² Žemės reformos įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1922 m. balandžio 3 d., nr. 83, eil. 721: 1.
- ²³ Žemės reformos įstatymas. *Vyriausybės žinios...*, nr. 83, eil. 721: 1.
- ²⁴ Purickis, “Seimų laikai,” 114–115.
- ²⁵ За авторитарної доби, у 1929 р. її «стелю» збільшили до 150 га.
- ²⁶ Vitunskienė, “Žemės reformos,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.
- ²⁷ Vitunskienė, “Žemės reformos,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.
- ²⁸ Див.: Piniginio vieneto įstatymas, *Vyriausybės žinios*, 1922 m. rugpjūčio 18 d., nr. 103, eil. 806: 1.
- ²⁹ Див.: V. Terleckas, *Pinigai Lietuvoje 1915–1944*, antrasis papildytas ir pataisytas leidimas (Vilnius: Lietuvos bankas, 2022), 60–61.
- ³⁰ Terleckas, *Pinigai Lietuvoje 1915–1944*, 64.
- ³¹ “Nacionalinės valiutos istorija,” *Lietuvos Respublikos finansų ministerija*, accessed October 2, 2025, <https://finmin.lrv.lt/lt/apie-ministerija/istorija/nacionalines-valiutos-istorija/>
- ³² Terleckas, *Pinigai Lietuvoje 1915–1944*, 65.
- ³³ Piniginio vieneto įstatymas, *Vyriausybės žinios...*, nr. 103, eil. 806: 1.
- ³⁴ У паперовому вираженні були і літи, і центи.
- ³⁵ Terleckas, *Pinigai Lietuvoje 1915–1944*, 156.
- ³⁶ На підставі «Закону про монети» від 20 червня 1924 р. (див.: Monetu įstatymas, *Vyriausybės žinios*, 1924 m. rugpjūčio 8 d., nr. 167, eil. 1169: 1–2).
- ³⁷ V. Laurinavičius, “Litas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed October 2, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/litas/>
- ³⁸ P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2 (Vilnius: Lituanus, 1992), 717.
- ³⁹ Gaigalaitė ir Skirius, *Lietuvos istorijos chrestomatija. 1861 – 1990-03-11*, 148.
- ⁴⁰ Lituanie. Déclaration concernant la protection des minorités, signée à Genève le 12 mai 1922 = Lithuania. Declaration concerning

the protection of minorities, signed at Geneva, May 12, 1922, *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXII, no. 569 [English text used]: 394.

⁴¹ Особливе місце в документі займало визнання прав єврейської громади. Зокрема, Литва взяла на себе зобов'язання поважати юдейські релігійні практики, зокрема дотримання шабату (Ст. 8). Крім того, литовський уряд погодився на те, що будь-яка країна-член Ради Ліги Націй може порушити питання про невиконання декларації. У Ст. 9 Декларації було закріплено право Ліги Націй виступати арбітром у суперечках щодо виконання Литвою взятих зобов'язань (див.: Lithuania. Declaration concerning the protection of minorities, signed at Geneva, May 12, 1922..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXII, no. 569: 399).

⁴² Див.: K. Tamašauskas, “Liudas Noreika,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed October 1, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/liudas-noreika/>

⁴³ Див.: E. Bendikaitė, “Simonas Rozenbaumas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed October 12, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/simonas-rozenbaumas/>

⁴⁴ “Antanas Tūmėnas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 24, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/antanas-tumenas/>

⁴⁵ Члени комісії лівого спрямування виступали за закріплення відокремлення церкви від держави, християнські демократи натомість вимагали посилення позицій церковних інституцій.

⁴⁶ J. Večerskytė, “1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed July 5, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/n1922-lietuvos-valstybes-konstitucija/>

⁴⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios*, 1922 m. rugpjūčio 6 d., nr. 100, eil. 799, preambulė: 1.

⁴⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I: 1.

⁴⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I, straipsnis 1: 1.

⁵⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I, straipsnis 2: 1.

⁵¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I, straipsnis 3: 1.

⁵² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I, straipsnis 4: 1.

⁵³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I, straipsnis 5: 1.

⁵⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I, straipsnis 6: 1.

⁵⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius I, straipsnis 7: 1.

- ⁵⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II: 1–2.
- ⁵⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 8: 1.
- ⁵⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 9: 1.
- ⁵⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 10: 1.
- ⁶⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 11: 1.
- ⁶¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 12: 2.
- ⁶² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 13: 2.
- ⁶³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 14: 2.
- ⁶⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 15: 2.
- ⁶⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 16: 2.
- ⁶⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 17: 2.
- ⁶⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 18: 2.
- ⁶⁸ Тобто правом звертатися до Сейму зі скаргами, пропозиціями або проханнями.
- ⁶⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 19: 2.
- ⁷⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 20: 2.
- ⁷¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius II, straipsnis 21: 2.
- ⁷² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III: 2–3.
- ⁷³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 22: 2.
- ⁷⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 23: 2.
- ⁷⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 24: 2.
- ⁷⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 25: 2.
- ⁷⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 26: 2.

- ⁷⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 27: 2.
- ⁷⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 28: 2.
- ⁸⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 29: 2.
- ⁸¹ Тут – зовнішні позики Литві.
- ⁸² Тут – примусового відчуження майна.
- ⁸³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 30: 2–3.
- ⁸⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 31: 3.
- ⁸⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 32: 3.
- ⁸⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 33: 3.
- ⁸⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 34: 3.
- ⁸⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 35: 3.
- ⁸⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 36: 3.
- ⁹⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 37: 3.
- ⁹¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 38: 3.
- ⁹² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius III, straipsnis 39: 3.
- ⁹³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV: 3–5.
- ⁹⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 40: 3.
- ⁹⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 41: 3.
- ⁹⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 42: 3.
- ⁹⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 43: 3.
- ⁹⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 44: 4.
- ⁹⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 45: 4.
- ¹⁰⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 46: 4.

- ¹⁰¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 47: 4.
- ¹⁰² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 48: 4.
- ¹⁰³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 49: 4.
- ¹⁰⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 50: 4.
- ¹⁰⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 51: 4.
- ¹⁰⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 52: 4.
- ¹⁰⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 53: 4.
- ¹⁰⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 54: 4.
- ¹⁰⁹ Тобто підписання акта іншою посадовою особою для надання йому юридичної чинності.
- ¹¹⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 55: 4.
- ¹¹¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 56: 4.
- ¹¹² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 57: 4–5.
- ¹¹³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 58: 5.
- ¹¹⁴ Тут – прямо висловлює недовіру Кабінету Міністрів і кожному міністру, офіційно, безпосередньо, шляхом ухвалення відповідного рішення.
- ¹¹⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 59: 5.
- ¹¹⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 60: 5.
- ¹¹⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 61: 5.
- ¹¹⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 62: 5.
- ¹¹⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IV, straipsnis 63: 5.
- ¹²⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius V: 5.
- ¹²¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius V, straipsnis 64: 5.
- ¹²² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius V, straipsnis 65: 5.

- ¹²³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius V, straipsnis 66: 5.
- ¹²⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius V, straipsnis 67: 5.
- ¹²⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius V, straipsnis 68: 5.
- ¹²⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius V, straipsnis 69: 5.
- ¹²⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VI: 5.
- ¹²⁸ Тут – адміністративним одиницям сільського типу, аналог сільських громад.
- ¹²⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VI, straipsnis 70: 5.
- ¹³⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VI, straipsnis 71: 5.
- ¹³¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VI, straipsnis 72: 5.
- ¹³² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VII: 5–6.
- ¹³³ Текст Декларації див.: Lithuania. Declaration concerning the protection of minorities, signed at Geneva, May 12, 1922..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXII, no. 569: 393–399.
- ¹³⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VII, straipsnis 73: 5–6.
- ¹³⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VII, straipsnis 74: 6.
- ¹³⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VIII: 6.
- ¹³⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VIII, straipsnis 75: 6.
- ¹³⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VIII, straipsnis 76: 6.
- ¹³⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius VIII, straipsnis 77: 6.
- ¹⁴⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IX: 6.
- ¹⁴¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IX, straipsnis 78: 6.
- ¹⁴² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IX, straipsnis 79: 6.
- ¹⁴³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IX, straipsnis 80: 6.
- ¹⁴⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IX, straipsnis 81: 6.

- ¹⁴⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius IX, straipsnis 82: 6.
- ¹⁴⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius X: 6.
- ¹⁴⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius X, straipsnis 83: 6.
- ¹⁴⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius X, straipsnis 84: 6.
- ¹⁴⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius X, straipsnis 85: 6.
- ¹⁵⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius X, straipsnis 86: 6.
- ¹⁵¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius X, straipsnis 87: 6.
- ¹⁵² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XI: 7.
- ¹⁵³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XI, straipsnis 88: 7.
- ¹⁵⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XI, straipsnis 89: 7.
- ¹⁵⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XI, straipsnis 90: 7.
- ¹⁵⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XII: 7.
- ¹⁵⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XII, straipsnis 91: 7.
- ¹⁵⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XII, straipsnis 92: 7.
- ¹⁵⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XII, straipsnis 93: 7.
- ¹⁶⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XII, straipsnis 94: 7.
- ¹⁶¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XII, straipsnis 95: 7.
- ¹⁶² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XII, straipsnis 96: 7.
- ¹⁶³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIII: 7.
- ¹⁶⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIII, straipsnis 97: 7.
- ¹⁶⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIII, straipsnis 98: 7.
- ¹⁶⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIII, straipsnis 99: 7.

- ¹⁶⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIII, straipsnis 100: 7.
- ¹⁶⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIII, straipsnis 101: 7.
- ¹⁶⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIV: 7–8.
- ¹⁷⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIV, straipsnis 102: 7.
- ¹⁷¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XIV, straipsnis 103: 7–8.
- ¹⁷² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XV: 8.
- ¹⁷³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XV, straipsnis 104: 8.
- ¹⁷⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XV, straipsnis 105: 8.
- ¹⁷⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XV, straipsnis 106: 8.
- ¹⁷⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XV, straipsnis 107: 8.
- ¹⁷⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, skyrius XV, straipsnis 108: 8.
- ¹⁷⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 100, eil. 799, [Konstitucijos signatarų vardai ir pavardės]: 8.
- ¹⁷⁹ Purickis, “Seimų laikai,” 118.
- ¹⁸⁰ V. Akmenytė-Ruzgienė ir Ž. Mačiukas, “1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seimo rinkimai: faktai ir skaičiai,” *LRS.lt*, accessed October 2, 2025, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=38152&p_k=1
- ¹⁸¹ Purickis, “Seimų laikai,” 118.
- ¹⁸² Purickis, “Seimų laikai,” 118.
- ¹⁸³ V. Akmenytė-Ruzgienė, “I Seimas (1922–1923),” *LRS.lt*, accessed September 4, 2025, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35550&p_k=1
- ¹⁸⁴ Purickis, “Seimų laikai,” 118.
- ¹⁸⁵ Purickis, “Seimų laikai,” 118.
- ¹⁸⁶ Попри своєрідне історичне реноме вкрай нестабільного і малоєфективного скликання литовського парламенту, треба підкреслити, що Перший Сейм ухвалив декілька важливих для національного законодавства нормативно-правових актів. Зокрема, статут Міністерства закордонних справ, закони про телефонні, поштові й телеграфні тарифи, закон про правила загального перепису населення у Литві та ін. (M. Tamošaitis, “I Seimas (1922–1923),” *Didysis Lietuvos parlamentarų biografinis žodynas*, t. 3: *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas* (Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007), 46–47).

- ¹⁸⁷ D. Blažytė-Baužienė, M. Tamošaitis ir L. Truska, *Lietuvos Seimo istorija: XX–XXI a. pradžia* (Vilnius: Baltos lankos, 2009), 112.
- ¹⁸⁸ Про роль Першого Сейму у Клайпедському питанні див.: Tamošaitis, “I Seimas (1922–1923),” 48–50.
- ¹⁸⁹ “Mažosios Lietuvos tautinė taryba,” *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, accessed October 18, 2024, <https://www.mle.lt/straipsniai/mazosios-lietuvos-tautine-taryba>
- ¹⁹⁰ Prūsų lietuvių tautinės tarybos 1918 m. lapkričio 30 d. pareiškimas ir atsišaukimas į tautą, *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*, dok. nr. 64 (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017), 653.
- ¹⁹¹ Prūsų lietuvių tautinės tarybos 1918 m. lapkričio 30 d. pareiškimas..., *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*, dok. nr. 64, 654.
- ¹⁹² Prūsų lietuvių tautinės tarybos 1918 m. lapkričio 30 d. pareiškimas..., *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*, dok. nr. 64, 654.
- ¹⁹³ Prūsų lietuvių tautinės tarybos 1918 m. lapkričio 30 d. pareiškimas..., *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*, dok. nr. 64, 655.
- ¹⁹⁴ “Tilžės aktas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 26, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/tilzes-aktas/>
- ¹⁹⁵ Згідно із Ст. 28 та 99 Версальського договору (див.: *Treaty of Peace with Germany* (Washington: Government Printing Office, 1919), Part II, Article 28, 51, 53; Part III, Section X, Article 99, 147, 149).
- ¹⁹⁶ “Šilutės seimas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed October 2, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/silutes-seimas/>
- ¹⁹⁷ Pareiškimas = Erklärung, *Klaipėdos krašto valdžios žinios = Amtsblatt des Memelgebietes*, 1923 m. sausio 22 d., nr. 8 [Naudotas lietuviškas tekstas]: 49–50.
- ¹⁹⁸ Pareiškimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 8: 50.
- ¹⁹⁹ Eidintas ir kt., *Lietuvos istorija*, 153.
- ²⁰⁰ A. A. Gliožaitis ir R. Šukienė, “Šilutės seimo deklaracija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 22, 2024, <https://www.vle.lt/straipsnis/silutes-seimo-deklaracija/>
- ²⁰¹ Eidintas ir kt., *Lietuvos istorija*, 153.
- ²⁰² V. Vareikis, “Sukilėliai, šauliai, savanoriai,” *Acta Historica Universitatis Klaipėdensis* 17 (2008): 196.
- ²⁰³ K. Laurinavičius, “Egzilinių ukrainiečių organizacijų vadovų nesutarimai ir Lietuvos pozicija 1924–1929 metais,” *Lituanistica* 2 (2024): 104.
- ²⁰⁴ Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios*. Ypatinga laida = *Amtsblatt des Memelgebietes*. Sonderausgabe, 1923 m. gegužės 11 d., nr. 52 [Naudotas lietuviškas tekstas], preambulė: 422.

- 205 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52: 422.
- 206 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 1: 422.
- 207 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 7: 423.
- 208 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 5: 423.
- 209 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 6: 423.
- 210 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 23: 425.
- 211 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 2: 422–423.
- 212 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 8: 423.
- 213 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 9: 423.
- 214 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 11: 424.
- 215 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 2, punktas 9: 423.
- 216 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 4: 423.
- 217 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 8: 423.
- 218 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 10: 423–424.
- 219 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 16: 424.
- 220 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 12: 424.
- 221 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 19: 424.
- 222 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 20: 424.
- 223 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 17: 424.
- 224 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 13: 424.
- 225 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 15: 424.
- 226 Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 14: 424.

- ²²⁷ Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 18: 424.
- ²²⁸ Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 29: 425.
- ²²⁹ Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 30: 425.
- ²³⁰ Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 21: 424.
- ²³¹ Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 24: 425.
- ²³² Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 25: 425.
- ²³³ Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas, *Klaipėdos krašto valdžios žinios...*, nr. 52, straipsnis 26: 425.
- ²³⁴ Convention relative au Territoire de Memel, signée à Paris le 8 mai 1924 = Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924, *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736 [English text used]: 87, 89, 91, 93, 95.
- ²³⁵ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory: 95, 97, 99, 101, 103, 105, 107.
- ²³⁶ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex II, Port of Memel: 109, 111.
- ²³⁷ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex III, Transit traffic: 113, 115.
- ²³⁸ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Convention, Article 2: 89.
- ²³⁹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 1: 95.
- ²⁴⁰ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Convention, Article 15: 93.
- ²⁴¹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Article 17: 93.
- ²⁴² Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 2: 95.
- ²⁴³ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 5: 97.

- ²⁴⁴ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 29: 105.
- ²⁴⁵ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 10: 99.
- ²⁴⁶ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 11: 99.
- ²⁴⁷ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 15: 101.
- ²⁴⁸ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 3: 95.
- ²⁴⁹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 16: 101.
- ²⁵⁰ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 10: 99.
- ²⁵¹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 17: 101.
- ²⁵² Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 18: 101.
- ²⁵³ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 12: 99.
- ²⁵⁴ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 34: 105.
- ²⁵⁵ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 24: 103.
- ²⁵⁶ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 23: 103.
- ²⁵⁷ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 21: 103.
- ²⁵⁸ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 5, paragraph 8: 97.

- ²⁵⁹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 20: 101, 103.
- ²⁶⁰ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex II, Port of Memel, Article 2: 109.
- ²⁶¹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex II, Port of Memel, Article 4: 109.
- ²⁶² Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex II, Port of Memel, Article 5: 109.
- ²⁶³ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex II, Port of Memel, Article 7: 109, 111.
- ²⁶⁴ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex III, Transit traffic, Article 3: 113.
- ²⁶⁵ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 33: 105.
- ²⁶⁶ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 32: 105.
- ²⁶⁷ Перепис населення на інших територіях Литовської Республіки відбувався раніше, у 1923 р. Це був перший перепис в історії відновленої незалежної Литви. У тодішніх межах Литовської Республіки мешкало 2 млн 28 тис. 971 осіб (*Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys = Population de la Lituanie. Données du premier recensement du 17 septembre 1923* (Kaunas: Lietuvos Respublikos Centrinis Statistikos Biuras, 1923), XXII). За два роки стало зрозуміло, що разом з Клайпедським краєм населення держави налічувало 2 млн 170 тис. 616 осіб (Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 206). У країні проживали представники понад 25 національностей (S. Vaitekūnas, “Lietuvos tautinės mažumos: žydai, totoriai, karaimai, čigonai/romai,” *Tiltai* 4 (2003): 23). Литовці тримали тверду першість (83,88 %), друге місце посідали представники єврейської громади (7,58 %), третє – польської (3,23 %) (*Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, XXXVI). Налічувалося всього 43 особи, які ідентифікували себе як українці (див.: *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, XXXVI).
- ²⁶⁸ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 238.

- ²⁶⁹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, preamble: 95.
- ²⁷⁰ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Convention, Article 11: 91, 93.
- ²⁷¹ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 26: 103.
- ²⁷² Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 5, paragraph 2: 97.
- ²⁷³ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 33: 105.
- ²⁷⁴ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 27: 103.
- ²⁷⁵ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Convention, Article 13: 93.
- ²⁷⁶ Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924..., *League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736, Annex I, Statute of the Memel Territory, Article 31: 105.
- ²⁷⁷ І. Городиський, «Міжнародно-правовий статус Вільного міста Данциг (1920–1939)», *Аналітично-порівняльне правознавство* 5 (2022): 408.
- ²⁷⁸ Городиський, «Міжнародно-правовий статус Вільного міста Данциг (1920–1939)», 408.
- ²⁷⁹ *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section XI, 149–155.
- ²⁸⁰ *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section XI, Article 102, 151.
- ²⁸¹ *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section XI, Article 100, 149, 151.
- ²⁸² *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section XI, Article 102, 151.
- ²⁸³ *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section XI, Article 103, 151.
- ²⁸⁴ *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section XI, Article 104, 153.
- ²⁸⁵ *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section XI, Article 107, 155.
- ²⁸⁶ Польща отримала власний доступ до Балтійського моря відповідно до положень Версальського договору (див.: *Treaty of peace with Germany*, Part III, Section IX, 141–146). Ділянка узбережжя, що стала пізніше відомою як «польський коридор» або «данцизький коридор».
- ²⁸⁷ Повний текст документа див.: Konwencja między Polską a Wolnem Miastem Gdańskiem, zawarta w Paryżu dnia 9 listopada 1920 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 4 marca 1922 r., nr. 13, poz. 117: 217–231.

- ²⁸⁸ Повний текст документа див.: Konwencja między Polską i Wolnem Miastem Gdańskiem a Niemcami w sprawie wolności tranzytu pomiędzy Prusami Wschodnimi a resztą Niemiec, podpisana w Paryżu dnia 21 kwietnia 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 8 sierpnia 1922 r., nr. 61, poz. 549: 1036–1102.
- ²⁸⁹ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe* (Garden City, New York: Doubleday, Page & Company, 1922), Part I, Section I, Article 1, 429.
- ²⁹⁰ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part I, Section I, Article 3, 430.
- ²⁹¹ Про повноваження вищих законодавчих і виконавчих органів влади у Вільному місті згідно із Конституцією 1920 р. див.: Ч. I, Розд. II–V (Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part I, Section II–V, 430–439).
- ²⁹² Про здійснення правосуддя відповідно до Конституції Данцига див.: Ч. I, Розд. VI (Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part I, Section VI, 439–440).
- ²⁹³ Про комунальні общини див.: Ч. I, Розд. VII (Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part I, Section VII, 440).
- ²⁹⁴ Про основні громадянські права, закріплені в основному законі Данцига 1920 р. див.: Ч. II, Ст. 70–89 (Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Article 70–89, 440–443).
- ²⁹⁵ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section I, Article 75, 441.
- ²⁹⁶ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part I, Section I, Article 4, 430.
- ²⁹⁷ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part I, Section I, Article 5, 430.
- ²⁹⁸ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section III, Article 95, 444.
- ²⁹⁹ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section III, Article 96, 444.
- ³⁰⁰ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section III, Article 97, 444.
- ³⁰¹ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section IV, Article 105, 446.
- ³⁰² Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section IV, Article 106, 446.
- ³⁰³ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section IV, Article 100, 445.
- ³⁰⁴ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section V, Article 113, 447.

- ³⁰⁵ Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig, *The New Constitutions of Europe*, Part II, Section V, Article 114, 447.
- ³⁰⁶ Resolution adopted by the Council of the League of Nations on November 17th, 1920, *Free City of Danzig. Report by His Excellency Viscount Ishii (Japanese Representative) and Resolution adopted by the Council on November 17th, 1920* ([Geneva]: [Imp. Kundig], [1920]), Article II, 7.
- ³⁰⁷ Від варіанта 1920 р. документ відрізнявся змінами, унесеними згідно з вимогами Ради Ліги Націй. У тому числі були зведені в одну Ст. 4 положення щодо офіційної мови та прав польськомовних громадян. Натомість, положення Ст. 5 Конституції регулювали питання нерозміщення військових і морських баз, військового спорядження тощо на території Данцизької держави без санкції Ліги Націй. Додано Ст. 42, яка встановлювала вимогу до Сенату Вільного міста Данцига – надавати інформацію про стан публічних справ у державі на кожну вимогу Ліги Націй. Ст. 49 (Ст. 48 у першій редакції) була доповнена вимогою обов'язкового затвердження Лігою Націй унесення змін до Конституції. Таким чином, остаточний варіант 1922 р. налічував 117 статей, тоді як оригінальний варіант 1920 р. нараховував 116 статей (див. детальніше текст Конституції 1922 р. німецькою мовою: *Verfassung der Freien Stadt Danzig in der Fassung der Bekanntmachung vom 14. Juni 1922* (Danzig: A. W. Kafemann, 1922); польською мовою: *Konstytucja Wolnego Miasta Gdańska z 17 listopada 1920 roku, według tekstu ogłoszonego dnia 14 czerwca 1922 r.*, *danzig-online.pl*, accessed June 23, 2025, <https://www.danzig-online.pl/page1.html>).
- ³⁰⁸ Було скорочено кількість депутатів у нижній палаті парламенту (зі 120 до 72 осіб), зменшено чисельність сенаторів (з 20 до 12 осіб), уведено принцип відповідальності Сенату перед нижньою палатою, – Народними Зборами, а також умонтовано низку інших змін (див. детальніше повний текст Конституції Данцига в редакції 1930 р.: *Конституция Вольного Города Данцига (11 мая – 14 июня 1922 г. с изменениями по закону от 28 сентября 1930 г.)*, *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны* (Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936), 643–661).
- ³⁰⁹ Section XI. Free City of Danzig: Notes to Part III, Section XI, Articles 100 to 108, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919*, vol. XIII (Washington: United States Government Printing Office, 1947), 242–243.
- ³¹⁰ Section XI. Free City of Danzig: Notes..., *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919*, vol. XIII, 250.
- ³¹¹ Akmenytė-Ruzgienė ir Mačiukas, “1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seimo rinkimai: faktai ir skaičiai.”

- ³¹² D. Blažytė-Baužienė, “II Seimas (1923–1926),” *Didysis Lietuvos parlamentarų biografinis žodynas*, t. 3: *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas* (Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007), 64, 66.
- ³¹³ V. Akmenytė-Ruzgienė, “II Seimas (1923–1926),” *LRS.lt*, accessed October 4, 2025, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35551&p_k=1
- ³¹⁴ ДИВ.: A. Eidintas, V. Žalys, and A. E. Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940* (New York: St. Martin’s Press, 1999), 201–203.
- ³¹⁵ ДИВ.: Eidintas, Žalys, and Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, 199–206.
- ³¹⁶ ДИВ.: Blažytė-Baužienė, Tamošaitis ir Truska, *Lietuvos Seimo istorija: XX–XXI a. pradžia*, 118–120.
- ³¹⁷ Akmenytė-Ruzgienė ir Mačiukas, “1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seimo rinkimai: faktai ir skaičiai.”
- ³¹⁸ Akmenytė-Ruzgienė ir Mačiukas, “1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seimo rinkimai: faktai ir skaičiai.”
- ³¹⁹ V. Akmenytė-Ruzgienė, “III Seimas (1926–1927),” *LRS.lt*, accessed October 4, 2025, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35552&p_k=1
- ³²⁰ M. Tamošaitis, “III Seimas (1926–1927),” *Didysis Lietuvos parlamentarų biografinis žodynas*, t. 3: *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas* (Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007), 127.
- ³²¹ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 193.
- ³²² Purickis, “Seimų laikai,” 136.
- ³²³ Purickis, “Seimų laikai,” 137–138.
- ³²⁴ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, *The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia. Looking Back After 90 Years = La Constitution de 1921 de la République Démocratique de Géorgie. Regard rétrospectif 90 ans après* (Batumi: Constitutional Court of Georgia with the contribution of the Noe Jordania Institute, 2012), Chapter I, Article 1, 33.
- ³²⁵ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter I, Article 2, 33.
- ³²⁶ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter II, Article 13, 34.
- ³²⁷ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter III, Article 16, 35.
- ³²⁸ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter III, Article 18, 35.
- ³²⁹ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter IX, Article 94, 46.

- ³³⁰ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter XVI, Articles 142–144, 53.
- ³³¹ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter I, Article 3, 33.
- ³³² Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter XIV, Article 129, 51.
- ³³³ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter I, Article 1, 33.
- ³³⁴ Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter XI, Article 107, 48.
- ³³⁵ Про парламент згідно із Конституцією ГДР 1921 р. див.: Розд. IV (Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter IV, 39–41).
- ³³⁶ Парламент ГДР обирав очільника уряду, зі строком повноважень у один рік. Одна й та ж особа могла бути обраною двічі поспіль (Розд. V, Ст. 67) (Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter V, Article 67, 42). Про уряд ГДР згідно із Конституцією 1921 р. див.: Розд. V (Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter V, 42–43).
- ³³⁷ Конституція визначала Сенат як найвищий суд Грузії, що обирався парламентом. До обов'язків Сенату належало здійснення нагляду за точним виконанням законів та здійснення правосуддя як касаційного суду (Розд. VI, Ст. 76) (Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter VI, Article 76, 44). Про судову гілку влади згідно із Конституцією ГДР 1921 р. див.: Розд. VI (Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921, Chapter VI, 44–45).
- ³³⁸ O. Janelidze, “The Democratic Republic of Georgia 1918–1921,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2018): 185.
- ³³⁹ А. Ментешашвили, «Грузия – РСФСР [1920–1921 годы]», *Литературная Грузия* 2 (1990): 203.
- ³⁴⁰ Ментешашвили, «Грузия – РСФСР [1920–1921 годы]», 203.
- ³⁴¹ А. Ментешашвили, «Из истории взаимоотношений Грузинской Демократической Республики с советской Россией и Антантой. 1918–1921 гг.», accessed October 3, 2025, <https://sisauri.tripod.com/politic/chapter2.html>
- ³⁴² Па́діння національних держав на теренах колишньої Російської імперії супроводжувалося збройним рухом опору окупантам. Наприклад, в Україні певний час продовжували активно діяти повстанські сили, символом українського спротиву 1920-х стала Холодноярська республіка на Черкащині. Радянські інтервенти зуміли знищити цей осередок української визвольної боротьби у 1922 р.

Після повалення ГДР антирадянські повстання відбувалися у грузинських регіонах Сванетії та Кахеті-Хевсуреті (1921 р.). У 1924 р. в Грузії відбулася невдала спроба загального визвольного виступу, відомого як Серпневе повстання.

У лютому-квітні 1921 р. масштабне визвольне повстання піднялося у Вірменії. Антирадянським силам на деякий час вдалося взяти під контроль столицю – Єреван. Однак як і у випадку із ситуацією в Україні та Грузії, вирішальною стала катастрофічна нерівність сил і можливостей з військами окупанта та місцевих колаборантів. Лютневе повстання 1921 р. у Вірменії було придушене. Ще раніше, у 1920 р., також невдало завершилися антирадянські виступи в Азербайджані (зокрема, Гянджінське повстання та виступ у Загатазьському повіті).

³⁴³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1 czerwca 1921 r., nr. 44, poz. 267, Rozdział I, Artykuł 2: 634.

³⁴⁴ Про права й обов'язки громадян згідно із Конституцією Польщі 1921 р. див.: Розд. V (Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 44, poz. 267, Rozdział V: 649–656).

³⁴⁵ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 44, poz. 267, Rozdział II, Artykuły 11, 36: 635, 640.

³⁴⁶ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 44, poz. 267, Rozdział III, Artykuł 39: 641.

³⁴⁷ Сейм міг бути розпущений за власною постановою, підтриманою більшістю у 2/3 голосів депутатів, за умови наявності половини від їхньої законної чисельності. Президент міг розпустити Сейм, але лише за згоди 3/5 членів Сенату. У випадку розпуску Сейму йшов і Сенат, без додаткового голосування (Розд. II, Ст. 26) (Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 44, poz. 267, Rozdział II, Artykuł 26: 638).

³⁴⁸ При цьому формально Президент був верховним керівником збройних сил. На час війни голова держави призначав головнокомандувача збройних сил за пропозицією уряду, підготованою військовим міністром, який зі свого боку ніс відповідальність перед Сеймом і за командування під час війни, і за загальний стан управління у військовій сфері (Розд. III, Ст. 46) (Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 44, poz. 267, Rozdział III, Artykuł 46: 642).

³⁴⁹ Слово, що у латиській традиційно позначає Конституцію, «Сатверсме» (лат. Satversme) може перекладатися і як «устрій», «основа».

³⁵⁰ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis*, 1922. Gada 30. jūnijā, nr. 141, 1. nodaļa, 2. pants: 1.

- ³⁵¹ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 1. nodaļa, 1. pants: 1.
- ³⁵² Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 1. nodaļa, 3. pants: 1.
- ³⁵³ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 5. nodaļa, 65. pants: 1.
- ³⁵⁴ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 2. nodaļa, 10. pants: 1.
- ³⁵⁵ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 2. nodaļa, 6. pants: 1.
- ³⁵⁶ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 2. nodaļa, 8.–9. panti: 1.
- ³⁵⁷ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 3. nodaļa, 35. pants: 1.
- ³⁵⁸ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 3. nodaļa, 37. pants: 1.
- ³⁵⁹ Про уряд згідно із Конституцією Латвії 1922 р. див.: Розд. V (Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 5. nodaļa: 1).
- ³⁶⁰ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 6. nodaļa, 83. pants: 2.
- ³⁶¹ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis...*, nr. 141, 6. nodaļa, 82. pants: 2.
- ³⁶² T. Raun, *Estonia and the Estonians*, 2nd ed. (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1991), 114–115.
- ³⁶³ У 1921 р. Австрія зіткнулася із збройним угорським повстанням у регіоні, відомому як Бургенланд. Місцеві угорські націоналісти намагалися будь-що не допустити приєднання колишньої західно-угорської землі до Австрії. Повстанці навіть створили власне державне утворення – Лайтабаншаг або Лайта-Банат, що проіснувало місяць у жовтні-листопаді 1921 р. Урешті Відень та Будапешт дійшли консенсусу. Було вирішено провести референдум, за результатами якого до Угорщини було повернуто місто Шопрон, решта території регіону залишилася під австрійською владою (про державне утворення та референдум див.: J. Botlik, *The Fate of Western Hungary, 1918–1921* (Buffalo–Hamilton: Matthias Corvinus Publishers, 2012), 160–199).

Конфлікт навколо регіону був тлом для обрисів нової громадянської війни в Угорському королівстві. Своїх претензій на реставрацію повалених Габсбургів на угорському троні не приховував колишній імператор і король Карл Габсбург. Восени 1921 р. він здійснив марш на Будапешт на чолі загонів своїх прибічників. Мали місце збройні зіткнення з військами, відданими Хорті, загинули десятки людей. Урешті перемога схилилася на бік Хорті, серйозного протистояння вдалося уникнути (загрозу реставрації Габсбургів усунуто), як і цілком реальної можливості інтервенції до Угорщини військ так званої

Малої Антанти. До неї входили Румунія та «нові» Чехословаччина й Королівство сербів, хорватів і словенців. Мала Антанта ставила собі за мету недопущення ірредентистського реваншу Угорщини (про протистояння М. Хорті та Карла Габсбурга за владу над Угорщиною див.: Т. L. Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944* (Boulder: East European Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press, 1994), 91–121).

Для утвердження існуючого устрою, угорська влада 6 листопада 1921 р. офіційно позбавила Карла Габсбурга та династію Габсбургів прав спадкування угорського престолу. У відповідному законі, відомому як «Закон 47», проголошувалося, що королівство як державна форма зберігається, але питання щодо особи, яка займе престол, – відкладається (О прекращении верховных прав Карла IV и права престолонаследия дома Габсбургов (Закон 47 от 6 ноября 1921 г.), *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны* (Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936), 303). Положення цього закону продовжували лінію, почату минулорічним (1920 р.) конституційним законом «Про відновлення конституційного устрою та про тимчасове здійснення верховної влади», з його формулюванням про встановлення влади регента (Ч. II, Ст. 13) до моменту визначення порядку здійснення верховної влади (Ч. II, Ст. 12) (О восстановлении Конституционного строя и о временном осуществлении верховной власти (Закон 1 от 1920 г. с изменениями и дополнениями по закону 17 от 1920 г.), *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны* (Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936), 300). На третій рік свого державного існування КСХС отримало повноцінну Конституцію. Її оприлюднення відбулося у Белграді 28 червня 1921 р., у День Св. Відовдана, у річницю знакової для сербської національної пам'яті Косовської битви. Конституція проголосила Сербсько-хорватсько-словенську державу конституційною, парламентською, спадковою монархією (Ч. I, Ст. 1 Конституції) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Belgrade, June 28, 1921, *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116 [texte français], Partie I, Article 1: 927). У ній не визнавалися дворянський статус, титули та спадкові привілеї (Ч. II, Ст. 4) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 4: 928).

Конституція утверджувала ідею південно-слов'янської спільної ідентичності. Так державною мовою королівства проголошувалася сербо-хорватсько-словенська мова (Ч. I, Ст. 3) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie I, Article 3: 928). Посадовими особами у всіх галузях управління могли бути лише особи сербо-хорватсько-словенського

походження (Ч. II, Ст. 19) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 19: 931–932). Військовим, які брали участь у визволенні сербів, хорватів та словенців, а також їхнім сім'ям гарантувалися преференції під час розподілу земельної власності (Ч. III, Ст. 43) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie III, Article 43: 934–935). Лише особи сербського, хорватського, словенського походження за народженням могли бути регентами при особі короля (Ч. VI, Ст. 61) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie VI, Article 61: 938). Конституція гарантувала громадянам такі основні свободи і права, як особисту свободу (Ч. II, Ст. 5) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 5: 928), недоторканість житла (Ч. II, Ст. 11) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 11: 929), свободу віросповідання та совісті (Ч. II, Ст. 12) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 12: 929–930), свободу друку (Ч. II, Ст. 13) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 13: 930), зібрань (Ч. II, Ст. 14) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 14: 930) та ін. Документ проголошував вільними науку й мистецтво та гарантував для них підтримку держави (Ч. II, Ст. 16) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie II, Article 16: 931). Король був наділений значними повноваженнями (Ч. V) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie V: 935–937), у тому числі, йому належала виконавча влада (Ч. IV, Ст. 47) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie IV, Article 47: 935) та законодавча, наряду з парламентом, – Народною скупщиною (Ч. IV, Ст. 46) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie IV, Article 46: 935). Монарх призначав голову уряду та його членів, Рада Міністрів була підзвітна королю безпосередньо (Ч. VIII, Ст. 90) (Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes..., *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116, Partie VIII, Article 90: 942).

Конституція 1921 р., яка мала сприяти єднанню народів королівства, у реальності була сприйнята критично несербськими етносами через установлений нею централізм Белграду і сербської монаршої династії.

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ II

Британські офіцери на литовській службі, Війна за незалежність Литви¹

¹ *Lietuvos albumas*, 2-asis (fotografuot.) leid. (Vilnius: Sietynas, 1990), 129.

**Важкий і довгий шлях до міжнародного визнання.
Мітинг у Каунасі (1919 р.) з нагоди визнання Литовської держави
Великобританією (де-факто)²**

² *Lietuvos albumas*, 130.

Конституція Литовської держави, 1922 р.³

³ 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija, Karo invalidų sąjungos leidinys "Lietuvos Valstybės Konstitucija" (Kaunas: J. Margolio litografija, 1922), plakatas.

РЕСПУБЛІКА РОЗШИРЮЄ КОРДОНИ

Литовські війська у Паланзі, 1921 р.⁴

Литовські війська на вулицях Клайпеди, 1923 р.⁵

⁴ LCVA. На фото – підрозділ курсантів Військової школи. Палангу було передано Литві у результаті міжнародного арбітражу (до того – належала Латвії).

⁵ Mažosios Lietuvos istorijos muziejus (MLIM).

Положення Мемельського статуту в дії. Голосування на виборах до Сеймику Клайпедського краю, 1935 р.⁶

⁶ MLIM.

Урочисте відкриття Другого Сейму Литовської Республіки. На передньому плані – представники католицького, православного та юдейського духовенства, за ними – дипломатичні представники іноземних держав. Каунас, 1923 р.⁷

Посвідчення члена Сейму, 1923 р.⁸

⁷ VDKM.

⁸ LCVA. Посвідчення належало відомому політику М. Сlezявічюсу, декілька раз він ставав на чолі Кабінету Міністрів Литви.

Політична агітація часів «Сеймократії». Плакат 1920-х рр.⁹

⁹ Передвиборчий плакат Союзу селян. «Голосуйте за № 11 – Союз селян. Тільки голосуючи за Союз селян, ми захистимо своє майно від поміщиків, ксьондзів і спекулянтів! Маєтки – безземельним і малоземельним у власність! Ліси – селянам без аукціонів! Новопоселенцям – державна допомога!» (Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus).

**Литва – суверенний суб'єкт міжнародного права
та учасник міжнародних відносин.
Це було одним з найголовніших досягнень
першого десятиліття незалежності.
Засідання Ліги Націй, Женева¹⁰**

¹⁰ LCVA.

КЕРІВНИКИ ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ДОБУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Александрас Стульгінскіс. Каунас, 1925 р.¹¹

Казіс Грінюс. Каунас, 1926 р.¹²

¹¹ LCVA.

¹² LCVA.

РОЗДІЛ III

ДОБА АВТОКРАТІЇ. КОНСТИТУЦІЇ ЛИТВИ 1928, 1938 РОКІВ

3.1. Переворот 1926 р.

У зовнішній політиці уряд лівих слідував курсу, направленому на налагодження тісної комунікації з Радянським Союзом. У вересні 1926 р. в Москві між Литвою та СРСР було укладено договір «Про взаємний ненапад і нейтралітет»¹. Договір проголошував дотримання недоторканості принципів литовсько-радянського мирного договору 1920 р. (Ст. 1 Договору 1926 р.)².

Сторони взяли на себе зобов'язання утримуватися від агресивних дій одна проти одної та не долучатися до агресивних альянсів третіх країн, направлених проти котроїсь зі сторін договору (Ст. 3, 4)³. Водночас договір підтверджував взаємне визнання територіальної цілісності й суверенітету, що було вкрай важливим для Литви (Ст. 2)⁴. Це означало закріплення положень мирного договору 1920 р. і у сегменті визнання суверенітету Литовської Республіки над Вільнюсом та Вільнюським краєм (крім того, у офіційних нотах, направлених перед укладанням договору, радянське керівництво не раз визнавало дієвість документа 1920 р. і суверенітет Литви над Вільнюським краєм⁵, попри тимчасове знаходження столиці поза межами фактичного литовського контролю).

Зближення з Москвою було викликане, як і раніше, практично повною відсутністю союзників та підтримки в питанні відновлення територіальної єдності Литовської держави. До того ж певною популярністю користувалася ідея зближення ще й з Веймарською Німеччиною, створення «сталевого ланцюга» – вісі Берлін–Каунас–Москва, направленою проти Польщі⁶.

У внутрішній політиці новий литовський уряд тим не менш зайняв доволі дружню позицію по відношенню до національних громад. Насамперед – до польської. Було оголошено про амністію засудженим за політичними обвинуваченнями. Були амністовані й легалізовані відверто комуністичні елементи з прорадянського табору.

Децю скептичне ставлення до релігійних структур привело правлячих лівих до охолодження відносин з пануючою у Литві католицькою церквою, нова влада виступала і проти конкордату з Папським Престолом. Поруч з тим, відмінивши тривалий військовий стан, ліві спрямували удар по литовських силових структурах. Почалося скорочення штатів спецслужб. З'явилася ідея різко зменшити чисельність збройних сил⁷. В уряді посилялися на невикористаність витрат на оборону⁸.

У середовищі опозиційних сил зовнішньополітичні заходи уряду викликали побоювання, проглядалася перспектива потрапляння Литви в безпосередню залежність від Москви. Загрозливими для суб'єктності та обороноздатності країни бачилися і внутрішньополітичні ініціативи влади. Удари по силовиках прогнозовано викликали крайнє невдоволення військових та членів парамілітарних структур. Усе більш неохайними до уряду ставали потужні організації ветеранів Війни за незалежність.

У листопаді 1926 р. відбулися події, що остаточно об'єднали умовний «патріотичний табір» проти уряду лівих. Спершу (7 листопада) комуністи розвісили в Каунасі червоні прапори та портрети Леніна⁹. Така відвертість викликала в суспільстві побоювання ймовірного комуністичного перевороту та радянізації Литви.

Коли ж студенти вийшли на антиурядову маніфестацію (21 листопада), то зустрілися з жорстокими діями поліції. Після розгону молодіжної демонстрації на захист студентів виступили ветерани визвольних змагань, попередивши уряд про наслідки згубного на їхню думку курсу, яким ліві ведуть державу¹⁰.

Праві та центристські сили завершили консолідацію. Хадеки, Союз сільських господарів та Союз литовських таутінінків утворили політичне ядро заколоту. Невдовзі до них приєдналися бійці Союзу стрільців Литви та арміїці. Було вирішено перейти до рішучих силових дій¹¹.

Збройний виступ, який почався в ніч на 17 грудня 1926 р., іноді називали «заколотом лейтенантів». Можливо тому, що його основною рушійною силою були молоді офіцери (власне тому ж і «офіцерською революцією»)¹².

Група військовиків захопила будівлю парламенту в момент розгляду проекту бюджету країни на 1927 р.¹³ Було затримано членів Президії Сейму, урядовців та чинного президента К. Грінюса¹⁴. Путч підтримав 2-й піхотний полк, розміщений у Каунасі. Його бійці встановили контроль над основними адміністративними будівлями тимчасової столиці та комунікаційними об'єктами¹⁵.

Путчисти проголосили тимчасовим диктатором героя Війни за незалежність майора Повіласа Пляхавічюса. На всій території країни було введено військовий стан, у Каунасі – стан облоги. Заколотники випустили звернення до народу та армії, пояснюючи свої дії бажанням превентивно не допустити комуністичного перевороту¹⁶ та втрати Литвою незалежності.

Попри окремі епізоди хвилювань у військових частинах у цілому збройні сили або підтримали путч, або дотримувалися нейтралітету. Обійшлося без кровопролиття¹⁷.

«Тимчасовий диктатор» закликав прийняти владу А. Сметону, лідера партії таутінінків, першого демократичного президента Литви¹⁸. Той погодився. Підконтрольний путчистам Сейм 19 грудня 1926 р. обрав А. Сметону новим головою держави. Перед цим, поки чинний К. Грінюс відправив у відставку

уряд лівих і призначив прем'єром сподвижника А. Сметони – А. Вольдемараса, посаду голови Сейму отримав представник християнських демократів – А. Стульгінскіс¹⁹.

3.2. Нові реалії

Владна коаліція проіснувала недовго. Партнерів по пучку розсварило різне бачення майбутнього Литви. Християнські демократи прагнули зберегти парламентську республіку, звісно, на чолі зі своєю політичною силою. Таутінінки хотіли сильної президентської інституції та внесення відповідних змін до Конституції з винесенням їх на всенародний референдум.

Узимку-навесні 1927 р., у зв'язку з розколом між президентом і парламентом, країна переживала політичну кризу. Її фінальним акордом стала невдала спроба Сейму 12 квітня 1927 р. відправити уряд у відставку. Натомість президент розпустив парламент²⁰. В акті про розпуск Сейму від 12 квітня 1927 р., підписаному А. Сметоною та А. Вольдемарасом, не визначалися строки проведення виборів нового складу Сейму. Натомість говорилося, що їх буде призначено «окремим актом»²¹. Забігаючи наперед, зазначимо, що наступних виборів до Сейму країна дочекалася майже через десятиліття.

Сили соціал-демократичного вектора, за участі депутатів Сейму та деяких військовослужбовців, планували контраторитарний заколот. Змовники розраховували підняти повстання у частинах гарнізону Каунаса. Спецслужби виявили і схопили заколотників.

Однак на цьому спробі силовими методами повернути країну до парламентаризму не припинилися. У вересні 1927 р. бойові дружини соціал-демократів намагалися встановити контроль над декількома населеними пунктами Литви. Їм вдалося захопити місто Таураге і роззброїти місцеву поліцію та бійців Союзу стрільців. Однак влада рішуче вдалася до залучення частин

регулярної армії з метою швидко подавити заколот, що і визначило остаточний провал планів заколотників та зумовило придушення повстання. Лідер заколотників Йєронімас Плечкайтіс утік із групою своїх прихильників за кордон²².

У подальшому рух плечкайтистів був використаний проти Литви зовнішніми силами. Прибічники Й. Плечкайтіса ще декілька років вели диверсійну діяльність усередині Республіки, не гребуючи терористичними методами²³.

Аналогічні прийоми боротьби проти нової влади задіявали й інші радикальні політичні угруповання. Це зробило кінець 1920-х рр. у Литві дуже неспокійною порою. Можливо, найбільш резонансний приклад терористичних акцій мав місце у травні 1929 р. Група з трьох бойовиків литовських есерів-максималістів здійснила замах на прем'єр-міністра А. Вольдемараса. Урядовець вижив, але загинув його ад'ютант-офіцер, декілька осіб отримали поранення²⁴.

Відповіддю на спроби заколотів і терор стали жорсткі й досить ефективні дії литовських каральних органів. Тож друга половина міжвоєнної доби стала ще й добою гучних політичних судових процесів.

3.3. Конституція 1928 р.

Попри розпуск парламенту та невизначеність строків обрання наступного скликання Сейму президент переймався ідеєю створення нового основного закону держави.

У січні 1927 р., ще до загострення політичної кризи, за дорученням Кабінету Міністрів було сформовано конституційну комісію. До її складу увійшов прем'єр-міністр А. Вольдемарас, а також декілька членів уряду, включно з міністром юстиції С. Шилінгасом. Саме на нього покладалися фактичні повноваження укладача другої постійної Конституції Литовської Республіки.

Довгий час комісія шукала способу надати законності документу без залучення Сейму. Ще рік після розпуску парламенту жила ідея згаданого вище всенародного референдуму, однак навесні 1928 р. від цього остаточно відмовилися. Президент схилився до оприлюднення Конституції шляхом видання декрету (11 травня 1928 р. голова держави отримав повноваження видання законів²⁵). Хоча подібний спосіб ішов усупереч процедурі, установленій законодавством. 15 травня 1928 р. президент, за погодженням з Кабміном, підписав нову Конституцію Литовської Держави, оприлюднену 25 травня 1928 р.²⁶ Вона складалася з преамбули та 15 розділів, які включали в себе 107 статей.

3.3.1. Преамбула

У Преамбулі зазначалося, що Конституція проголошувалася Президентом Республіки за схвалення всіх членів Кабінету Міністрів: прем'єр-міністра та міністра закордонних справ професора А. Вольдемараса, міністра охорони краю генерал-лейтенанта Т. Даукантаса, міністра фінансів Ю. Тубяліса, міністра юстиції А. Жілінскаса, міністра сільського господарства Й. Алекси, міністра внутрішніх справ І. Мустейкіса, міністра шляхів сполучення С. Чюрльоніса, міністра освіти К. Шакеніса та Державного Контролера В. Матулайтіса.

Преамбула вшановувала 10-річну працю литовського народу з розбудови власної державності. Символічності зростаючому впливу Війська Литовського на життя суспільства додало ухвалення Конституції 15 травня 1928 р., у день Свята армії, що відмічено у преамбулі до основного закону. Вступна частина містила й пафосне визначення історичної місії та ролі війська як «найкращих дітей», які «зі зброєю в руках захистили незалежну долю Литви і постійно стоять на її варті...»²⁷.

У такий спосіб преамбула Конституції 1928 р. закріпила політичну символіку моменту, підкресливши тяглість державності та особливу роль Війська Литовського у збереженні республіканського ладу. Вона фіксувала персональну відповідальність

Президента й Уряду за проголошення нового основного закону, без участі Сейму, чим легітимізувала перехід до моделі централізованого управління та закладала правову рамку авторитарного курсу.

3.3.2. Розділ I – Загальні положення (Ст. 1–8)²⁸

Як і раніше Литовська держава проголошувалася незалежною демократичною республікою, у якій джерелом суверенної державної влади є литовський народ (Ст. 1)²⁹. Державну владу у Литовській Республіці здійснювали Сейм (законодавча гілка), Уряд (виконавча гілка) та Суд (судова гілка) (Ст. 2)³⁰. У Литві не міг бути чинним жоден закон, що суперечив би Конституції Республіки (Ст. 3)³¹.

Ст. 4 установлювала, що територія Литви складалася із земель, межі яких визначені чинними міжнародними договорами, укладеними Литовською державою. Змінити територіальні межі було можливим у наступні способи: у випадку збільшення – через звичайну законодавчу процедуру, у випадку зменшення – виключно за результатами національного плебісциту³². Незмінним, порівняно з попередніми головними нормативними актами Республіки, було визначення розташування столиці Литовської держави (місто Вільнюс), допускалося тимчасове перенесення державного центру до іншого місця (Ст. 5)³³.

Конституція 1928 р. підтверджувала, що окремі регіони («краї») Литви могли отримати право автономного врядування. Автономні права кожного такого регіону мали бути визначені в регіональному статуті, який надавався автономії окремим законом Литовської Республіки. Допускалося існування законодавчих органів автономних регіонів («Сеймиків»), які, однак, не могли ухвалювати закони, що суперечили законам Литовської Республіки або стосувалися справ усієї Литви чи інших її регіонів, поза конкретним автономним краєм (Ст. 6)³⁴.

Єдиною державною мовою Литви залишалася литовська. Конституція допускала використання місцевих мов, у межах

визначених законодавством Республіки (Ст. 7)³⁵. Незмінними лишилися символи державності. Прапор у комбінації жовтого, зеленого й червоного кольорів. Державний герб – фігура лицаря-вершника білого кольору, розміщена на червоному тлі (Ст. 8)³⁶.

Розділ I формально підтвердив демократичні принципи державного устрою та народний суверенітет, але водночас чітко окреслив простір для розширення повноважень центральної влади. Збереження інституту автономій, символів та територіальних визначень підкреслювало тяглість попередніх конституційних норм. Однак фактична реалізація цих положень у період після перевороту 1926 р. втрачала первісний демократичний, ліберальний зміст.

3.3.3. Розділ II – Литовські громадяни та їхні права (Ст. 9–23)³⁷

Згідно зі Ст. 9 Конституції громадянин іноземної держави міг набути громадянства Литви, якщо він прожив у Литовській Республіці не менше десяти років (що відповідало положенню попередньої Конституції 1922 р.). Усі політичні права надавалися лише дітям натуралізованих осіб (мається на увазі – окрім литовських громадян за народженням (філіація), які народилися вже у громадянстві Литви. Самі ж натуралізовані громадяни набували лише активних політичних прав, тобто, право голосу, але не право бути обраним³⁸.

Як і раніше, допускалося єдине громадянство. Громадянин Литви не міг бути одночасно громадянином іншої держави. Утім, тепер бачимо цікаву інновацію, у порівнянні з Конституцією 1922 р. Громадянин Литви не втрачав своїх прав на громадянство Литовської Республіки, якщо він набував громадянства будь-якої з держав Америки. За умови, що така особа виконувала певні, визначені законом, обов'язки перед Литовською Республікою (Ст. 10)³⁹.

Зазначимо, що у даній статті мається на увазі будь-яка суверенна держава американського континенту, а не лише США.

У міжвоєнному литовському оригіналі вжито термін «країв Америки», однак, з огляду на правовий контекст, ідеться саме про громадянство як юридичний статус, а отже, про належність до суверенної держави, а не просто до географічного регіону. Чому ж така преференція надається Конституцією 1928 р. «американському вектору»? Насправді, відповідь проста. США, як і країни Південної Америки були традиційним ареалом розселення досить численної литовської діаспори. Її участь у допомозі молодій Литовській Республіці, у розбудові економічного й суспільного життя історичної батьківщини, була знаковою.

Конституція 1928 р. гарантувала наступні права і свободи громадян:

1. Рівність усіх громадян перед законом, без розрізнення статі. Не могло бути надано особливих привілеїв або обмежено права громадянина через походження, віросповідання, національність (Ст. 11)⁴⁰.

2. Недоторканість особи. Притягнення громадянина до відповідальності було можливим лише у випадках і порядку, визначених законом. Громадянин міг бути взятий під варту або його свобода обмежена тільки у випадку, коли його застали під час учинення злочину або за постановою органів судової влади. Громадянину, узятому під варту, не пізніше ніж протягом 48 годин від моменту взяття під варту, повинна була вручатися постанова про затримання та вказані підстави взяття під варту. Не одержавши цієї постанови – затриманий громадянин негайно звільнявся (Ст. 12)⁴¹.

3. Недоторканість житла громадян. Проникнути до помешкання і провести його обшук було можливим лише у певних випадках і порядку, визначених законом (Ст. 13)⁴².

4. Свобода віри й совісті. Належність до певної релігії або сповідання певного світогляду не могло бути підставою для виправдання злочину чи відмови від обов'язків перед Литовською державою (Ст. 14)⁴³.

5. Конфіденційність кореспонденції, поштового, телефонного й телеграфного зв'язку (Ст. 15)⁴⁴.

6. Свобода слова і друку, які могли бути обмежені з метою захисту суспільної моралі та державного ладу Литовської Республіки (Ст. 16)⁴⁵.

7. Свобода (беззбройних) зібрань громадян (Ст. 17)⁴⁶ та свобода створення товариств і союзів, лояльних Литовській державі та її законам (Ст. 18)⁴⁷.

8. Право утворювати юридичні особи публічного права, на які покладалося піклування про релігійні і культурні потреби громадян (Ст. 19)⁴⁸.

9. Право на судовий захист у разі порушення посадовою особою (яке наступило у момент здійснення посадовцем своїх службових обов'язків) прав громадянина, а також право на відшкодування збитків, понесених громадянином від неправомірних дій посадовця (Ст. 20)⁴⁹.

10. Право подання петиції до Сейму Литовської Республіки (Ст. 21)⁵⁰.

11. Право законодавчої ініціативи громадян (за незмінним, у порівнянні з Конституцією 1922 р., алгоритмом) (Ст. 22)⁵¹.

12. Захист державою права власності громадян (Ст. 23)⁵².

Загалом у Конституції 1928 р. права і свободи громадян були викладені у традиційній для міжвоєнного конституціоналізму формі, але з низкою інновацій, що відображали специфіку литовського суспільства (зокрема, норма про громадянство держав Америки). Розділ II зберіг попередні гарантії, однак у поєднанні зі зростаючими повноваженнями Президента вони набували дедалі декларативнішого характеру.

3.3.4. Розділ III – Сейм (Ст. 24–41)⁵³

Номінально-збережений Сейм і його члени на папері продовжували користуватися значними правами та повноваженнями, незмінними від Конституції 1922 р.

Сейм складався з представників народу (Ст. 24)⁵⁴, які повинні були обиратися шляхом загального, рівного, прямого та таємного голосування за пропорційною виборчою

системою (Ст. 25)⁵⁵. Обирати представників до Сейму мали право повноправні громадяни Литви, – чоловіки та жінки, які досягли 24-річного віку; а бути обраними – ті, хто досяг 30-річного віку (Ст. 26)⁵⁶. Таким чином, у порівнянні з Конституцією 1922 р., вік набуття активного виборчого права громадян був збільшений на три роки, пасивного – на шість років. На два роки, з трьох до п'яти, був збільшений і термін повноважень народних обранців (Ст. 27)⁵⁷.

Після закінчення терміну, на який було обрано Сейм, або після його розпуску, нові вибори до Сейму мали відбутися не пізніше ніж через шість місяців від моменту завершення строку повноважень Сейму, або від моменту його розпуску. День виборів нового скликання парламенту оголошував Президент Республіки. Однак зазначене положення щодо задіяння піврічного періоду до проведення виборів нового Сейму, від моменту завершення строку повноважень Сейму або від моменту розпуску Сейму, не могло застосовуватися до Сейму Литовської Республіки I скликання (1922–1923 рр.).

Новообраний Сейм збирався щорічно на дві чергові сесії: у перший вівторок лютого та у перший вівторок вересня. Перше засідання чергової сесії Сейму відкривав особисто Президент Литовської Республіки або прем'єр-міністр за його дорученням. Визначалося, що чергова сесія парламенту могла тривати не довше трьох місяців (Ст. 28)⁵⁸.

Парламент мав ухвалювати закони (Ст. 29)⁵⁹, здійснювати нагляд за діяльністю Уряду Литви (зберігши право запитів та інтерпеляцій) (Ст. 30)⁶⁰, затверджувати державний бюджет (і звіт про його виконання) (Ст. 31)⁶¹ і ратифікувати певні міжнародні договори Литви, укладення яких потребувало змін у законодавстві Республіки (Ст. 32)⁶². Незмінним лишилося положення, щодо обов'язковості схвалення Сейму в питанні оголошення або завершення війни (окрім випадків одностороннього оголошення війни Литві іноземною державою або прямого вторгнення її армії на територію Республіки) (Ст. 33)⁶³.

У разі війни, збройного повстання або інших небезпечних заворушень у державі, Президент Республіки, за пропозицією

Кабінету Міністрів, міг увести у всій державі або у деяких її частинах військовий або надзвичайний стан, тимчасово призупинити конституційні гарантії прав громадян (зазначених у статтях 12, 13, 15, 16, 17, 18), а також голова держави був уповноважений застосувати засоби протидії або усунення небезпеки для Республіки, у тому числі задіявши збройні сили (Ст. 34)⁶⁴.

Подібне положення зустрічалося і в Конституції 1922 р., однак, віднині Президент не був зобов'язаний повідомляти про свої дії Сейм. Відповідно парламент був позбавлений права затвердження або відхилення кроків Уряду, направлених на захист держави та її внутрішнього ладу.

Конституція 1928 р. зберегла положення щодо внутрішньої організаційної автономії парламенту. Сейм, як і раніше, сам обирав свого Голову та інших членів керівної Президії, а також ухвалював власний робочий статут (Ст. 35)⁶⁵.

Ст. 36 основного закону встановлювала, що Президент Республіки наділявся правом скликати позачергову сесію Сейму за власною волею. В іншому випадку, про скликання позачергової сесії голову держави могли прохати депутати парламенту – на підставі письмового звернення 3/5 усіх членів Сейму Литовської Республіки із зазначенням питань, для розгляду яких слід було скликати позачергову сесію⁶⁶.

Незмінним, порівняно з нормативно-правовим актом 1922 р., залишилося положення, що регулювало складання присяги або урочистої обіцянки новообраного народного обранця на вірність Республіці та її законам, а також наслідки у вигляді втрати повноважень народного представника, які наступали в разі відмови депутатом парламенту від складання присяги або обіцянки (або складання їх із якими-небудь обмеженнями) (Ст. 37)⁶⁷. Так само практично дослівним залишилось положення щодо вільного представницького мандату члена Сейму, необмеженого у своїй діяльності нічим, окрім власного сумління (Ст. 38)⁶⁸.

Закріплювалося право народного обранця на імунітет, у разі висловлення ним публічно позиції під час виконання депутатських обов'язків (Ст. 39)⁶⁹. Загалом підтверджувалася

недоторканість особи члена Сейму. Як і раніше, депутат міг бути взятий під варту лише за згоди Сейму Литви, за винятком випадків затримання на місці вчинення злочину. Голова Сейму мав бути оповіщений протягом 48 годин про затримання парламентаря. Спікер сповіщав про цей факт Сейм на його найближчому за часом засіданні (Ст. 40)⁷⁰. Утім, віднині народні обранці були позбавлені права санкціонувати звільнення з-під варту свого затриманого колеги.

Ст. 41 гарантувала членам Сейму оплату праці народного представника. Однак відтепер не прописувалися інші преференції, на кшталт безкоштовного користування залізничним транспортом. Натомість установлювалося, що член Сейму Литовської Республіки не міг займатися діяльністю, яку Конституція 1928 р. визначала як «несумісну» з обов'язками члена Сейму⁷¹.

Незважаючи на збереження структури парламентських повноважень, реальний вплив Сейму був істотно послаблений. Вибірчі вікові цензи, зміни в організації сесій Сейму та обмеження у сфері воєнного й надзвичайного управління звужували простір для участі парламенту в реальному керівництві державою. Загалом Розділ III створював лише видимість продовження функціонування у Литві парламентської моделі, не забезпечуючи її практичної дієвості.

3.3.5. Розділ IV – Уряд (Ст. 42–65)⁷²

Уряд включав у себе дві складові: Президента та Кабінет Міністрів (Ст. 42)⁷³, точно так, як це проголошувала і попередня Конституція. Утім, новий основний закон докорінно змінював порядок виборів голови держави. Президент Республіки відтепер обирався «особливими представниками Народу» на сім років (Ст. 43)⁷⁴, а не на три, як установлювала Конституція 1922 р.

Тут (Ст. 43) ідеться про те, що в Литві за авторитарного правління А. Сметони голова держави мав обиратися шляхом непрямих виборів спеціальною колегією виборців

(а не Сеймом, як раніше). Однак треба сказати, що згадка про «особливих представників Народу» у Конституції 1928 р. була своєрідним «авансом». Інститут спеціальних Представників Народу був запроваджений, починаючи з 1931 р. Вони обиралися радами муніципалітетів, повітів і міст. За пропорцією – один Представник від 20 тис. громадян. Зазначимо, що спеціальні Представники Народу обирали президента двічі. У грудні 1931 р., за участі 116 Представників, головою Литовської держави було переобрано А. Сметону. З таким же кворумом і результатом закінчилися наступні президентські вибори (грудень 1938 р.).

Показово, що в порівнянні з Конституцією 1922 р., Президент, вступаючи на посаду, зобов'язувався захищати закони країни без згадки про Конституцію (Ст. 44)⁷⁵. Президентом Республіки міг бути обраний громадянин Литви, який володів пасивним виборчим правом і досяг 40-річного віку (Ст. 45)⁷⁶. Таким чином, граничний вік для кандидатів на посаду голови Литовської держави було підвищено на 5 років, у порівнянні з Конституцією 1922 р.

Відтепер одна і та ж особа могла бути перебраною на посаду Президента Литовської Республіки необмежену кількість разів (Ст. 46)⁷⁷. Віднині не Голові Сейму, а прем'єр-міністру надавалася прерогатива заміщати Президента в разі його від'їзду закордон, хвороби або смерті, настання обставин, що унеможливають виконання своїх обов'язків головою держави. У разі відставки або смерті Президента мав обиратися новий Президент Республіки (Ст. 47)⁷⁸. Утім, більше не встановлювалося обмежень терміну повноважень, обраного в зазначеному випадку, керівника держави.

Президент Республіки був репрезентантом держави, акредитував посланців Литви за кордоном, приймав посланців іноземних держав та віднині ратифікував договори, укладені Литвою з іншими державами (Ст. 48)⁷⁹. Президент мав повноваження призначати прем'єр-міністра, інших членів Кабміну, Державного Контролера, а також міг звільняти як увесь склад Кабінету Міністрів, так і кожного міністра окремо. Голова

держави зберіг право звільняти Державного Контролера (Ст. 49)⁸⁰. Президент призначав та звільняв офіцерів Збройних сил Литви всіх звань та посадових осіб усіх рангів (Ст. 50)⁸¹.

За Президентом було збережено обов'язок оприлюднювати закони. Конституція 1928 р. визначала, що закони оприлюднюються головою Республіки протягом терміну в один місяць від моменту вручення йому закону. У випадку задіяння Президентом права вето, Сейм міг подолати його більшістю у не менше ніж 2/3 голосів усіх членів Сейму (Ст. 51)⁸². Порівняно з Конституцією 1922 р. термін оприлюднення закону був збільшений та визначена пропорція голосів народних представників, необхідних для подолання президентського вето.

Ст. 52 встановлювала, що Президент міг не лише дарувати помилування, але й у певних випадках повернути громадянину права, обмежені або відібрані судом⁸³. Згідно із Ст. 53 Президент Литовської Республіки міг розпустити парламент, але відтепер не мав переобиратися новим його скликанням. Натомість, у разі відсутності Сейму, між сесіями Сейму, Президент міг видавати закони, які були чинними доти, доки Сейм їх не змінить. У разі відсутності Сейму або неможливості скликати його позачергову сесію, Президент Республіки сам здійснював повноваження Сейму, передбачені статтями 31, 32 і 64⁸⁴. Тобто міг затверджувати державний бюджет та звіт про його виконання, ратифікувати міжнародні договори Литви, які потребували внесення змін до чинного законодавства Республіки, а також санкціонувати кримінальне провадження проти вищих посадових осіб держави.

При Президентові створювалася Державна Рада⁸⁵. До функцій цього органу належало впорядкування існуючих законів та розробка й розгляд законопроектів (Ст. 54)⁸⁶.

Конституція 1928 р. визнавала Президента Верховним Головнокомандувачем усіх Збройних сил Литовської Республіки (Ст. 55)⁸⁷.

У новому основному законі без змін лишилися положення Конституції 1922 р. в частині повноважень Президента брати участь у засіданнях Кабміну, головувати на них, вимагати

звітності від Кабінету Міністрів (Ст. 56)⁸⁸. Контрасигнації прем'єра або окремого міністра потребував кожен акт Президента Республіки, окрім акта про звільнення Кабінету Міністрів (Ст. 57)⁸⁹.

До складу Кабміну входили прем'єр-міністр та інші міністри (Ст. 58)⁹⁰, які, вступаючи на посаду, присягалися або давали урочисту обіцянку сумлінно виконувати свої службові обов'язки та дотримуватися законів. Таку ж присягу чи обіцянку складав Державний Контролер (Ст. 59)⁹¹.

Як і раніше, Кабінет Міністрів ніс солідарну відповідальність за роботу Уряду перед парламентом, а кожен окремий міністр відповідав перед вищим законодавчим органом Республіки за доручену сферу державного управління. Віднині Конституція встановлювала, що Кабмін в цілому і кожен міністр зокрема, повинен був подати у відставку в разі висловлення їм недовіри Сеймом, але за умови, якщо вотум недовіри урядовцям буде підтриманий не менше ніж 3/5 від загальної чисельності всіх представників народу (Ст. 60)⁹².

За Кабінетом Міністрів зберігалось зобов'язання готувати законопроекти і представляти їх на розгляд парламенту Республіки (Ст. 61)⁹³. Не змінилися, у порівнянні з попередньою Конституцією, положення щодо основних завдань Кабміну, як-то дотримання законів Литовської держави, реалізація внутрішньої та зовнішньої політики країни, захист діючого ладу й територіальної цілісності (Ст. 62)⁹⁴. У засіданнях Кабміну, як і до того, з дорадчим голосом мав право брати участь Державний Контролер (Ст. 63)⁹⁵.

Змінилися положення щодо відкриття кримінального провадження проти членів Уряду. Ст. 64 визначала, що відтепер Сейм міг санкціонувати відкриття кримінального провадження проти прем'єр-міністра, інших міністрів, Державного Контролера за їхні посадові злочини більшістю у 3/5 голосів усіх народних обранців⁹⁶. Аналогічне питання щодо Президента Литовської Республіки, було винесено у Ст. 65. Санкціонувати порушення справи через посадові злочини голови держави Сейм міг, досягнувши консенсусу 3/4 усіх членів Сейму⁹⁷.

Саме Розділ IV визначив головні параметри литовського авторитаризму. Перехід від парламентського обрання глави держави до системи непрямих виборів через спеціальну колегію виборців, збільшення строку повноважень Президента, розширення його права видавати закони та звуження парламентського контролю суттєво змінювали баланс влади на користь очільника Республіки. Державна Рада інституціоналізувала механізм нормативного підкріплення широкої свободи дій Президента і посилила його вплив у системі влади Литви. Положення Розділу IV зафіксували перехід від парламентсько-республіканської системи до президентсько-централізованої моделі.

3.3.6. Розділ V – Суд (Ст. 66–70)⁹⁸

Зміст статей цього розділу в цілому повторював положення аналогічного розділу Конституції 1922 р. А саме, Конституцією 1928 р., проголошувалося наступне: рішення суду могли бути ухвалені лише іменем Литовської Республіки і керуючись її чинним законодавством (Ст. 66)⁹⁹; зміна або скасування рішення суду, як і надання амністії, могло мати місце виключно в порядку, визначеному законами Республіки (Ст. 67)¹⁰⁰; лише закон міг установити організацію, компетенцію та юрисдикцію судів (Ст. 68)¹⁰¹; єдиний Верховний Суд на всій території Литви (Ст. 69)¹⁰²; рівність суду для всіх громадян, а також можливе запровадження спеціальних судів для військовослужбовців і особливих судів під час війни або під час дії у Республіці воєнного стану (Ст. 70)¹⁰³.

Тож згідно із Конституцією 1928 р., загальні принципи судочинства формально зберігалися, однак відсутність у Конституції реальних гарантій судової незалежності та можливість розширеного застосування спеціальних юрисдикцій створювали умови для контролю з боку виконавчої влади. Судова влада залишалася структурно визначеною, але в реальності інституційно вразливою.

3.3.7. Розділ VI – Місцеве самоврядування (Ст. 71–73)¹⁰⁴

Незмінною лишилася гарантія права на місцеве самоврядування, але тепер Конституція не визначала спосіб та порядок обрання його органів (Ст. 71)¹⁰⁵. Зникло положення щодо права органів місцевого самоврядування накладати податки для певних потреб. Документ тепер чітко встановлював межі компетенції структур самоврядування. Вони могли опікуватися громадськими, культурними справами й виконувати адміністративні обов'язки, доручені їм за законом (Ст. 72)¹⁰⁶.

Уряд зберіг і розширив можливості контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування (Ст. 73)¹⁰⁷. Суд же втратив роль головної інстанції під час вирішення спірних справ між органами місцевого самоврядування та урядовими структурами.

Таким чином, автономія місцевого самоврядування була звужена за рахунок розширених наглядових повноважень вищих органів виконавчої влади. Розділ VI відобразив тенденцію до уніфікації й централізації влади та ліквідації певної автономності місцевих структур, характерної для раннього міжвоєнного парламентаризму в Литві.

3.3.8. Розділ VII – Права національних меншин (Ст. 74–75)¹⁰⁸

Загалом документ 1928 р. формально підтверджував положення Конституції 1922 р. у частині гарантій прав і привілеїв етнічних менших. Так Ст. 74 встановлювала: національні меншини, які склали значну частину громадян Литовської Республіки, мали право в межах, визначених законом, автономно порядкувати своїми національно-культурними справами – народною освітою, благодійністю, взаємодопомогою, – і для ведення цих справ у порядку, визначеному законом, національні меншини володіли правом обирати свої представницькі органи¹⁰⁹.

Ст. 75 закріплювала, що національні меншини могли користуватися «справедливою частиною коштів», що виділялися державою та місцевим самоврядуванням на справи освіти та благодійності, а також мали право обкладати своїх членів податками «для потреб національної культури», якщо такі потреби не задовольнялися субсидюванням з боку установ держави та місцевого самоврядування¹¹⁰.

Хоча у цілому, як було зазначено вище, закріплені гарантії національним меншинам повторювали норми Конституції 1922 р., їхня практична реалізація відтепер напряду залежала від політичних рішень виконавчої влади. Формальна автономність у сфері культурних прав зберігалася, проте система нагляду з боку держави робила можливим суттєве адміністративне коригування цих свобод.

3.3.9. Розділ VIII – Захист Республіки (Ст. 76–78)¹¹¹

В оборонній сфері збереглися основні елементи положень Конституції 1922 р.

Оборона країни як обов'язок кожного громадянина (Ст. 76)¹¹² організовувалася Збройними силами Литви (Ст. 77)¹¹³.

Держава гарантувала піклування і забезпечення військовослужбовцям, які втратили здоров'я під час виконання військового обов'язку, а також їхнім родинам (у тому числі, сім'ям загиблих воїнів) (Ст. 78)¹¹⁴.

Тож Розділ VIII підтвердив пріоритет оборонних інституцій та загальний військовий обов'язок громадян. У поєднанні з розширенням президентських повноважень це посилювало роль армії як інструмента забезпечення політичної стабільності режиму А. Сметони та створювало додаткові підстави для застосування надзвичайних заходів, спрямованих на силове прикриття авторитарного ладу.

3.3.10. Розділ IX – Освітні справи (Ст. 79–83)¹¹⁵

У даному випадку положення розділу майже ідентично і за змістом, і за формулюваннями відповідало положенням однойменного розділу в попередньому основному законі Литовської Республіки.

Ст. 79 Конституції 1928 р. закріплювала, що на батьків покладалось право й обов'язок виховання дітей¹¹⁶. Ст. 80 стверджувала, що право відкриття й організації шкільних освітніх закладів належать як державі та органам місцевого самоврядування, так і громадським установам та окремим громадянам з обов'язковим контролем за школами з боку Уряду Литви¹¹⁷.

Зберігалася також обов'язковість викладання релігійних предметів у всіх школах за винятком тих навчальних закладів, що діяли з орієнтацією на дітей з родин без певної конфесійної ідентичності. Викладання релігійного віровчення мало відбуватися за правилами і вимогами релігійної інституції, до якої належав конкретний учень (Ст. 81)¹¹⁸.

Збережено обов'язковість початкової освіти та безкоштовність початкового навчання у державних та муніципальних школах (Ст. 82)¹¹⁹.

Конституція 1928 р. підтвердила право приватних шкіл окремих конфесій претендувати на фінансування за рахунок дотацій державного бюджету, у разі виконання такими приватними конфесійними навчальними закладами мінімуму державної освітньої програми (Ст. 83)¹²⁰.

Таким чином, новий основний закон Республіки зберіг загальні принципи освітньої політики часів демократії, у тому числі обов'язковість початкової освіти та контроль держави над приватними школами. Хоча норми не змінювалися концептуально, на практиці, в умовах авторитарної держави вони функціонували в контексті централізованого регулювання освітнього середовища.

3.3.11. Розділ X – Справи релігії і культу (Ст. 84–88)¹²¹

Загалом релігійні структури зберегли свободи та права, установлені в 1922 р. У тому числі, права володіння майном, заснування культових, виховних, освітніх і благодійних формацій, імунітет священицької верстви від служби у збройних силах (Ст. 84)¹²², юридичне визнання державою релігійних організацій, чие вчення не протирічить інтересам держави та суспільної моралі (Ст. 85)¹²³, зрівняння статусу актів народження, шлюбу та смерті визнаних церковних інституцій та державних органів Литви (Ст. 86)¹²⁴.

Литовська держава підтверджувала попередні гарантії визнання і захисту релігійних свят та недільних днів (Ст. 87)¹²⁵, а також забезпечувала надання часу й умов для здійснення релігійних потреб тих громадян, які перебувають у лавах Збройних сил Литви, у місцях позбавлення волі та в медичних установах (Ст. 88)¹²⁶.

Розділ X у повній мірі демонструє нам, що Конституцією 1928 р. було підтверджено традиційну для Литовської Республіки модель рівного ставлення до різних релігійних громад за умови їхньої лояльності до держави. Ця сфера залишалася відносно стабільною, оскільки жодним чином не загрожувала політичній конструкції режиму А. Сметони. До того ж релігійні права продовжували відігравати роль важливого елемента суспільної єдності.

3.3.12. Розділ XI – Основи економічної політики держави (Ст. 89–91)¹²⁷ та Розділ XII – Державні фінанси (Ст. 92–97)¹²⁸

Конституція 1928 р. підтвердила попередні гарантії свободи праці та підприємницької ініціативи громадян, орієнтацію господарського життя країни на забезпечення зайнятості населення (Ст. 89)¹²⁹, обмеженого самоврядування окремих галузей

господарства (Ст. 90)¹³⁰, а також дотримання принципу приватної власності в управлінні землею, регулювання якого здійснювалося державою (Ст. 91)¹³¹.

Держава пильно контролювала непорушність власної преференції в питаннях оподаткування населення, визначення видатків державного бюджету, залучення кредитів та випуску грошей (Ст. 92)¹³². Були збережені функції Державного Контролера, як-то: нагляд за державними прибутками і видатками, контроль за державним майном Республіки й фінансовою звітністю (Ст. 93)¹³³; підготовка щорічного звіту з виконання державного бюджету (Ст. 94)¹³⁴.

Ст. 95–97 Розділу XII були безпосередньо присвячені питанням, пов'язаним з державним бюджетом. Ст. 95 установлювала обов'язок Кабміну готувати річний кошторис державних прибутків і видатків¹³⁵. Ст. 96 говорила про регулярне щорічне законодавче встановлення кошторису доходів і витрат держави¹³⁶. Ст. 97 визначала дати початку й закінчення кожного бюджетного року (1 січня – 31 грудня календарного року)¹³⁷.

Наведений вище економічний блок Конституції 1928 р. загалом відзначався прагненням до стабілізації управління бюджетом і збереженням приватної власності як основи економічного життя країни. Разом із цим, його не оминула фіксація домінування виконавчої влади, у тому числі, у бюджетному процесі. Посилення ролі Державного Контролера також відповідало загальній логіці централізованого контролю.

3.3.13. Розділ XIII – Соціальний захист (Ст. 98–102)¹³⁸

Непорушними лишилися соціальні гарантії держави власним громадянам. Конституція 1928 р. підтвердила курс на захист трудового потенціалу кожного литовського громадянина, опіку над ним з настанням хвороби, старості, у разі нещасних випадків та в разі втрати роботи (Ст. 98)¹³⁹.

Конституція стояла на сторожі рівноправного інституту сім'ї, її соціального благополуччя та фізичного здоров'я (Ст. 99)¹⁴⁰,

а також суспільної моралі (Ст. 100)¹⁴¹, рівнодоступності шкільної освіти всіх ступенів (Ст. 101)¹⁴² та права жителів волостних громад захищати тверезість у своїй місцевості шляхом санкціонування або заборони на відкриття закладів продажу алкогольних напоїв (Ст. 102)¹⁴³.

Словом, соціальна частина Конституції Литви лишалася в руслі європейських тенденцій міжвоєнного періоду – із наголосом на охороні праці, захисті сім'ї та морального добробуту. Вона не зазнала істотних концептуальних змін, однак віднині виконувала більш явну ідеологічну функцію як підтвердження соціальної відповідальності держави перед власними громадянами.

**3.3.14. Розділ XIV – Зміни і доповнення Конституції
(Ст. 103–104)¹⁴⁴
та Розділ XV – Перехідні положення
(Ст. 105–107)¹⁴⁵**

Громадяни (наряду із Сеймом та Урядом) зберегли право ініціативи внесення змін і доповнень до Конституції (Ст. 103)¹⁴⁶. Як і раніше, група громадян, які володіють активним виборчим правом чисельністю не менше ніж 50 тис. осіб, мала право вимагати винесення на всенародний референдум уже ухвалені Сеймом зміни або доповнення до Конституції. Однак відтепер це положення розповсюджувалося на відхилену поправку чи доповнення¹⁴⁷ (Розд. XIV, Ст. 104)¹⁴⁸. Нова Конституція поширила даний принцип (у форматі ініціативи Уряду або громадян) також і на інші закони, ухвалені або відхилені Сеймом (Розд. XV, Ст. 105)¹⁴⁹.

Ст. 106 визначала, що Конституція набирала чинності від дня її проголошення, однак основний закон обов'язково мав бути переглянутим не пізніше ніж через десять років і затверджений шляхом народного плебісциту¹⁵⁰. Ст. 107 визнавала чинність усіх тих законів, що діяли в Литовській Республіці на момент проголошення нової Конституції, які не суперечили їй і не були скасовані або змінені у законодавчому порядку¹⁵¹.

Бачимо, що механізми внесення поправок до Конституції були формально збережені, але доповнені нормами, що фактично ускладнювали для суспільства та Сейму можливість впливати на конституційний процес. Вимога перегляду Конституції через десять років закріплювала ідею її тимчасовості, проте, у поєднанні з відсутністю чинного парламенту, створювала ситуацію повної залежності конституційного розвитку від волі Президента Республіки.

Підсумуємо. Основний закон Республіки 1928 р. позначив завершення перехідного етапу від парламентсько-республіканської моделі, закріпленої Конституцією 1922 р., до централізованої президентської системи з обмеженою роллю Сейму (фактично відсутнього на момент ухвалення Конституції).

Формально документ зберігав значну частину демократичної термінології та інституційних схем, однак у своїй структурі та механізмах реалізації влади він створював правові умови для домінування виконавчої гілки та персоналізації політичного режиму. Найсуттєвіші трансформації відбулися в таких сферах, як виборність та повноваження голови держави, можливість застосування надзвичайних повноважень, співвідношення повноважень між Сеймом та Урядом, централізації контролю над органами місцевого самоврядування, керівництво бюджетним процесом та нормативною діяльністю.

У сукупності, Конституція 1928 р. стала правовою основою подальшої авторитарної еволюції Литовської Республіки (кульмінація якої прийде на 1930-ті рр.) та інституційним засобом стабілізації особистої влади А. Сметони. До того ж Конституція зберегла значний пласт прав і свобод, що походили з демократичної традиції I пол. 1920-х рр., але ці гарантії набули обмеженого характеру через загальний політичний контекст та механізми реалізації конституційних норм.

Головний нормативно-правовий акт країни був підписаний дуумвіратом лідерів перевороту 1926 р., Президентом А. Сметоною та прем'єр-міністром А. Вольдемарасом¹⁵².

* * *

У зв'язку з відсутністю Сейму в найближчі вісім років, а також зі зміцненням авторитаризму в Литві, – закріплені в документі 1928 р. принципи парламентаризму та народовладдя не мали реального вираження. Скоро наступив крах владного дуету Сметони – Вольдемараса.

Укріпивши позиції режиму, президент А. Сметона невдовзі перейшов до останнього етапу автократичної трансформації держави. Дуумвірат з А. Вольдемарасом мав бути трансформований в одноосібну позицію.

Після грудневого перевороту 1926 р. А. Вольдемарас, здавалося б, міцно тримав отримані до своїх рук важливі урядові портфелі. Він оточив себе прибічниками і схилився до повороту Республіки від поміркованої лінії на побудову національної держави з ідеологію громадянського патріотизму до радикально-правих форм. Наприкінці 1927 р. прихильники прем'єра створили організацію «Залізний вовк»¹⁵³, яка на піку свого впливу налічувала близько 3,5 тис. членів та приблизно 1 тис. кандидатів. Здебільшого це були люди із офіцерського середовища, а також учнівська і студентська молодь¹⁵⁴. Учасники організації виступали за встановлення жорсткої диктатури тоталітарного типу.

Проте ці плани так і не було реалізовано. Президент прибрав вчорашнього партнера з політичної сцени. У вересні 1929 р. А. Сметона відправив уряд А. Вольдемараса у відставку¹⁵⁵. У подальшому А. Вольдемараса затримали й направили на проживання до провінції, під наглядом литовських спецслужб. Віддані йому «залізні вовки» були поставлені поза законом і розгромлені¹⁵⁶.

МІЖРОЗДІЛ 3.1

ДЕКІЛЬКА ТРАВНЕВИХ ДНІВ

За сім місяців до Грудневого перевороту в Литві реванш А. Сметони отримав свого предтечу і, у деякій мірі, зразок. У сусідній Польщі, країні історично близькій, але на той момент – безкінечно політично далекій та навіть ворожій для Литви. Саме в Польщі був заданий авторитарний тренд для інших «нових держав».

У травні 1926 р., після декількох років перерви, до влади повернувся Юзеф Пілсудський. Скориставшись своїм величезним авторитетом у військовому середовищі, Польській соціалістичній партії, Селянській партії¹⁵⁷, він твердо крокував до олімпу під гаслами оздоровлення – санації. Оздоровлення суспільства, політикуму, економічного життя країни, «моральної санації», а також національної консолідації перед обличчям загрозливих перспектив для збереження державної незалежності¹⁵⁸.

Реставрація особистої влади першого маршала Польщі поставила країну на межу громадянської війни. 10 травня 1926 р. Ю. Пілсудський відкрито виступив проти тільки-но сформованого коаліційного уряду на чолі з Вінцентієм Вітосом.

12 травня 1926 р. відбувся марш відданих Ю. Пілсудському військових частин на Варшаву. Маршал вимагав від чинного президента Польщі Станіслава Войцеховського відправити уряд у відставку. Той не піддався. Почалися кровопролитні бої у столиці, що тривали до 14 травня 1926 р. Перемогу здобули прихильники Ю. Пілсудського. У відставку пішов і президент, і уряд. Ключові пости в керівництві країни посіли віддані маршалу люди¹⁵⁹.

У червні 1926 р. новим президентом країни став Ігнацій Мосцицький, повністю лояльний до Ю. Пілсудського. Сам же фактичний диктатор до своєї смерті (1935 р.) формально не піднявся на вищий щабель держави (обіймаючи посади в уряді та війську)¹⁶⁰.

2 серпня 1926 р. було ухвалено (набув чинності 4 серпня) Акт про внесення змін та доповнень до Конституції Республіки

Польща 1921 р. Документ став відомим також як Серпнева новела. Конституційний акт значно посилював виконавчу владу за рахунок законодавчої. Зокрема, президент, як глава держави, отримав право розпуску обох палат парламенту – Сейму та Сенату (Ст. 4 Акта)¹⁶¹. Крім того, у випадку надзвичайного стану, у період після розпуску Сейму і Сенату та до скликання нового, президент мав право видавати декрети, за якими відтепер визнавалася сила закону (Ст. 5)¹⁶².

Серпнева новела 1926 р. була важливим кроком до нормативного закріплення авторитарної моделі. Хоча і не останнім, і не достатнім, вочевидь. У подальшому тривала робота постійної нової конституції, що врахувала б усі «санаційні» реалії.

Сам же маршал Ю. Пілсудський – особистість великого історичного масштабу. Талановитий організатор з державницьким мисленням. Рішучий політик з ореолом звитязного полководця та «батька» – відбудовника й захисника своєї вітчизни. Що не без підстав давало можливість деяким його сучасникам порівнювати Ю. Пілсудського з великим англійцем Олівером Кромвелем¹⁶³ і визначати маршала як «людину що одночасно діє та розуміє»¹⁶⁴. Як реаліста та маніпулятора, що вражав своєю цілеспрямованою самовпевненістю, умінням зачарувати інших і схилити їх до виконання його власної волі¹⁶⁵.

Для своїх співвітчизників він ще за життя увійшов до пантеону героїв національної міфології. Утім, цього аж ніяк не скажеш про народи, доля яких була напряду пов'язана з діяльністю Ю. Пілсудського та створеного ним режиму, що пережив свого творця на 4 роки. Для литовців і Литви доба Пілсудського, і його наступників з так званої «групи полковників», – це пік політико-дипломатичної конфронтації через Вільнюс та демонстрація агресивних експансіоністських тенденцій проти Литовської Республіки.

Так звана паціфікація – «умиротворення» на зайнятих Польщею західно-українських землях, у реальності – утиски, обернулися підйомом націоналістичного руху і переходом українського підпілля до жорстких збройних, терористичних акцій.

Саме недолугість польської державної політики щодо українства на його власній батьківській землі, зрощена на зневазі до його самотності і прав, посіяла нові зерна ворожнечі, у додаток до старих, що й вилилося у трагедію обох народів у 1940-х рр. Репресії проти українських діячів, як і проти внутрішньої польської опозиції мали і свій символічний фініш у вигляді сумнозвісного концтабору в Березі-Картузькій¹⁶⁶.

Твердість же режиму підтримувала й цементувала особистість Ю. Пілсудського. Його смерть поклала початок інтенсивного розпаду, багатополярній фрагментації «санаційного» владного табору.

3.4. «Режим 17 грудня»

Як і в попередні роки, основною складовою державної ідеології Литви другої половини 1920-х – 1930-х рр. лишалася ідея соборності всіх етнічних литовських земель у тогочасному розумінні. Ключем до соборної Литви, як раніше вже зазначалося, бачилося повернення Вільнюса та Вільнюського краю. Умовою же реституції Вільнюса і, заразом, збереження національної державності була внутрішня консолідація навколо ідеалів та вождя. «Вождь та Вільнюс» – приблизно так, коротко, можна визначити концепт офіційної ідеології «сметонівської доби» або «Режиму 17 грудня».

Режим цей був, свого роду, національним феноменом «вадизму» – «оксамитового авторитаризму». У його підвалинах, як і на фасаді, знаходилися консервативні, традиціоналістські гасла, культ Великого князівства Литовського та доктрина спадковості литовської державності, а також ідея «організованого суспільства» з корпоративним поділом за принципом роду діяльності громадян¹⁶⁷. До того ж з ідеєю «дому для всіх» – Литви як країни толерантного співжиття різних етнорелігійних

спільнот. Офіційним гаслом у 1930-х рр. стає: «Єдність народу – єдність Литви»¹⁶⁸.

«Режим 17 грудня» не був систематично-репресивним по відношенню до політичних супротивників, окрім комуністів. Утім, в останньому випадку тривала практика, розпочата ще за демократичних часів.

Сам же головний творець режиму бачив себе скоріш «правителем-філософом», відкидав фашизм, радикальний націоналізм та заявляв про тимчасовість і вимушеність авторитарного устрою в Литві. А. Сметоні, вочевидь більше імпував образ і приклад сучасного йому чехословацького президента Томаша Масарика, аніж, скажімо, італійського диктатора Беніто Муссоліні¹⁶⁹.

Після усунення А. Вольдемараса президент сконцентрував у власних руках абсолют влади. Новим прем'єром у 1929 р. став Юозас Тубяліс. Лояльний та відданий одностудець А. Сметони, друг юності вождя. Ю. Тубяліс очолював уряд до 1938 р.¹⁷⁰ З президентом їх єднали не лише спільні спогади минулих років чи політичні причини. Обидва були фактично родичами. А вже дружиною прем'єр-міністра була рідна сестра першої леді Республіки – дружини А. Сметони Софії¹⁷¹. Подібний принцип «вузького кола» у підборі сподвижників та наближених залишався незмінним для президента до самого колапсу Республіки.

Правлячою політичною силою у Республіці був пропрезидентський Союз литовських таутінінків (СЛТ). Таутінінки після перевороту 1926 р. називали А. Сметону «Вождем Нації»¹⁷² і рятівником від комуністичної загрози¹⁷³.

У 1931 р., під час з'їзду таутінінків, А. Сметона змалював роль президента у Литві як того, хто єдиний знає, яким має бути устрій, порядок у країні, а також форма та структура уряду. Таким чином розумілося, що лише на «Вождя Нації» міг бути покладений найвищий обов'язок служіння народу¹⁷⁴. А. Сметона пояснював неможливість відновлення роботи Сейму як органу, який, начебто, заважатиме голові держави своєю багатоголосністю та нерішучістю¹⁷⁵.

На підставі викладеної позиції президента СЛТ, у майбутньому, остаточно сформулював офіційну доктрину з «Вождем

Нації» як «єдиним авторитетом» у серцевині політичної матриці. Відбувалася постійна уніфікація партійних органів правлячого Союзу таутінінків та побудова вертикальної структури влади¹⁷⁶.

У 1932 р. таутінінки проголосили головний ідеологічний постулат «вадизму»: члени партії залишаються прибічниками одного міцного порядку, базисом якого є авторитет («останнє слово») голови держави, який, однак, отримав владу не в результаті політичної боротьби, а мирно, завдяки своєму заслуженому впливу (мудрості, досвіду, передбаченню і т. п.)¹⁷⁷.

Слід зазначити, «Вождь Нації» – це найвідоміший, але далеко не єдиний з численних епітетів, якими А. Сметону наділяла офіційна пропаганда в роки його правління. Пік культу президента прийшовся на 1934 р. Тоді вся Республіка пишно і довго відзначала 60-річний ювілей лідера. З численними зовнішніми проявами пошани на кшталт найменування вулиць та закладів на честь А. Сметони, висаджування алей, видання багатотиражних біографічних опусів і т. п.¹⁷⁸ СЛТ активно продовжувала підтримувати культ президента і в подальшому. Поруч з тим, концентруючи все більшу владу у його, а значить – і у своїх руках.

Треба сказати, що попри зазначене вище, більшу частину «сметонівської доби» продовжували діяти й опозиційні партії (до січня 1936 р.¹⁷⁹), виходила преса відповідного спрямування. Радикальні зміни та формальне закріплення монопартійної системи відбувалося у другій половині 1930-х рр., на тлі загострення соціальної, економічної та політичної обстановки в державі.

Адміністрація А. Сметони продовжила проведення селянської реформи. Уряд активно сприяв ефективним перетворенням на селі, що дало позитивні результати в перші роки авторитаризму. У індустріальній сфері події розгорталися у схожій динаміці. Станом на 1927 р. литовська промисловість уже досягла рівня 1913 р. Невпинно зростав потік іноземних інвестицій. Утім, розгортання світової фінансової кризи 1929–1933 рр. (Великої депресії) призвело до різких деструктивних змін у внутрішньому житті країни, у містах та сільській місцевості. Вихід

з кризи і повернення до економічного зростання та стабілізації стали можливими лише у другій половині 1930-х рр.

У зовнішній політиці ситуація теж була достатньо непростою. Активності литовської дипломатії другого десятиліття міжвоєнної доби, як і до того, насамперед провокувало складне геополітичне положення країни. Республіка залишалася у лещатах між трьома крупними державами – Німеччиною, СРСР і Польщею, та продовжувала вести багаторічний «холодний» конфлікт з останньою через сумнозвісне «Вільнюське питання».

Відносини ж з Берліном поступово загострювалися (особливо після приходу нацистів до влади у Німеччині в 1933 р.) через приналежність Клайпедського краю. Зазначене мотивувало литовську сторону до лавірування, спроб формування або долучення до вже існуючих військово-політичних альянсів задля забезпечення непорушності суверенних позицій Литовської держави та встановлення декларованих нею кордонів.

3.5. Потрясіння 1934–1936 рр.

3.5.1. Націонал-соціалістичний заколот

Як і за демократичної доби, складними лишалися відносини між центральним урядом та владою автономного Клайпедського краю. Конфлікти, зокрема, торкалися питання розподілу між регіоном і центром частки прибутків від податків та зборів, а також питання судової юрисдикції. Протиріччя виливалися в судові тяжби із залученням міжнародного арбітражу¹⁸⁰. Прохолодним, як і раніше, було ставлення значної частини населення краю до Литовської держави.

Не припинялися спроби Берліна зберегти регіон у сфері свого впливу. Місцевим мешканцям німецького походження, які прийняли литовське громадянство, генеральним консульством Німеччини видавалися посвідки про право репатріації

на історичну батьківщину та право отримання німецького громадянства¹⁸¹. Німеччина здійснювала також і грошові виплати чиновникам області¹⁸².

Урядовці автономії отримували з боку Німеччини безпроцентні позички, крім того, їм гарантувалося місце роботи в німецьких державних установах, еквівалентне посадам, займаним у Клайпедському краю. Це могло бути актуальним у випадку вимушеного виїзду посадової особи через політичні причини¹⁸³. Значні фінансові потоки з Берліна направлялися до освітнього, громадського, культурного секторів, на підтримку німецької преси регіону¹⁸⁴.

Сприянням Німеччини користувалися масові організації німців Клайпедського краю. Активно працював «Культурбунд», діячі якого налагодили збір розвідувальної інформації щодо політичного становища в Литві та стану її Збройних сил. Вихід на арену гітлерівської націонал-соціалістичної партії (НСДАП) у Німеччині значно систематизував і динамізував процеси формування організованого сепаратистського руху в автономії¹⁸⁵.

НСДАП від початку не приховувала своїх цілей щодо анексії Клайпедського краю. У східно-прусському Тільзіті відбувалися зустрічі між нацистським керівництвом, представниками німецьких товариства та груп з Клайпеди. Організаційна робота у краю покладалася на такі структури, як «Остбунд» та «Мемельбунд».

Силовий блок нацистів, – СА та СС, залучали до бойової підготовки майбутніх бійців штурмових загонів у Клайпедському краю. Як вважається, перша підпільна одиниця НСДАП безпосередньо в автономії виникла у 1928 р. Першочерговою метою її роботи, окрім розвідувальної та пропагандистської діяльності, було створення активодіючих боївок¹⁸⁶.

Паралельно із формуванням відділів бойовиків організувалися місцеві пронацистські політичні партії. За задумом керівництва НСДАП вони мали до часу конспіративно приховувати свою ідеологічну платформу¹⁸⁷. Так виникають два конкуруючі пронацистські осередки. У червні 1933 р. легалізацію отримав Християнсько-соціалістичний робітничий союз (ХСРС),

очолюваний Теодором фон Сассом. Того ж року починає діяти Соціалістичний народний союз (СНЗ) Мемеланда на чолі з Ернстом Нойманном¹⁸⁸. Після приходу гітлерівців до влади у Німеччині, сепаратисти отримали ще більшу підтримку та рішучі директиви до дій. Основна ставка Берліна була зроблена на Е. Нойманна.

Група Нойманна швидко здобула значний вплив на різні групи німецького населення автономії. Загальна чисельність членів Соціалістичного народного союзу сягнула майже 6 тис. осіб. З них більше 500 осіб становили посадові особи регіону (ще 257 посадовців належали до Християнсько-соціалістичного робітничого союзу Т. Сасса)¹⁸⁹. У комунікації з групою Нойманна перебував Директорат регіону. До нойманнівського Союзу було залучено приблизно чверть учителів Клайпедського краю. Націонал-соціалісти фактично отримали контроль над німецькими банківськими установами автономії¹⁹⁰.

Велася підготовка до збройного антилитовського повстання. Спершу виступ планувався на січень 1934 р., потім терміни змістилися до весни 1934 р.¹⁹¹ Націонал-соціалісти перейшли до силових дій стосовно литовських активістів, були здійснені терористичні атентати¹⁹².

Однак спецслужбам Литви вдалося зірвати амбітні плани сепаратистів. Лідери і члени нацистського підпілля були заарештовані. 13 липня 1934 р. на всій території Республіки було офіційно заборонено діяльність націонал-соціалістичних організацій¹⁹³.

У грудні 1934 – березні 1935 рр. тривав гучний судовий процес над сепаратистами. За іменами їхніх ватажків названий «Процесом Нойманна-Сасса». Це був один з перших масштабних судів над адептами нацистських ідей в Європі. Перед законом мали постати 126 осіб, з них четверо зуміли втекти до Німеччини¹⁹⁴. 76 осіб були визнані винними й засуджені до смертної кари, з подальшою заміною страти на тюремне ув'язнення. Дії литовської влади призвели до тимчасового розгрому сепаратистського осередку у Клайпедській автономії. Утім, безпрецедентно загострилися відносини з Берліном¹⁹⁵.

3.5.2. Червневий путч

На тлі економічної кризи та погіршення міжнародного становища Литви складалися передумови для повторного правового перевороту. У армійському середовищі, особливо серед молодих офіцерів, залишалася високою популярність колишнього прем'єр-міністра А. Вольдемараса та ліквідованої ультраправої організації «Залізний вовк». У той же час зріло невдоволення чинним Кабміном, який звинувачували в економічних проблемах країни, неправильному підході до фінансування та реформування збройних сил, а також у посиленому нагляді спецслужб за армійським середовищем. Військові прагнули відставки уряду Ю. Тубяліса, однак їхній гнів не був відкрито направлений проти президента. Як альтернативу Ю. Тубялісу розглядали А. Вольдемараса¹⁹⁶. Невдоволені військові добилися зустрічі з головою держави, де безрезультатно закликали до змін в уряді.

А. Вольдемарас, відчувши тенденції, знову почав публічно виступати проти політики влади, зокрема, звинувачуючи її в погіршенні відносин з Німеччиною. За публікацію критичної статті у пресі на А. Вольдемараса чекав суд і нове покарання. Напередодні судового засідання, яке мало відбутися 12 червня 1934 р., його прибічники вирішили діяти силою.

На військовий заколот зважилося більше 110 офіцерів¹⁹⁷. Путчисти схилили на свій бік частину солдат гусарського, 5-го піхотного полків, танкової частини. На боці заколотників виступили військові льотчики, які взялися доставити А. Вольдемараса до тимчасової столиці з міста Зарасай. Заколот підтримав начальник генштабу Війська Литовського генерал Пятрас Кубілюнас¹⁹⁸.

У ніч на 7 червня 1934 р. путчисти почали збройний виступ. Їм вдалося блокувати залізничний вокзал Каунаса, міст через ріку Нямунас, будівлі спецслужб та МВС Литви, узяти під контроль будівлю армійського генштабу¹⁹⁹. Однак путчистам не вдалося захопити Президентський палац, який обороняли лише близько 150 озброєних гвинтівками та автоматами поліцейських, відданих А. Сметоні²⁰⁰.

Президент не покинув резиденцію і жорстко відкинув вимогу двох делегацій путчистів – повернути до влади А. Вольдемараса²⁰¹. Це викликало розгубленість у стані заколотників, натомість урядові сили перехопили ініціативу. На боці президента виступили курсанти військового училища, 3-й артилерійський та частина 2-го піхотного полків. А. Сметона був налаштований рішуче і готувався задіяти артилерію для знищення бронетехніки путчистів. Повсталі остаточно втратили впевненість у власних силах²⁰², чому також сприяло запізнення їхнього лідера – А. Вольдемараса, який прибув до Каунаса лише після придушення виступу. Зранку 7 червня все було скінчено, президент встояв, заколот зазнав краху²⁰³.

Трьох його організаторів, включно з генералом П. Кубілюнасом, засудили до смертної кари (яку замінили на різні терміни ув'язнення)²⁰⁴. 12-річний термін отримав А. Вольдемарас²⁰⁵.

Після путчу А. Сметона провів масштабні перестановки у збройних силах, звільнивши масу нелояльних²⁰⁶. Майже повністю був замінений склад уряду, Ю. Тубяліс залишився на посаді за повної підтримки президента. Рішучі придушення сепаратистів у Клайпеді та військового путчу продемонстрували значний внутрішній потенціал стійкості «Режиму 17 грудня».

3.5.3. Породження Великої депресії

Світова економічна криза сильно погіршила становище литовського села. Господарі несли значні збитки в результаті падіння цін на світовому ринку. Продукція вимушено продавалася за кордон нижче собівартості. Скорочення експорту призвело до різкого падіння рівня життя.

Держава виділяла значні субсидії для порятунку великих господарств. Водночас масово розорялися та поглиналися більшими конкурентами малі та середні господарства. Надзвичайно посилюлися позиції підтримуваних урядом концернів, які невдовзі закріпилися у ролі монополістів. У селі зростала чисельність збиткової робочої сили. Частина її поповнила

ряди литовської еміграції. Чимало людей перебиралося до міст у пошуках кращої долі. До кінця десятиліття стабільно-високою залишалася група сільських безробітних, яка досягала пікового значення у 200 тис. осіб²⁰⁷.

Зазначені обставини неминуче призвели до загострення соціальної обстановки. У серпні 1935 р. почалася акція непокори господарів у регіонах Сувалкії та Дзукії. Страйкарі припинили постачання своєї продукції до міст, вимагаючи підвищення цін на неї. Бойкот швидко розростався, охоплюючи все нові місцевості. Невдовзі протестуючі заявили про відмову від сплати податків. Почалися сутички з поліцією, напади на поліцейські дільниці, атаки страйкарів на пункти прийому молочної продукції. Влада задіяла силові методи. Каральні акції та зіткнення призвели до людських жертв. Апогей протистояння прийшовся на осінь 1935 р., хоча хвилювання спорадично продовжували виникати до весни 1936 р. Уряд зумів приборкати виступ. Чотири вожді заворушень були засуджені і страчені.

Однак влада не обмежувалася репресивними заходами, усвідомлюючи природу явища. Значні економічні ресурси були направлені на виведення литовського села із кризи. Робилися реальні й успішні кроки з порятунку кризових господарств. Крім того, гарантувалися значні пільги для села. Зокрема, до 1937 р. було надано відстрочку від сплати податків, на 10 % знижено земельний податок, а також виконано вимогу сільських господарів про підвищення цін на продукцію²⁰⁸.

Велика депресія призвела до гострої кризи у промисловості Республіки. Чимало підприємств припинили роботу або були поглинуті більшими гравцями ринку. Так частка середніх і великих компаній зросла в роки кризи до 19 %. Залишилися на плаву та навіть посилили позиції промислові гіганти, такі як «Металас», «Няріс», «Тільманс і Ко» та ін. Держава використала ситуацію на свою користь. Через підконтрольні банки скуповувалися акції кредитних товариств та кооперативів, посилюючи вплив політичних еліт на бізнес²⁰⁹.

Погіршення якості життя та безробіття у середовищі робітників, викликані депресивними явищами, збільшили

протестний потенціал. Ситуацію ускладнював зворотний бік урбанізації – надмірна чисельність робочої сили в містах за рахунок новоприбулих із сільської місцевості. За 15-річний період, починаючи з 1923 р., з 15,8 % до 22 % зросла частка міського населення. Майже вдвічі (за міжвоєнний період) зросла чисельність населення Каунаса – тимчасової столиці Республіки. Така динаміка не дозволяла ані забезпечити всіх бажаючих робочими місцями на підприємствах, ані швидко розв'язати проблему соціальної підтримки новоприбулих. Питання залишалося гострим до кінця другого десятиліття незалежності, загальна чисельність безробітних у містах досягала 76 тис. осіб²¹⁰.

У 1935–1936 рр. містами країни прокотилися демонстрації і страйки безробітних та робітників підприємств. Найбільший виступ мав місце у червні 1936 р. У Каунасі було вбито власника лісопильних майстерень «Братів Камберас». Убивцею виявився працівник того ж підприємства, який після здійснення злочину покінчив життя самогубством. Його похорони зібрали багатотисячну ходу, яка переросла в демонстрацію непокори владі. Страйк невдовзі охопив заводи й фабрики тимчасової столиці. Уряду вдалося взяти ситуацію під контроль силовими методами, однак у подальшому були виконані економічні вимоги страйкарів, підвищена заробітна платня²¹¹.

3.6. Конституція 1938 р.

Задля консолідації влади та збереження керованості ситуацією у країні президент пішов на непопулярні дії. Взимку 1936 р. було ухвалено закон про товариства, який забороняв діяльність усіх партій, крім правлячої політичної сили. Також заборона стосувалася низки організацій, список яких доповнювався²¹².

Поруч з тим, таутінінки зважилися на відновлення роботи Сейму після 9-річної перерви. Проте, на виборах (9–10 червня

1936 р.) нового скликання парламенту переважна більшість кандидатів представляли провладну силу. 1 вересня 1936 р. обраний Сейм розпочав свою роботу. З 49 його членів 42 депутати делегувалися СЛТ²¹³.

Перед Сеймом стояла задача ухвалення нової Конституції Литви. У 1936 р. Кабінет Міністрів Республіки утворив комісію Державної Ради для підготовки проекту основного закону. Комісія складалася із шести осіб, включно з її головою С. Шилінгасом. У результаті інтенсивної 5-місячної роботи і 109-ти проведених засідань комісія підготувала перший варіант проекту. Починаючи з 1 жовтня 1937 р. проект Конституції перебував на розгляді Сейму²¹⁴.

Основний закон Литовської Республіки було ухвалено на засіданні парламенту 11 лютого 1938 р. Рішення підтримали 43 члени Сейму, що брали участь в голосуванні. Жоден не голосував проти. Один з депутатів (від Клайпедського краю) утримався. Чинності цей нормативно-правовий акт набув за три місяці, 12 травня 1938 р.²¹⁵

Конституцію 1938 р. можна вважати піковою точкою законотворчості ери авторитаризму в Литві. Новий основний закон складався з преамбули, 156 статей, розміщених у 21 розділі.

3.6.1. Преамбула

Конституцію було ухвалено трохи менше ніж за тиждень до знакової дати – 20-річчя відновлення Литовської держави. Преамбула основного закону являла собою концентрат патріотичного пафосного піднесення. Прочитуємо її повністю, у нашому перекладі з литовського оригіналу:

Литовський народ, натхненний величним минулим Давньої Литви, відновив незалежну суверенну Литовську державу та захистив її у збройній боротьбі, щоб, здійснюючи своє віковічне право бути вільним і незалежним на землі своїх отців, оберігав єдиною волею те, що йому належить від віку, продовжував славні звичаї Литви

і розвивав силу Литви зусиллями теперішнього та майбутніх поколінь.

На основі досвіду литовського народу, який йому дало його давнє і державнє минуле, його відродження і боротьба за незалежність, воскресле литовське життя і творіння національної держави, встановлюється ця конституція для Литви²¹⁶.

Преамбула Конституції 1938 р. остаточно оформлювала національно-історичну легітимацію режиму. Відтепер джерелом чинності основного закону постає не стільки народ, скільки «величне минуле» та «боротьба за незалежність». Преамбула перетворювала досвід відродження державності на сакральний наратив, який мав виправдати одноосібну концентрацію влади.

Відчутна переорієнтація з раціонально-правових обґрунтувань на емоційно-патріотичну риторичу, що підсилювала виховну, а не договірну функцію Конституції. Такий вступ задав тон усій Конституції 1938 р., як ідеологічній хартії національної держави (акцентуючи пріоритет державної єдності та авторитету влади), а не нейтральному правовому інструменту.

У порівнянні з попередніми конституційними преамбулами варіант 1938 р. вирізнявся значно вищим рівнем декларативності та символічної тональності, що відображало потребу режиму у консолідації суспільства напередодні загострення міжнародної ситуації.

3.6.2. Розділ I – Загальні положення (Ст. 1–10)²¹⁷

Литва проголошувалася незалежною і суверенною державою, у якій суверенітет належить народу (Ст. 1)²¹⁸. Показово, що більше не було згадки про її демократичний характер.

Територія Литовської держави проголошувалася неподільною, такою, що складається із земель, чії межі визначені міжнародними договорами, укладеними Литвою на момент проголошення Конституції (Ст. 2)²¹⁹. Ця стаття демонструвала

незмінність політичного курсу Литви на досягнення єдності всіх етнічних литовських територій, включно з тими, що знаходилися поза фактичним контролем литовського уряду.

Литовська держава проголошувалася республікою з Президентом на чолі, якому належав примат керівництва державою (Ст. 3)²²⁰. Державна влада визначалася як єдине і неподільне ціле, що складалося з чотирьох гілок: Президента Республіки, Сейму, Уряду і Суду (Ст. 4)²²¹.

Ст. 5 указувала, що органи державної влади у здійсненні своєї роботи мали керуватися справедливістю²²². Ст. 3–4 були першими прямими прикладами, серед численних інших положень Конституції 1938 р., трансформації основного закону Литви на декларацію авторитарного домінування голови держави.

Як і раніше, столицею Литви проголошувався Вільнюс, із зазначенням можливості тимчасового перенесення столиці Литовської Республіки (Ст. 6)²²³. Незмінним лишався статус литовської мови як єдиної державної мови. Конституція допускала можливість офіційного використання інших мов у публічних установах, в окремих регіонах країни (Ст. 7)²²⁴. Тут насамперед, звісно, ішлося про кейс Клайпедського краю.

Незмінним залишалися герб (білий вершник-Вітіс у червоному полі) та прапор (жовто-зелено-червоного кольору) Литовської Республіки. Відтепер конституційно закріплювалася можливість існування власних символів регіонів та міст, які мали бути легалізовані центральною владою держави в законодавчий спосіб (Ст. 8)²²⁵.

Конституція віднині закріплювала конкретні державні свята Литовської Республіки. 16 лютого як день «вшанування відбудови Литовської Незалежності» та 8 вересня – день «вшанування Величного Минулого Давньої Литви» (Ст. 9)²²⁶. Державні свята, як і недільні дні, а також інші свята, визнані державою, проголошувалися днями відпочинку та «духовного піднесення». Щоправда, передбачалося, що святкові дні можуть бути робочими, у випадку відповідного законодавчого встановлення (Ст. 10)²²⁷.

Положення Розділу I формували нову модель державності, у центрі якої перебувала, власне, саме держава з домінуючою роллю президента. Суверенітет народу зберігався декларативно, проте відсутність згадки про демократичний характер Республіки демонструвала остаточний свідомий відхід від засад парламентаризму. Норми щодо символів, мови, столиці та території підкреслювали інтеграційний національний характер держави й незмінність зовнішньополітичних пріоритетів. Водночас спосіб визначення державної влади як неподільного цілого свідчило про органічну концепцію владарювання, характерну для авторитарних режимів 1930-х рр.

3.6.3. Розділ II – Громадянство (Ст. 11–15)²²⁸

Основний закон 1938 р. детальніше за попередні пояснював підстави набуття і втрати громадянства Литовської Республіки. Установлювалося, що громадянство Литви могло набуватися шляхом народження, шлюбу або іншого родинного зв'язку, а також через оптацію²²⁹ або поновлення громадянства (Ст. 11)²³⁰.

Визначалися три умови, за яких особа могла бути прийнятою до громадянства Литви:

1. Це особа литовського походження, яка повернулася на історичну батьківщину і постійно проживає в Литовській Республіці.

2. Нелитовець, який прожив у Литві не менше 10 років.

3. Особа, яка має заслуги перед Литовською державою (Ст. 12)²³¹.

Громадянин Литви, який набув іноземного громадянства, утрачав громадянство Литовської Республіки, за виключенням окремих випадків, установлених законом (Ст. 13)²³². Особа могла втратити громадянство Литви, якщо вона протягом терміну не менше двох років не проживала на території Литовської держави і, мовою документа: «втратила зв'язок із життям Литви». Крім того, Конституція 1938 р. встановлювала, що будь-хто міг бути позбавлений громадянства Литви за дії, спрямовані

проти державної безпеки Республіки (Ст. 14)²³³. До того ж Конституція не брала на себе визначення вичерпного переліку умов та порядку набуття або втрати громадянства Литви, відносячи цю задачу до відповідних окремих нормативних актів Республіки (Ст. 15)²³⁴.

Розділ II демонстрував, що Конституція 1938 р. істотно деталізувала питання громадянства, установивши поєднання етнічного принципу з можливістю набуття громадянства через інтеграційні механізми. Порівняно з попередніми актами підкреслювалося значення лояльності до держави та її контроль над процесами набуття і втрати громадянства. Очевидним видається прагнення режиму А. Сметони формувати політичну спільноту, зорієнтовану на національну ідентичність і безумовну відданість Литовській державі.

3.6.4. Розділ III – Права і обов'язки громадян (Ст. 16–26)²³⁵

Положення цього розділу демонстрували тріумф етатизму в тогочасній Литві. Ст. 16 проголошувала, що держава є основою буття громадянина. Держава зі свого боку гарантувала громадянину захист його особистої свободи, життя, честі, здоров'я і майна²³⁶. Користуватися наданими конституційними свободами громадянин міг лише не порушуючи права інших громадян та завжди пам'ятаючи про свої обов'язки перед державою. Головним обов'язком громадянина Конституція визначала вірність Литовській державі (Ст. 17)²³⁷.

Ст. 18 Конституції проголосила рівність усіх громадян перед законом. Утім, у тій же статті зазначалися лише дві обставини, за яких права громадянина не могли бути обмежені – це національність та релігійна приналежність²³⁸. Це було помітним скороченням у порівнянні з аналогічною статтею в попередніх Конституціях, відтепер без згадки у переліку статі чи соціального походження.

Основний закон 1938 р. закріпив монополію держави на оподаткування власних громадян (Ст. 19)²³⁹. Про можливості, надані

в цьому аспекті, національним меншинам Конституціями 1920-х рр. більше не йшлося. Та й загалом права національних меншин згадувалися в Конституції 1938 р. побіжно, не були виділені в окремий структурний сегмент.

Громадянам гарантувалася свобода совісті. Діяла також свобода вибору релігії і гарантувалося надання часу для здійснення релігійних обов'язків у період несення громадянином світської служби. Проте й у цьому випадку визначався примат обов'язків громадянина перед державою (Ст. 20)²⁴⁰.

Проголошувалася недоторканість особи громадянина. Зберігалася положення попередніх Конституцій про те, що громадянин, узятий під варту, мав отримати, не пізніше ніж через 48 годин після затримання, ухвалу про своє взяття під варту. У разі відсутності такої ухвали затриманому громадянину поверталася свобода (Ст. 21)²⁴¹.

Держава охороняла недоторканість житла громадян (Ст. 22)²⁴², таємницю листування (Ст. 23)²⁴³, право вільного пересування та вибору громадянином місця проживання на всій території Литви (Ст. 24)²⁴⁴, а також свободу публічної діяльності, особливо у пресі, громадських спілках та зібраннях (Ст. 25)²⁴⁵. Утім, у кожній із статей, з гарантіями названих вище свобод громадян установлювалося, що ці свободи можуть бути обмежені державою для потреб боротьби зі злочинністю (Ст. 22–23) або з міркувань державної безпеки (Ст. 24–25).

Беззастережно за громадянами було закріплено право звертатися до органів державної влади зі скаргами, пропозиціями або проханнями (право петиції) (Ст. 26)²⁴⁶. У минулих Конституціях це право формально обмежувалося петиціями до Сейму Литовської Республіки.

Таким чином Розділ III фіксував докорінну зміну балансу між правами та обов'язками громадян, характерну для авторитарних державних моделей. Права громадян формально підтверджувалися, але їхня реалізація ставилася в залежність від потреб державної безпеки та існуючого ладу. Уперше в литовській конституційній традиції держава проголошувалася основою існування громадянина, що відображало пріоритет

колективного над індивідуальним та державоцентризмом. Розширення сфери можливих обмежень, а також відсутність чітких гарантій рівності за окремими ознаками демонстрували відхід від розуміння громадянських прав та свобод з демократичної перспективи.

3.6.5. Розділ IV – Релігія²⁴⁷ (Ст. 27–33)²⁴⁸

Держава визнавала роль релігії у житті громадянина, надавала легітимізацію всім існуючим у Литві церквам та релігійним організаціям. Утім, ті релігійні структури, які не набули доти офіційного визнання і бажали його отримати, мали довести, що їхнє релігійне вчення не протирічило суспільній моралі та громадському порядку (Ст. 27)²⁴⁹.

Визнанням державою церквам та рівнозначним релігійним організаціям надавалося право вільно проповідувати своє вчення, здійснювати культові обряди, мати молитовні будинки й утримувати релігійні школи для підготовки духовенства (Ст. 28)²⁵⁰. Більше, у порівнянні з минулими конституціями, не конкретизувалися майнові права релігійних організацій.

Вільно в Литовській Республіці могли діяти духовні ордени, конгрегації і братства, визнаних державою церков та інших рівнозначних релігійних організацій. Свобода діяльності таких релігійних структур на пряму залежала від того, наскільки вони зосереджені на проповіді власного віровчення, здійсненні культових дій (обрядів та молитов) (Ст. 29)²⁵¹. Тобто діяльність певної релігійної організації не мала суперечити законам Литви і не мала нести загрози її державній безпеці.

Церкви та релігійні організації, які отримали визнання від держави, користувалися правами юридичної особи (Ст. 30)²⁵². Духовенство таких релігійних організацій могло розраховувати на звільнення від служби у лавах Збройних сил (Ст. 31)²⁵³. Зазначене у Ст. 30–31 не відрізнялося за змістом від аналогічних положень попередніх Конституцій Литовської Республіки.

Ст. 32 Конституції 1938 р. перегукувалася з наведеною вище Ст. 29. Так у Ст. 32 зазначалося, що проповідування релігійного вчення, здійснення, визнаними релігійними структурами обрядів та молитов, а також інша їхня релігійна діяльність не могли бути використані для цілей, що суперечать Конституції та законам Литовської Республіки. Те ж стосувалося використання культурних споруд («молитовних будинків»)²⁵⁴.

Положення церков та інших рівнозначних релігійних організацій у Литовській державі встановлювалося спеціальною угодою, укладеною між Литовською Республікою та певною церквою чи іншою рівнозначною релігійною організацією або законом Литовської Республіки (Ст. 33)²⁵⁵.

Загалом Розділ IV закріпив модель контрольованого релігійного плюралізму, у межах якого держава визнавала релігійні організації, але водночас брала на себе визначення меж їхньої діяльності. Порівняно з попередніми Конституціями Литви посилювався жорсткий критерій відповідності релігійного життя вимогам державної безпеки та громадського порядку. Хоча, зберігався, традиційний для Литви, принцип співпраці держави й церкви, однак тепер під виразним домінуванням державної влади. Норми цього розділу чітко вписувалися в загальну логіку Конституції 1938 р., де пріоритет віддавався державним інтересам.

3.6.6. Розділ V – Сім'я і материнство

(Ст. 34–35)²⁵⁶

та Розділ VI – Виховання й освіта

(Ст. 36–43)²⁵⁷

Сім'ю було проголошено основною силою держави. Держава гарантувала захист і «пошану» сім'ї. Такими, що перебувають під особливою опікою держави, називалися багатодітні сім'ї (Ст. 34)²⁵⁸. Так само високо держава цінувала материнство. Опікуючись ним, як і дітьми та молоддю, Республіка декларувала прагнення до розвитку підростаючого покоління «здоровим тілом і сильним духом» (Ст. 35)²⁵⁹.

Віднині не тільки сім'я, але і школа проголошувалися основними осередками виховання та освіти. Крім того, держава визнала виховне значення церков та інших визнаних релігійних організацій (Ст. 36)²⁶⁰. Як і раніше, на батьків покладався обов'язок виховувати власних дітей. Тепер же батьки були зобов'язані ще і «надихати» дітей заради визначеної цілі – любові до Батьківщини та готовності до рішучої самопожертви заради неї. Водночас установлювалися обов'язки для дітей по відношенню до їхніх батьків. Діти мали шанувати батьків, опікуватися ними у старості та оберігати залишений ними спадок (Ст. 37)²⁶¹.

Держава зі свого боку дбала про ефективний розвиток духовних і фізичних сил молоді. Знову ж, з пріоритетом власних інтересів. Потенціал литовської молоді мав бути застосований на благо духовному і господарському життю Литви. Засобом виховання й освіти молоді називалися державні виховні заклади, школи й молодіжні організації (Ст. 38)²⁶². Передбачалася можливість утримання виховних закладів і шкіл окремими громадянами, організаціями, визнаними церквами та іншими релігійними структурами (Ст. 39)²⁶³.

Незмінним конституційним постулатом лишалася обов'язковість початкової освіти та її безоплатність у школах, що утримувалися державним коштом або за рахунок місцевого самоврядування (Ст. 40)²⁶⁴. У початковій та середній школах мало здійснюватися викладання релігійних предметів. Утім, викладання віровчення котроїсь з визнаних духовних структур не проводилося у випадку малої чисельності учнів, які належать до відповідного віросповідання. Ще однією умовою відсутності уроків релігії для школярів – представників окремих конфесій, могла бути нездатність тієї чи іншої релігійної формації надати викладачів віровчення (Ст. 41)²⁶⁵. Держава тримала під своїм контролем усю виховну та освітню роботу, здійснювала нагляд за виховними закладами та школами (Ст. 42)²⁶⁶.

У дусі домінантного контролю з боку держави було укладено Ст. 43. Вона містила прямий імператив і визначала головні задачі, що ставилися перед литовськими наукою

та мистецтвом – слугувати, передусім, прогресу Литви. Республіка брала на себе опіку над наукою та мистецтвом, а також охороняла пам'ятки литовської історії та інші культурні надбання²⁶⁷.

Зазначене в Розділах V–VI оформлювало ідеологію «держави-виховника», що було однією з іпостасей нового патерналістського образу Республіки. Функції сім'ї і школи чітко спрямовувалися на виховання лояльних, дисциплінованих і готових до самопожертви заради держави громадян. Зобов'язання дітей щодо батьків і наголос на «здоровому тілі й сильному дусі» репрезентували корпоративно-патерналістський світогляд, де приватна сфера підпорядковується публічним інтересам держави. Вимога, щоб наука й мистецтво «слугували прогресу Литви», перетворювала культуру на інструмент державної політики, а не на автономний простір особистої творчості громадян.

3.6.7. Розділ VII – Праця

(Ст. 44–47)²⁶⁸,

Розділ VIII – Народне господарство

(Ст. 48–56)²⁶⁹

та Розділ IX – Охорона здоров'я і соціальний захист

(Ст. 57–60)²⁷⁰

Конституція проголосила працю кожної людини гідною частиною загальної творчості народу. Невпинна праця громадян називалася запорукою підтримки самої держави. Їхній трудовий потенціал мав визначати багатство Литовської держави, яка брала на себе виховання у громадянинові любові до праці та «творчий трудовий дух» (Ст. 44)²⁷¹.

Декларувалося прагнення держави забезпечити трудівників та їхні сім'ї належними умовами для відпочинку та користування благами культурного життя Литви²⁷² (Ст. 45)²⁷³. Водночас кожен, хто міг працювати, мав бути забезпечений роботою. Держава залишала за собою ексклюзивне право примусу до роботи тих громадян, які ухилялися від праці (Ст. 46)²⁷⁴. Так само Литовська держава брала під свій контроль («опіку»)

працю та її організацію, «дбаючи про доцільне і правильне використання трудових сил громадян» (Ст. 47)²⁷⁵.

Як завдання, що стоїть перед народним господарством, Конституція визначала: обов'язок надавати матеріальні умови, необхідні для процвітання насамперед держави, а також її громадян (Ст. 48)²⁷⁶. Ст. 49–50 містили дещо обтічні формулювання. Наприклад, Ст. 49 проголошувала, що успішне функціонування народного господарства ґрунтується на свідомому рішенні громадянина створювати добробут для себе і держави, а також завдяки гармонійній взаємодії праці та капіталу²⁷⁷. Згідно зі Ст. 50 добробут держави і громадянина формується тоді, коли громадянин працює цілеспрямовано і злагоджено та «помірно споживає»²⁷⁸.

Держава охороняла право власності, як і до того. Однак віднині встановлювалося, що володіння майном поклало на власника обов'язок використовувати це майно у спосіб, що не суперечив би потребам Литовської держави. Республіка залишала за собою право відчуження майна громадян для суспільних потреб, з виплатою компенсації власнику (Ст. 51)²⁷⁹. Хоча і закріплювалося право громадянина на власний розсуд обирати місце і вид господарської діяльності, як і право надавати або отримувати роботу, утім з умовою, що держава могла обмежити зазначені права з міркувань держбезпеки (Ст. 52)²⁸⁰.

Держава тримала під контролем сільське господарство. Як проголошувала Ст. 53, «дбала» про те, щоб сільськогосподарський сектор базувався на «життєздатних господарських одиницях»²⁸¹. Тобто структурних одиницях аграрного виробництва.

Також держава мала дбати про забезпечення необхідних умов активної участі громадянина – сільського господаря у «доцільному та впорядкованому сільськогосподарському виробництві». Так само «доцільно» і під державною опікою повинні були використовуватися господарські можливості промисловості, торгівлі та ремесл²⁸². Держава, як зазначалося у Ст. 54, «підтримує корисні господарські зусилля громадян і, за потреби, сама бере участь у господарській діяльності»²⁸³, а також, відповідно до Ст. 55, наділялася правом установалення трудової повинності громадян для суспільних потреб²⁸⁴.

Ст. 56 була фактично ідеологічно-узагальнюючою для Розділу VIII. У ній зазначалося, що держава, дбаючи про впорядковану й ефективну організацію функціонування народного господарства, здійснювала його регуляцію та контроль як над усім господарським сектором, так і над його окремими підприємствами²⁸⁵.

Держава брала на себе зобов'язання піклуватися про здоров'я всіх своїх громадян (Ст. 57)²⁸⁶, дбати про трудівників та їхні сім'ї у разі хвороби, старості та нещасних випадків (Ст. 58)²⁸⁷.

У той же час, держава повинна була підтримувати і зміцнювати волю та здатність громадянина самому піклуватися про себе і свою сім'ю. Конституція декларувала прагнення держави забезпечити тих громадян, які не мали змоги самим подбати про себе та свої сім'ї (Ст. 59)²⁸⁸. Окремим громадянам і організаціям, а також церквам та іншим рівнозначним релігійним установам було дозволено утримувати благодійні заклади (Ст. 60)²⁸⁹.

У комплексі, ці три розділи (VII–IX) закріплювали корпоративно-етатистську економічну модель, у якій господарське життя підпорядковане державним цілям. Праця проголошувалася не лише правом, але й обов'язком, що міг забезпечуватися державним примусом. Власність розглядалася як суспільно значима категорія, використання якої мало відповідати інтересам держави. Соціальні гарантії у вигляді опіки над хворими, старими та незможними виконували функцію базової стабільності та, водночас, закріплювали залежність громадянина від держави. Таким чином, Конституція 1938 р. створювала рамку, де соціальна політика й економіка були інтегровані до концепції «мобілізованої нації», зорієнтованої на дисципліну і самозречення заради керованості та єдності суспільства і, передусім, заради вищого ідеалу – національної Литовської держави.

3.6.8. Розділ X – Президент Республіки (Ст. 61–74)²⁹⁰

У публіцистиці, критично налаштованій до постаті А. Сметони та його режиму, характеризуючи статус голови держави згідно із Конституцією 1938 р., мало місце показове

визначення: «вищий за закон». Чи так це було насправді – розглянемо далі.

Серед функцій Президента Республіки Ст. 61 указувала репрезентацію ним Литовської держави, прийом іноземних дипломатичних представників, призначення представників Литви за кордоном і здійснення іншого, передбаченого Конституцією та законами Республіки²⁹¹. Тут не бачимо жодних відмінностей від зазначеного у попередніх Конституціях Литви.

Ст. 62 Конституції 1938 р. повторювала аналогічні положення Конституції 1928 р. у частині визначеного терміну повноважень Президента (7 років) та необмеженої кількості переобрань однієї особи на найвищий пост у державі²⁹². Беззмінним залишилося і те, що Президентом Литви міг бути обраний громадянин, який на дату голосування на виборах Президента досяг 40-річного віку (Ст. 63)²⁹³. Як і до того, за сметонівської доби, голову Республіки обирали спеціальні Представники Народу (Ст. 64)²⁹⁴.

Після кожного свого переобрання на посаду голова держави складав присягу саме перед зазначеними Представниками Народу. Акт присяги підписували Президент та прем'єр-міністр. Конституція затверджувала слова президентської присяги (Ст. 65):

Перед Всемогутнім Богом присягаю, що керуючи Державою, дбатиму про єдність Народу, захищатиму його честь, зміцнюватиму силу і добробут Литви та справедливо виконуватиму надані мені Конституцією повноваження, завжди пам'ятаючи про свою відповідальність за теперішнє і майбутнє Литви. Нехай величне минуле Старої Литви та важка боротьба за відновлення Незалежності надихають мене на це. Так мені, Боже, допоможи²⁹⁵.

Як бачимо із тексту присяги зразка 1938 р., Президент не брав на себе зобов'язань захищати Конституцію та закони Литви, а лише зобов'язувався виконувати надані Конституцією

владні повноваження. Відповідальність віднині він ніс перед Богом і історією, але не перед народом чи законами Республіки.

Ст. 66 установлювала, що термін керівництва Литовською державою починався для Президента від моменту його офіційного вступу на посаду²⁹⁶. Вибори Президента Республіки повинні були відбутися в останнє півріччя терміну керівництва чинного голови держави. Обраний Президент Республіки переймав керівництво державою, починаючи з наступного дня після закінчення семирічного строку президенства чинного очільника Литви або, якщо станом на цю дату ще не набрали чинності результати виборів Президента Республіки, то наступного дня після набрання ними чинності (Ст. 67)²⁹⁷.

У разі смерті або відставки чинного Президента Республіки наступні президентські вибори мали проводитися негайно після настання смерті або відставки голови держави. У такому випадку обраний Президент Республіки переймав на себе керівництво державою наступного дня після набрання чинності результатів виборів (Ст. 68)²⁹⁸.

Якщо ж обрання Президента Республіки було неможливим (або вибори не могли відбутися чи виборчий процес було перервано) через війну чи інші непереборні перешкоди, у такому випадку вибори проводилися негайно після усунення цих перешкод. І в цьому разі, новообраний Президент Республіки переймав керівництво Литовською державою наступного дня після набрання чинності результатів виборів (Ст. 69)²⁹⁹.

Поки обраний Президент Республіки не перейняв керівництво державою, нею продовжував керувати чинний Президент (Ст. 70)³⁰⁰. Звісно, за виключенням випадків смерті або відставки голови держави. У таких випадках, до моменту обрання наступного Президента Республіки (та до моменту офіційного прийняття ним керівництва державою), Литовською Республікою мав керувати прем'єр-міністр, який, відтак, тимчасово наділявся всією повнотою президентських повноважень (Ст. 72)³⁰¹. Прем'єр-міністр виконував обов'язки Президента Республіки і в разі хвороби останнього, або перебування голови держави за кордоном (Ст. 71)³⁰².

Ст. 73 стосувалася юридичного імунітету голови держави. Президент Республіки не ніс жодної відповідальності за свої владні дії, учинені під час здійснення повноважень керівника Республіки. Він не міг бути притягнутим до відповідальності також за будь-які інші дії, допоки очолював Литовську державу³⁰³.

Як і до того, акти Президента потребували підпису прем'єр-міністра або відповідного міністра. Утім, віднині, такими, що не потребують контрастнації, визнавалися акти Президента Республіки, якими призначався або звільнявся прем'єр-міністр чи Державний Контролер, або такі акти, якими надавалася згода голови держави на порушення кримінального провадження за посадові злочини проти прем'єр-міністра або іншого міністра (Ст. 74)³⁰⁴.

Розділ X Конституції 1938 р. мав особливе значення. Він став ключовою ланкою легітимізації автократичної моделі, у якій усі інші інституції або обслуговували президентську владу, або допускалися лише як її продовження. Положення Розділу X фіксували якісно новий рівень концентрованої президентської влади, що впевнено рухалася від політичної до напівсакралізованої позиції. Оформлювалося майже монархічне розуміння статусу президента, який концентрував у своїх руках політичні, виконавчі та стратегічні функції. Поеднання тривалого терміну, можливості необмежених переобрань, імунітету та широких повноважень створювали конструкцію де-факто неконтрольованого арбітра політичної системи Республіки. Таким чином закріплювалася найвища точка інституційної еволюції авторитарного режиму.

3.6.9. Розділ XI – Сейм (Ст. 75–94)³⁰⁵

Сейм обирався на п'ятирічну каденцію (Ст. 75)³⁰⁶. Кандидатами у члени парламенту могли бути громадяни, які досягли 30-річного віку (Ст. 76)³⁰⁷. Голосування за кандидатів у члени Сейму мало здійснюватися шляхом загального, прямого, рівного й таємного голосування. Вибори проводилися

за пропорційною системою (Ст. 77)³⁰⁸. Виборцями могли бути, за певним виключенням, громадяни, які досягли 24-річного віку. Ті, хто мав право голосувати – був зобов'язаний це робити. Дні проведення виборів призначав Президент (Ст. 78)³⁰⁹.

Як це було і до того, згідно з Конституцією 1938 р., новообраний член Сейму був зобов'язаний скласти присягу чи урочисту обіцянку (Ст. 79)³¹⁰. У разі відмови від складання присяги або урочистої обіцянки народний обранець втрачав свій статус. Обраний член Сейму не міг приступити до виконання своїх депутатських обов'язків (як і не набував статусу народного представника), допоки не складав присяги чи урочистої обіцянки (Ст. 80)³¹¹. Відтепер обрані члени парламенту були зобов'язані складати присягу чи давати урочисту обіцянку перед Президентом Республіки. В іншому випадку, Президент міг доручити замістити себе під час цієї процедури прем'єр-міністру (Ст. 79)³¹².

Президент розпускав Сейм, який відбув п'ятирічний термін повноважень. Голова держави міг розпустити парламент і у випадку, коли той ще не відбув своєї каденції (Ст. 81)³¹³. І в цьому разі Конституція не конкретизувала причини розпуску Сейму, створюючи широкий ареал можливих рішень голови держави (лише в певній мірі конкретизуючи їх деякими положеннями наступних розділів основного закону).

Термін повноважень Сейму відраховувався від дати, на яку Президент Республіки призначав перше засідання першої сесії новообраного скликання вищого законодавчого органу країни. Від цієї дати здійснювався відлік 5-ти років каденції чинного Сейму, по спливу яких повноваження парламенту вважалися завершеними. У іншому випадку, датою закінчення повноважень Сейму міг вважатися день його розпуску Президентом (Ст. 82)³¹⁴.

Голова Республіки мав право подовжити строк повноважень парламенту в разі неможливості обрати новий склад Сейму через війну або інші непереборні перешкоди. У такому випадку, строк повноважень Сейму закінчувався із завершенням, визначеного Президентом, подовженого терміну повноважень.

Якщо ж Сейм було розпущено рішенням голови держави до закінчення цього подовженого терміну, то день розпуску і вважався датою закінчення повноважень Сейму (Ст. 83)³¹⁵.

У випадку усунення непереборних перешкод, що заважали б провести парламентські вибори, вони відбувалися негайно після усунення таких перешкод. «Планові» чергові вибори до Сейму мали відбутися не пізніше ніж протягом шести місяців від моменту завершення строку повноважень попереднього Сейму (Ст. 84)³¹⁶.

Президент міг втрутитись у, до того, формально, автономне внутрішнє порядкування парламенту. За Сеймом було збережене право ухвалювати власний робочий статут (Ст. 86)³¹⁷, обирати свого Голову та членів Президії. Проте до обрання Президії Сейму її обов'язки виконувала Тимчасова Президія, яку призначав («запрошував»), обираючи з-поміж членів Сейму Президент Литви або, за його дорученням, прем'єр-міністр (Ст. 85)³¹⁸.

Щороку повинні були відбуватися дві чергові сесії Сейму. Весняна сесія розпочиналася 15 лютого і тривала до 15 квітня. Осіння сесія розпочиналася 15 вересня і завершувалася 31 грудня. Скликання чергових сесій парламенту покладалося на Президента Республіки. Конституція 1938 р. встановлювала, що голова держави міг закрити чергову сесію Сейму і до закінчення встановленого строку її роботи (Ст. 87)³¹⁹. До того ж як і в разі з достроковим припиненням каденції парламенту, Конституція не уточнювала умов дострокового закриття чергової сесії Сейму Президентом.

Ще більше можливостей впливу голова держави отримав на роботу позачергових сесій парламенту. Президент міг скликати позачергову сесію за власною ініціативою або за колективною заявою народних обранців, яка надійшла від 3/5 членів Сейму. У цій заяві мали зазначатися питання, заради розгляду яких скликається позачергова сесія парламенту. Президент Республіки мав право за власною ініціативою доповнити питання, які вносилися до порядку денного позачергової сесії. Він міг закрити сесію навіть і без розгляду винесених на неї питань (Ст. 88)³²⁰. На власний розсуд.

За потреби Президент міг доручити відкриття і закриття сесій парламенту прем'єр-міністру (Ст. 89)³²¹.

Щодо функцій Сейму, то вони визначалися доволі обтічними фразами: «Сейм розглядає й ухвалює рішення» і «Сейм ухвалює рішення шляхом голосування». Установлювалося, що Сейм мав ухвалювати рішення більшістю голосів своїх членів, які беруть участь у засіданні і у випадках, за яких Конституція не вимагала кваліфікованої більшості³²². Питання ж, для вирішення яких, згідно з Конституцією, вимагалася кваліфікована більшість голосів членів Сейму, повинні були розглядатися тоді, коли у засіданні парламенту брала участь достатня для ухвалення кількість членів Сейму (Ст. 90)³²³.

Ст. 91 містила свого роду моральне кредо народного обранця. Проголошувалося, що член Сейму у своїй роботі мав прагнути загального блага Литви не жертвуючи ним заради особистого, ділового чи іншого приватного блага або заради регіональних інтересів усупереч державним³²⁴. Той представник народу, який займався несумісним з його статусом і обов'язками, – утрачав право бути членом Сейму (Ст. 92)³²⁵.

Віднині встановлювалося, що депутат парламенту міг бути притягнутий до відповідальності в загальному порядку у випадку, якщо виголошена ним промова під час засідання Сейму могла кваліфікуватися як злочин проти державної безпеки. У тому ж порядку член Сейму відповідав за особисті образи, виголошені ним під час засідання Сейму. У всіх інших випадках народний обранець не мав нести відповідальності за свою публічну риторику у стінах парламенту (Ст. 93)³²⁶.

У випадку вчинення членом парламенту тяжкого злочину (якщо той, мовою документа: «вчиняє або вчинив такий злочин, за який загрожує покарання не менше, ніж важкі тюремні роботи»), він міг бути взятий під варту без санкції Сейму. Голові Сейму постфактум повідомлялося про затримання народного обранця (не пізніше ніж протягом 24 годин від моменту затримання). В інших випадках узяти під варту члена Сейму під час сесії Сейму було можливим лише за згодою парламенту (Ст. 94)³²⁷.

Конституція 1938 р. змальовує нам образ Сейму як інституції, яка посідала другорядне місце у владній ієрархії Республіки та змушена вдовольнятися формальною роллю. Номінально Сейм зберігав конституційний статус законодавчого органу, однак практичні повноваження його були обмежені. Механізми скликання, припинення повноважень і регламентації діяльності цього органу формували все більшу залежність парламенту від президента. Процедури прямого втручання глави держави у внутрішній розпорядок Сейму зменшували політичну вагу парламенту. До того ж риторика про «загальне благо Литви» та несумісність приватних інтересів із депутатським мандатом слугували політичним фільтром лояльності, а не запорукою реальної представницької функції. У підсумку, Сейм перетворився на інституцію, що санкціонувала рішення авторитарного режиму, а не формувала політичний курс держави, що, насправді, логічно вписувалося в загальну архітектуру авторитарної республіки.

3.6.10. Розділ XII – Уряд (Ст. 95–105)³²⁸

Конституція встановлювала, що Уряд Литовської Республіки складався з прем'єр-міністра та інших міністрів, один з яких був Заступником прем'єра (Ст. 95)³²⁹. Водночас прем'єр-міністр та інші міністри складали Раду Міністрів (Ст. 99)³³⁰, статут якої встановлювався окремим законом (Ст. 105)³³¹, і на яку покладалася комплексна задача реалізації внутрішньої і зовнішньої політики Литовської держави («розгляду і вирішення державних справ»). Право участі з дорадчим голосом у роботі Ради Міністрів зберіг Державний Контролер (Ст. 99)³³².

Прем'єр-міністр керував Урядом у цілому і представляв його. Кожен міністр керував дорученою йому сферою державного управління. Члени Уряду були зобов'язані діяти узгоджено (Ст. 96)³³³. Усі вони призначалися та звільнялися Президентом Республіки. У такому порядку: голова держави призначав прем'єр-міністра, потім, за поданням прем'єра, призначалися

Заступник прем'єр-міністра та інші міністри. У разі звільнення з посади Президентом прем'єр-міністра, одночасно з ним звільнялися й інші міністри (Ст. 97)³³⁴.

Усі члени Уряду, вступаючи на посаду, були зобов'язані складати урочисту присягу чи обіцянку, яку в них приймав Президент Республіки. Саме він «ввіряв» у руки урядовців здійснення повноважень у сферах їхньої відповідальності (Ст. 98)³³⁵. Президент головував на засіданнях Ради Міністрів у разі участі у них і міг скликати урядове засідання за власної ініціативи (Ст. 100)³³⁶.

Обов'язки Заступника прем'єр-міністра полягали в тому, що він мав замінити голову Уряду на певний час або для певної дії, у випадку неможливості виконання посадових обов'язків прем'єром (Ст. 101)³³⁷. Коли ж прем'єр-міністр, у разі смерті або відставки Президента, перебирав на себе керівництво державою, – його Заступник тимчасово виконував обов'язки очільника Уряду Литви (Ст. 102)³³⁸.

Відтепер лише Президент міг дати згоду на порушення провадження проти прем'єр-міністра або міністра через учинений ними службовий злочин. Справа передавалася на розгляд до Верховного Трибуналу Литви. Для винесення рішення Трибуналом з цього питання був необхідний кворум з не менше ніж п'яти суддів (Ст. 103)³³⁹.

Продовжувала функціонувати Державна Рада, яка відповідала за підготовку й попередній розгляд законопроектів і правил, а також за надання кваліфікованих висновків щодо проектів законів, кодифікації законодавства та низки інших питань (Ст. 104)³⁴⁰.

Наведені вище положення Розділу XII показують нам подвійну підзвітність виконавчої влади, однак вирішальний центр тяжіння беззаперечно був зміщений у бік президента Литви. Формально зберігалася колегіальна відповідальність Ради Міністрів та її роль у формуванні політики держави, але порядок призначення і звільнення членів уряду демонстрував повну залежність кабінету від волі глави держави. Усе більше зміщувався баланс на користь «президентсько-кабінетної»

моделі урядування з домінуючою роллю голови Республіки. Уряд функціонував як операційний інструмент президентської політики, без окремого політичного авторитету. У межі вертикалі, спрямованої згори вниз, було включено і роботу такої інституції, як Державна Рада.

3.6.11. Розділ XIII – Закони (Ст. 106–112)³⁴¹

Конституція проголошувала, що закони, які суперечили їй, не мали чинності у Литві (Ст. 106)³⁴². Розгляд і ухвалення законопроектів покладалося на Сейм. Проекти законів могли виноситися на розгляд Сейму Радою Міністрів або за ініціативою щонайменше 1/4 частини членів парламенту (Ст. 107)³⁴³. Після ухвалення законопроекту Сеймом документ представлявся на розгляд Президенту Республіки. Голова держави не пізніше ніж протягом 30 днів мав або затвердити проект закону й оприлюднити його, або повернути до Сейму для повторного розгляду, зазначивши мотиви відхилення документа (Ст. 108)³⁴⁴.

Якщо б Сейм, повторно розглянувши законопроект, ухвалив би його без змін, більшістю у 3/5 голосів усіх депутатів, то Президент отримав би можливість діяти двома способами. Він міг погодитися з позицією парламентарів, затвердити документ і оприлюднити його, або ж був у праві розпустити Сейм. У такому випадку ситуація розвивалася наступним чином – новообраний Сейм під час своєї першої сесії міг розглянути той же проект закону, через який відбувся розпуск попереднього скликання парламенту. У разі якщо таку пропозицію підтримала б щонайменше чверть народних обранців. І якщо вкотре вже новий склад Сейму більшістю своїх членів підтримав би первісний, не виправлений на вимогу Президента проект закону, то голова держави був змушений затвердити й оприлюднити документ, як закон Литовської Республіки (Ст. 109)³⁴⁵. Порядок же оприлюднення ухваленого й затвердженого Президентом закону встановлювався відповідно до чинного законодавства Литви (Ст. 111)³⁴⁶.

З-поміж іншого, Конституція 1938 р. делегувала Президенту Республіки також право видавати закони, у разі якщо Сейм відсутній або не відбуваються його сесії (Ст. 110)³⁴⁷. Крім того, Президент уповноважував представників Литви укладати міжнародні угоди та договори, а також мав право їхньої ратифікації. Ратифікація Сейму була необхідна, у разі якщо міжнародний договір заміняв собою певний закон Литви або накладав зобов'язання ухвалити окремий закон. У такому випадку, документ подавався Радою Міністрів для ратифікації Сеймом, під час сесії законодавчого органу (Ст. 112)³⁴⁸.

Таким чином, відповідно до Конституції 1938 р. законодавча процедура передбачала вирішальну участь президента, що розмивало межі між законодавчою та виконавчою гілками влади. Делеговане голові держави право видавати закони за відсутності Сейму ще більше підсилювало, і без того, надзвичайну концентрацію влади в руках президента. Хоч формальні елементи парламентського ухвалення були збережені, вони не могли забезпечити, скільки-небудь, реального балансу влади у країні.

3.6.12. Розділ XIV – Державний бюджет (Ст. 113–119)³⁴⁹

Бюджетний рік у Литві тривав з 1 січня по 31 грудня календарного року. Проект державного бюджету щорічно готувався Радою Міністрів (Ст. 113)³⁵⁰. Тут ми не знаходимо змін порівняно з положеннями Конституцій попередніх років. Чого не скажеш про наступні статті розділу, у яких деталізується процес ухвалення та затвердження річного бюджету Литви.

Рада Міністрів була зобов'язана до 1 листопада кожного календарного року подати проект бюджету на розгляд Сейму. Розглядаючи проект, Сейм міг збільшити видатки, якщо для цього є законні підстави (і передбачалося надходження до державної скарбниці додаткових доходів для покриття видатків). Парламент не міг зменшити видатки, які були визначені законами Литви або договорами. Крім того, якщо Радою Міністрів

було ухвалено постанову, направлену на впорядкування певних господарських потреб, то встановлювався відповідний кількарічний план, і якщо для початку виконання цього плану бюджетом передбачалося виділення коштів, то Сейм не міг зменшити видатки, внесені Радою Міністрів до проєкту бюджету, націлені на виконання цього кількарічного господарського плану (Ст. 114)³⁵¹.

Проєкт бюджету, після ухвалення його Сеймом, направлявся на затвердження Президенту Республіки. Це необхідно було зробити до завершення осінньої сесії парламенту. Голова держави затверджував проєкт бюджету (Ст. 115)³⁵² і оприлюднював його, тим самим надаючи документу чинності. У разі якщо до початку нового бюджетного року бюджет не оприлюднювався, то до моменту його оприлюднення видатки могли здійснюватися відповідно до порядку, установленому законом про бюджет (Ст. 118)³⁵³.

Конституція передбачала можливість того, що Сейм не встигне ухвалити новий річний бюджет до закінчення своєї осінньої сесії. Президент мав змогу скликати позачергову сесію для вирішення бюджетного питання. Якщо ж він не робив цього, то Рада Міністрів подавала проєкт бюджету на пряму голові держави для затвердження (Ст. 116)³⁵⁴. Також, минаючи парламент, Рада Міністрів направляла проєкт бюджету на затвердження Президентом у випадку відсутності Сейму (Ст. 117)³⁵⁵. За інших обставин, у разі відсутності Сейму або його сесій, Рада Міністрів могла на пряму подати для затвердження Президентом Республіки проєкт внесення змін до державного бюджету (Ст. 119)³⁵⁶.

Вочевидь бюджетний процес було організовано таким чином, щоб забезпечити в ньому провідну роль уряду та президента. Сейм був залучений лише до окремих етапів процесу і був позбавлений можливості впливати на ключові його параметри. Механізми ухвалення бюджету поза парламентом прямо демонстрували прагнення з боку режиму до максимальної керованості фінансовою політикою держави.

3.6.13. Розділ XV – Запит та інтерпеляція (Ст. 120–122)³⁵⁷

Подібний тематичний сегмент як окремий розділ був уперше вмонтований до структури Конституції Литви у 1938 р. Ст. 120 закріплює право будь-якого члена Сейму подати запит прем'єр-міністру чи міністру³⁵⁸. Міг бути поданий також і формалізований запит щодо політики чи дій Уряду (інтерпеляція). Проте віднині для цього необхідно було направити колективну пропозицію від щонайменше 1/4 членів Сейму (Ст. 121)³⁵⁹.

Сейм, заслухавши відповідь прем'єр-міністра або міністра на інтерпеляцію, за пропозицією щонайменше чверті народних обранців, мав право більшістю щонайменше у 3/5 членів Сейму ухвалити рішення, згідно із яким відповідь урядовців визнавалася незадовільною.

У разі якщо Сейм ухвалював таке рішення щодо відповіді голови Уряду, то могли бути реалізовані два варіанти: прем'єр-міністр відправлявся у відставку або розпускався Сейм. Якщо ж Сейм ухвалював таке ж рішення, щодо відповіді міністра, – міністр відправлявся у відставку. Однак, якщо прем'єр-міністр, перед ухваленням Сеймом рішення щодо відповіді міністра на інтерпеляцію заявляв про те, що він підтримує відповідь члена свого кабінету, то інтерпеляція, подана міністру, вважалася такою, що направлена безпосередньо прем'єр-міністру.

Якщо ж після розпуску парламенту новообраний Сейм, під час своєї першої сесії, за пропозицією щонайменше чверті народних обранців, пропонував розглянути повторно інтерпеляцію, через яку було розпущено попередній Сейм, і направлену до того самого чинного прем'єр-міністра, якому було подано інтерпеляцію розпущеним Сеймом, і якщо новообраний Сейм більшістю голосів своїх членів ухвалював рішення вважати відповідь на інтерпеляцію незадовільною, то Президент Республіки повинен був звільнити прем'єр-міністра (Ст. 122)³⁶⁰.

Розділ XV продемонстрував, що хоча інститут інтерпеляції формально був збережений, його ефективність

лишалася мінімальною через залежність від позиції президента. Механізм політичної відповідальності Уряду перед парламентом функціонував опосередковано й досить обмежено. Тож положення Розділу XV підтвердили декоративний характер парламентаризму в системі, яка сформувалася в Литві станом на 1938 р.

3.6.14. Розділ XVI – Адміністративний устрій Держави (Ст. 123–128)³⁶¹

Установлювалося, що міністерства, які керують окремими сферами державного управління, здійснюють свою діяльність на місцях. Саме задля сприяння цій роботі міністерств, територія Литовської держави була поділена на адміністративно-територіальні одиниці (Ст. 123)³⁶².

Президент Республіки призначав і звільняв посадовців та інших службовців різних рівнів. Організація державної служби, порядок призначення, звільнення та проходження служби посадовцями (Ст. 124)³⁶³, як і організація та структура міністерств (Ст. 123)³⁶⁴, мали встановлюватися окремими законами Литовської Республіки.

Акти про народження, шлюб і смерть мали оформлюватися державними органами Республіки. Утім було збережено право віруючих громадян оформлювати ці акти через священнослужителів своєї конфесії та релігійної громади, без зобов'язання повторювати реєстрацію у цивільних установах (Ст. 125)³⁶⁵.

У сфері місцевого самоврядування Конституція допускала існування не лише структур, що опікувалися певними локальними питаннями в регіонах, але і функціональних самоуправлень³⁶⁶ (Ст. 126)³⁶⁷. До сфери діяльності останніх належало управління різними сегментами господарства та підприємництва під державним контролем.

Як і раніше, допускалася можливість делегувати окремим литовським регіонам («краям») право автономно управляти певними місцевими справами. Право на автономію надавалося, а межі та умови автономного місцевого управління

визначалися статутом крайової автономії, що впроваджувалася законом Литовської Республіки (Ст. 127)³⁶⁸.

Доцільність і правомірність дій адміністративних органів перебувала під контролем вищих органів державної влади. У певних, визначених законом, випадках правомірність дій адміністративних органів могла бути оскаржена у судовому порядку (Ст. 128)³⁶⁹.

Розділ XVI визначав адміністративну систему як централизовану й керовану зверху вниз. Правовий режим місцевого самоврядування та автономій залишав їх повністю залежними від центральної влади Республіки. Державна служба була теж організована за принципом підпорядкування, що відповідало загальній логіці консолідації владної вертикалі.

3.6.15. Розділ XVII – Суд (Ст. 129–132)³⁷⁰

Ст. 129 Конституції визначала основну функцію суду, яка полягала у здійсненні правосуддя. Суд виносив рішення іменем Литовської Республіки і проголошувався незалежним у виконанні своїх функцій. Зміна або скасування рішень судового органу могла відбутися тільки у порядку, установленому законом³⁷¹.

Безальтернативним лишалося положення попередніх Конституцій, яке відобразилося у Ст. 131 основного закону 1938 р. і проголошувало, що на всій території Литви існувала єдина вища судова інстанція – Верховний Трибунал Литовської Республіки³⁷².

Згідно зі Ст. 132, судоустрій і порядок судочинства у Литві мав бути встановлений виключно відповідно до чинного, на той момент, законодавства Республіки³⁷³.

Ст. 130 чітко демонструвала вплив президентської інституції на судову гілку. Так визначалося, що Президент Литовської Республіки міг дарувати помилювання засудженим громадянам, повністю або частково звільняючи засудженого від покарання або замінюючи покарання на більш м'яке. У певних випадках голова держави міг повернути права, які були обмежені або яких громадянина було позбавлено рішенням суду³⁷⁴.

Як бачимо, незалежність суду, як і раніше, була задекларована, але фактично обмежена впливом Президента Республіки. Збереження єдиної вищої інстанції уніфікувало судову систему під контролем державного центру. Інститут помилювання ще більше розширив можливості політичного впливу на правосуддя.

3.6.16. Розділ XVIII – Захист Держави (Ст. 133–143)³⁷⁵

Розділ, присвячений обороні Республіки у Конституції 1938 р., значно переважав за об'ємом відповідні розділи у двох попередніх Конституціях Литви 1922 і 1928 рр. Він налічував 10 статей, у двох минулих постійних Конституціях – три у кожній. Складні геополітичні обставини часу, а також бажання зафіксувати нові преференції голови держави потребували детальної регламентації різних аспектів сфери.

Захист держави оголошувався справою всіх громадян Республіки. Армія отримувала визначення «основи захисту» (Ст. 133)³⁷⁶. Держава брала на себе справу належної підготовки населення до оборони. На народне господарство покладался обов'язок підлаштовуватися під потреби захисту Республіки (Ст. 134)³⁷⁷.

Як і до того, Президент Республіки проголошувався Верховним Головнокомандувачем Збройних сил Литви. Формування, організація і компетенція керівництва армії мали встановлюватися відповідним законом Литви (Ст. 135)³⁷⁸. Президент призначав і звільняв Командувача Війська Литовського. Саме голова держави ухвалював рішення щодо надання згоди на початок провадження проти Командувача армії через учинений ним посадовий злочин (Ст. 136)³⁷⁹.

Ст. 137 встановлювалося, що при Президентові Республіки діяла Рада Захисту Держави, яка відповідала за ухвалення рішень, що стосувалися питань оборони Литовської Республіки³⁸⁰.

У нелитовськомовній літературі зустрічається також інша назва цього органу – Державна Рада Оборони. Її було утворено

ще у 1935 р. До Ради Захисту Держави входив сам глава Республіки (який керував Радою Захисту), прем'єр-міністр, міністри охорони краю, фінансів, закордонних справ, внутрішніх справ, Головнокомандувач Збройних сил (Командувач Війська Литовського), начальник постачання Війська Литовського. Постійним доповідачем Ради Захисту виступав головнокомандувач армії. Міністри були присутні, у разі якщо обговорювалися проблеми, дотичні до керованих ними сфер управління. Усі рішення Ради Захисту Держави набували чинності виключно після схвалення президентом Литви³⁸¹.

Під час захисту держави питання, пов'язані з обороною, повинні були регулюватися указами Президента Республіки, що мали силу закону. Укази Президента могли замінити закони, якими регулювалася сфера оборони Республіки, такі укази потребували підпису прем'єр-міністра (Ст. 138)³⁸².

У разі виникнення загрози безпеці держави або громадському порядку в ній, на усій території Литви або в окремих її частинах міг бути оголошений надзвичайний стан – «стан посиленої охорони держави або стан захисту держави». Надзвичайний стан оголошував і скасовував Президент Республіки за пропозицією Ради Міністрів (Ст. 139)³⁸³.

Під час дії надзвичайного стану могли бути обмежені або призупинені права, зазначені в розділі Конституції про обов'язки та права громадян, за винятком права, зазначеного у Ст. 20 (тобто свобода совісті, віросповідання та надання часу громадянам на здійснення ними релігійних обов'язків), а також застосовані особливі заходи для захисту держави й покладені відповідні обов'язки на населення. Під час дії надзвичайного стану допускалася можливість запровадження особливих судів (Ст. 140)³⁸⁴.

Рішення про проведення мобілізації, оголошення війни та укладення миру ухвалював Президент Республіки за пропозицією Ради Міністрів. Проте, у разі якщо Сейм був чинним, для ухвалення рішення щодо укладення миру була необхідна згода Сейму (Ст. 141)³⁸⁵.

Військовослужбовці на дійсній службі за вчинення ними злочинів, а також цивільні співучасники цих злочинів

підлягали суду військових судів (Ст. 142)³⁸⁶. Держава як і раніше визнавала свою відповідальність за соціальну підтримку військовослужбовців, які втратили під час захисту Батьківщини здоров'я або життя, а також їхніх родин (Ст. 143)³⁸⁷.

Розділ XVIII постає одним із найяскравіших свідчень мілітаризації конституційного мислення кінця 1930-х років. Оборона виглядає тут не просто одним з напрямків політики, а скоріш структурним принципом організації суспільства, що вимагала підпорядкування економіки, адміністрації і правового ладу в державі. Винятково сильні повноваження президента у воєнній сфері, включно з указами, що замінюють закони, і режимом надзвичайного стану робили його центральною фігурою в системі безпеки, фактично поза ефективним контролем інших інституцій. Оборонна логіка стала невід'ємною частиною політики держави. Загрози інкорпоровалися до нормального стану функціонування всього державного організму тодішньої Литви.

3.6.17. Розділ XIX – Державний Контроль (Ст. 144–151)³⁸⁸

У Конституції 1938 р., уперше від часів Тимчасової конституції 1919 р., статті, пов'язані з Державним Контролем та його функціями, були зведені в окремий однойменний розділ.

Установлювалося, що Державним Контролем, структура й організація якого визначалися окремим законом (Ст. 151)³⁸⁹, керував Державний Контролер, якого призначав і звільняв Президент Республіки (Ст. 144)³⁹⁰. Приступаючи до виконання своїх посадових обов'язків, Державний Контролер був зобов'язаний скласти присягу або урочисту обіцянку, яку приймав Президент Республіки (Ст. 145)³⁹¹.

На Державного Контролера покладался нагляд за законністю управлінням державним майном. У певних випадках Державний Контролер мав право висловити свою думку щодо доцільності укладення договорів. У разі виникнення розбіжності між позицією Державного Контролера та міністра,

щодо доцільності укладання договору, остаточне рішення виносила Рада Міністрів (Ст. 146)³⁹².

Зазначимо, що під договорами у Ст. 146 слід розуміти не міжнародні угоди, а внутрішньодержавні договори, пов'язані з управлінням державним майном, фінансами та господарською діяльністю.

Державний Контролер здійснював нагляд за законністю виконання державного бюджету (Ст. 147)³⁹³ і щорічно готував звіт про його виконання, подавав цей звіт на розгляд і затвердження Сейму. У разі відсутності Сейму звіт подавався на затвердження Президенту Литовської Республіки (Ст. 148)³⁹⁴.

Державному Контролеру могло бути доручено здійснення нагляду за законністю управління майном і використанням коштів місцевими та функціональними самоврядуваннями (тобто структурами самоврядування, пов'язаними з господарськими завданнями), а також тими приватними установами і підприємствами, у діяльності яких брала участь Державна Скарбниця Литви або такими підприємствами, які отримували дотації з Державної Скарбниці (Ст. 149)³⁹⁵.

У разі вчинення Державним Контролером посадового злочину, справу проти нього могло бути порушено й розглянуто в тому ж порядку що і справу проти міністра Уряду (Ст. 150)³⁹⁶. Тобто, санкцію на відкриття провадження проти Державного Контролера давав Президент Республіки, а справу розглядав Верховний Трибунал.

Розділ XIX формував вертикаль фінансового нагляду, яка доповнювала загальну централізацію. Державний контроль перетворювався на інструмент адміністративної дисципліни. Функції контролю зосереджувалися в інституції, залежній від президента. Поширення компетенції державного контролю на місцеві й функціональні самоврядування та приватні структури з участю державного капіталу підкреслювало прагнення тотального нагляду центральної влади за рухом ресурсів.

**3.6.18. Розділ XX – Зміни до Конституції
(Ст. 152–154)³⁹⁷
та Розділ XXI – Прикінцеві положення
(Ст. 155–156)³⁹⁸**

Проект змін до Конституції міг бути запропонований Радою Міністрів або щонайменше половиною членів Сейму. Сейм розглядав і виносив рішення щодо запропонованого проекту змін до Конституції (Ст. 152)³⁹⁹, для ухвалення якого необхідна була підтримка щонайменше 3/5 від загальної чисельності членів Сейму. Ухвалений Сеймом проект змін до Конституції мав бути представлений Президенту Республіки (Ст. 153)⁴⁰⁰.

Президент міг або затвердити ухвалений Сеймом проект змін до Конституції та проголосити як Конституцію, або розпустити Сейм. Якщо ж на першій сесії новообраного Сейму щонайменше половина парламентарів запропонувала б розглянути той самий, незмінений проект змін до Конституції, і якщо Сейм ухвалив би цей проект більшістю щонайменше у 3/5 від загальної чисельності членів парламенту, то Президент Республіки повинен був проголосити його Конституцією (Ст. 154)⁴⁰¹.

Ст. 155 установлювала, що після набуття чинності Конституцією 1938 р., Конституція 1928 р. втрачала чинність⁴⁰². Закони, що діяли до моменту набуття чинності новою Конституцією, і які їй не суперечили та не були змінені або скасовані у порядку, нею встановленому, залишалися в силі (Ст. 156)⁴⁰³. Можливість всенародного референдуму в основному законі не зазначалася.

Таким чином, процедура внесення змін була остаточно підпорядкована Президенту, що ще більше мінімізувало роль парламенту в конституційному розвитку країни. Механізм розпуску Сейму за небажаних для режиму змін зі свого боку гарантував стабільність авторитарної моделі. Тож Конституція 1938 р. закріплювала завершеність політичної системи, сформованої після 1926 р. Відбувся остаточний відхід від народовладдя, характерного для раннього періоду першої декади незалежності. Закінчився перехід до замкненої авторитарної моделі.

Конституція 1938 р. кульмінаційно закріпила безпеліційний примат держави над громадянином і домінування президента над усіма іншими гілками влади. Документ вніс системність у модель влади, сформовану «Режимом 17 грудня», перетворивши її на нормативно завершену конструкцію персоналізованого управління.

Права і свободи громадянина набули декларативного характеру й були повністю підпорядковані потребам державної безпеки, тоді як економічна та соціальна сфери були включені до єдиного етатистсько-мобілізаційного проекту. Оборонний блок Конституції істотно розширив інструменти влади президента, що відображало зростаюче відчуття зовнішньополітичної загрози наприкінці 1930-х рр.

У підсумку, Конституція 1938 р. завершила конституційний цикл міжвоєнної Литви, замінивши демократичні засади 1920-х рр. концепцією централізованої, керованої та ідеологічно однорідної державності.

Основний закон 1938 р. був підписаний Президентом Республіки А. Сметоною та нещодавно призначеним прем'єр-міністром В. Міронасом⁴⁰⁴.

3.7. Роки ультиматумів

3.7.1. Ультиматум 1938 р.

Навесні 1938 р., ще до набуття чинності нової Конституції, Литва опинилася перед реаліями серйозних зовнішніх викликів. Каунас та Варшава знову підійшли до воєнного провалля. Приводом до загострення став «Траснінкайський інцидент». 11 березня 1938 р. на литовській території поблизу населеного пункту Траснінкас, біля лінії польсько-литовського розмежування відбулася перестрілка між литовським прикордонним поліцейським та польським солдатом, у результаті чого останній загинув.

Подібних сутичок до цього було немало. Однак цього разу реакція польської сторони виявилася максимально жорсткою. Спершу польські офіцери не прибули до литовських військових на перемовини щодо інциденту. Замість себе прислали сержанта, який передав туманну і водночас загрозливу відповідь. Було заявлено, що Польща бере на себе вирішення долі прикордонного епізоду.

Польська преса розгорнула кампанію антилитовських публікацій. Були відхилені пропозиції Литви створити спільну комісію для розслідування обставин перестрелки. Офіційні співчуття Литви родині загиблого ніяк не розрядили атмосферу. 17 березня 1938 р. Варшава після тривалої паузи висловила свою офіційну позицію. Литві було висунуто ультиматум – Польща вимагала від сусідки терміново встановити формальні відносини та до 31 березня 1938 р. обмінятися дипломатичними представниками. Литовська Республіка мала дати ствердну відповідь до 22:00 19 березня 1938 р. Варшава залишала за собою право діяти на власний розсуд у разі відмови Каунаса від прийняття ультиматуму⁴⁰⁵. Хоча про загрозу війни не говорилося прямо, однак саме такий розвиток подій побачили у Литві.

Тодішній збройний потенціал Литви навряд відповідав рівню загрози. У випадку оголошення мобілізації за перші дві доби сили оборони Республіки могли сумарно поставити у стрій 150–160 тис. солдат і офіцерів регулярних військ, бійців Союзу стрільців Литви та резервних батальйонів⁴⁰⁶, що критично поступалося воєнному потенціалу Польщі.

Індиферентність західних демократичних держав, на допомогу яких марно сподівались, робила ситуацію критичною, позиція ж Берліна перетворювала її на безвихідну для Литви. Стало відомо, що Третій Рейх планував скористатися можливим польсько-литовським збройним конфліктом для масштабної агресії проти Литви. Згідно з планами нацистського керівництва вермахт мав увійти до Республіки із заходу, під претекстом захисту німецького та німецькомовного населення, і окупувати Клайпедський край та інші західно-литовські землі⁴⁰⁷.

У подібних умовах подвійної загрози литовська влада вирішила уникнути війни. На екстреному засіданні, у ніч на 19 березня 1938 р., уряд погодив прийняття польського ультиматуму⁴⁰⁸. Рішення підтримав парламент під час так званого «німого засідання», яке тривало 7 хвилин⁴⁰⁹. Окремо у постанові литовського Сейму зазначалося, що польські вимоги приймаються під тиском. Польща й Литва відійшли від прірви збройного протистояння і встановили прямі дипломатичні зносини.

Між тим, 24 березня 1938 р. у литовській політиці закінчилася епоха Ю. Тубяліса. Прем'єр був відправлений у відставку. На зміну йому прийшов кабінет, очолений колишнім головним військовим капеланом Владасом Міронасом.

Берлін, роздратований зникненням вдалого моменту для інтервенції, не збирався відступати від своїх планів. На Литву почав чинитися значний політичний тиск. Республіку, як і раніше, звинувачували в переслідуванні німецької громади, але тепер Рейх перейшов до ультимативної мови прямих погроз.

25 березня 1938 р. литовський резидент у Берліні отримав меморандум від влади Німеччини. Переданий документ, що складався з 11 пунктів, вимагав від Каунаса піти на значні поступки в питанні Клайпедського краю. Литву зобов'язували дозволити діяльність націонал-соціалістичних груп та партій, вимагали припинити судове переслідування пронацистських елементів і т. п. Литовська Республіка змушено прийняла «компроміс», довелось амністувати навіть лідерів клайпедських націонал-соціалістів, засуджених у 1935 р. Утім, жодні кроки деескалації з боку Каунаса не могли утримати Рейх від прямої агресії, хіба що відтермінувати її⁴¹⁰.

3.7.2. Ультиматум 1939 р. і втрата Клайпедського краю

Відпущені на волю, за вимогою Німеччини, лідери клайпедських сепаратистів аж ніяк не збиралися жити життям законотворчих литовських громадян. Е. Нойманн повернувся до Клайпеди, де знову взявся організовувати місцевих нацистів. Порівняно з минулими роками, то вже були нові обставини,

значно більш сприятливі для націонал-соціалістів. Практично не дотримуючись конспірації, вони вели антилитовську агітацію, гуртувалися в агресивні групи молоді та прямо закликали Рейх до відторгнення Клайпедського краю.

Улітку 1938 р. справа дійшла до прямих зіткнень між нацистськими елементами, литовськими урядовими структурами і пролитовською частиною населення. Систематичними стали провокації в морському порту Клайпеди. Пасажири кораблів, що прибували з Німеччини, співали нацистських пісень, викрикували шовіністичні гасла та піднімали руки у римському вітанні. На березу їх зустрічали натовпи місцевих німців співами і вигуками: «Хочемо повернутися до Рейху!». Під час однієї з таких демонстрацій, 28 червня 1938 р. відбулися масові зіткнення між натовпом та литовськими прикордонною поліцією і працівниками порту. У ході безладу загинув 16-річний хлопець-литовець, поранення отримали 15 поліцейських та 15 пронацистських демонстрантів⁴¹¹.

Відчуваючи потужну підтримку з боку Берліна, місцева влада Клайпедського краю восени 1938 р. пішла на відкритий демарш, не сумніваючись у власній безкарності. У навчальних закладах регіону зняли литовську державну символіку та портрети президента А. Сметони. Крайова поліція замінила литовські кокарди на емблеми з регіональними символами⁴¹². Від тижня до тижня обстановка ставала все більш електризованою. Це стосувалося не лише міста Клайпеди, але й регіону в цілому. У Каунасі з напругою очікували грудневих виборів до регіонального Сеймику VI скликання.

У передвиборчі місяці нацисти остаточно оволоділи площами, лунав лише їхній голос. Звідусіль розум обивателів заполюняла великонімецька ірредентистська пропаганда. Купки озлоблених галасливих націонал-соціалістичних маргиналів перетворилися на дисципліновані загони штурмовиків, які спрямовували агресію лише туди, куди вказували Рейх та його місцеві емісари.

11 грудня 1938 р. нацисти задіяли увесь свій підготований силовий ресурс. Під час голосування штурмовики вдиралися

до виборчих дільниць, десять громили урни для голосів, в інших місцях забороняли їх опечатувати і вільно вкидали потрібну націонал-соціалістам кількість бюлетенів, із заздалегідь поставленими відмітками. Штурмовики нападали на громадян, лояльних Литві, не допускали їх до голосування. До дільниць не дозволяли наблизитися спостерігачам від литовських партій. День виборів перетворили на велику нацистську маніфестацію, маршируючи вулицями Клайпеди штурмові загони показували хто тепер господар у місті та краї⁴¹³.

Німецькі націоналісти на чолі з Е. Нойманном прогнозовано здобули тотальну перемогу на «виборах без вибору», набравши 87,2 % голосів. Попри тиск і насилля литовські сили тоді отримали помітні 12,8 % голосів виборців⁴¹⁴. Нове скликання клайпедського Сеймику одразу продемонструвало курс, яким планується вести край. Депутати відмовилися скласти присягу Литовській Республіці.

Головою Директорату автономії обрали одного з лідерів штурмовиків Вілюса Берталайтиса, який 23 січня 1939 р. заявив, що нова влада буде керуватися виключно «націонал-соціалістичним світоглядом». Навіть про формальну лояльність до Литви вже не йшлося на жодному з адміністративних рівнів. На мітингах і зібраннях німецької громади постійно заявлялося про небажання перебувати у складі Литви. Гаслом перших же післявиборчих днів стало вже знайоме «повернення додому», до Рейху⁴¹⁵.

Е. Нойманн методично керував усіма діями нового керівництва краю. Через заснований ним же Союз німецької культури Мемеланда здійснювався вишкіл воєнізованих підрозділів. У рядах нацистських штурмових загонів налічувалося близько 6 тис. бійців (за зразком німецького гестапо було утворено Службу порядку Мемеланда, у рядах якої перебувало близько 2 тис. осіб⁴¹⁶). Командирами та інструкторами цих загонів були офіцери силових структур Третього Рейху⁴¹⁷.

Попри очевидну підготовку Берліна до анексії Клайпедського краю Литва продовжувала намагання за будь-яку ціну запобігти військовій інтервенції. 10 січня 1939 р. Сейм ухвалив

максимально миролюбний закон про нейтралітет, який, з-поміж іншого, включав у себе положення щодо заборони використання литовських портів військовими кораблями сторін, що воюють, а також заборони для військових літаків армій держав, які воюють⁴¹⁸.

З Каунаса Берліну постійно надсилалися сигнали про пошук порозуміння. Паралельно литовська влада зондувала ґрунт стосовно можливої військової підтримки з боку Великобританії, Франції, США та Польщі на випадок повномасштабного вторгнення вермахту. Скоро стало очевидним, що ніхто не заступиться.

20 березня 1939 р. у Берліні міністр закордонних справ Рейху Йоахім фон Ріббентроп передав своєму литовському колезі Юозасу Урбшісу усний ультиматум. Німеччина вимагала від Литви негайної передачі Клайпедського краю⁴¹⁹. Каунас прийняв ультиматум нацистів, розуміючи повну безперспективність збройної боротьби проти сильного сусіда в повній зовнішньополітичній самотності⁴²⁰.

21 березня 1939 р., за добу до підписання німецько-литовського договору про передачу області Рейху⁴²¹, останній литовський губернатор краю Вікторас Гайлюс зібрав нараду чиновників республіканського підпорядкування і попередив про неминучість падіння литовської влади у Клайпеді⁴²².

22 березня 1939 р., як тільки стало відомо, що договір про передачу Клайпедського краю набув чинності, місцеві нацисти почали арешти литовських активістів і тих співробітників республіканської адміністрації, хто не встиг евакуюватися, схопили 200 осіб⁴²³. Лідери клайпедських націонал-соціалістів на чолі з Е. Нойманном проголосили у будівлі Сеймику про возз'єднання з Німецькою імперією та заявили про розпуск парламенту автономії⁴²⁴.

23 березня 1939 р. на крейсері «Дойчланд» до Клайпеди прибув А. Гітлер. Місто не виявляло жодних ознак нещодавнього литовського панування. Воно було вкрите нацистською символікою та наповнене натовпами екзальтованих жителів, які захоплено вітали фюрера. Поряд з ним незмінно

слідував Е. Нойманн. О 13:00 церемонія анексії завершилася підняттям прапора зі свастикию над будівлею губернського управління⁴²⁵.

Клайпедський край знову ставав німецьким Мемеландом. Литва понесла не лише великі територіальні та моральні втрати, Республіку позбавили найбільш промислово-розвиненого регіону та єдиного морського порту.

3.8. Оманливе затишшя весни-літа 1939 р.

Друга половина весни – літо 1939 р. для Литви було часом певної стабілізації на міжнародній арені. Заради виживання Республіка намагалася маневрувати між великими сусідніми столицями, дотримуючись принципу нейтралітету «у кожній ситуації і в кожному питанні»⁴²⁶.

Відносно прийнятні відносини Каунас налагодив з Варшавою. Несподівану прихильність до Литви почав виявляти Берлін. Нещодавній агресор недвозначно показував свою зацікавленість у дружбі. Литовська делегація на чолі з генералом С. Рапшкісом була гостем на святкуванні 50-річного ювілею А. Гітлера у Берліні (20 квітня 1939 р.)⁴²⁷. У травні 1939 р. нацистський фюрер дуже тепло прийняв міністра закордонних справ Ю. Урбшіса, що різко контрастувало з ультимативним спілкуванням двомісячної давнини з Й. фон Ріббентропом. Змінилася риторика німецької преси щодо Литви.

Рейх виявляв занепокоєння економічною ситуацією у Литві, пропонував Республіці підтримку. У результаті таких ініціатив Берліна, 20 травня 1939 р. між країнами було підписано комплекс угод і договір⁴²⁸, що були покликані перекрити наслідки від втрати Литвою клайпедських морських воріт.

Підозріла дружлюбність Рейху насправді пояснювалася просто. Нацисти вже планували агресію проти Польщі і хотіли заручитися нейтралітетом Каунаса. Крім того, Німеччина

дивилася на Литву як на перспективну сферу власного прямого впливу. За лічені місяці наступить новий акт трагедії, – світової та національної.

МІЖРОЗДІЛ 3.2

НАСТУП АВТОКРАТІЙ АБО ЗАГРАВА СУВОРИХ ЧАСІВ

Друге передвоєнне десятиліття видалося тривожним і бурхливим для більшості «нових держав». Поставали або остаточно оформилися виклики, що змушували обирати вектор, – чи рухатися радикально-правим шляхом, за італійським та німецьким зразками, або пристати до берегу «оксамитової диктатури». Утім, подекуди успішно вдавалося зберегти й демократичні надбання, оминувши погибельні вири громадянського протистояння.

У випадку Фінляндії неспокійним було все перше 15-річчя незалежності. У 1920-х рр. країна відчувала поступове й невпинне зростання антикомуністичних настроїв та популярності політичних сил націоналістичного спрямування. Це диктувалося острахом радянської агресії та реваншизму комуністичних і взагалі лівих елементів, після програної ними громадянської війни.

Фінляндія пережила декілька гучних політичних убивств, викрадень, масових виступів та хвилювань. У 1929 р. почав свою діяльність ультраправий Лапуаський рух (названий так за найменуванням західно-фінського міста Лапуа, у якому почалася його діяльність). Він користувався немалою підтримкою населення по всій Фінляндії.

Активісти руху виступали за заборону комуністичної ідеології у країні. У червні 1930 р. вони організували заворушення у місті Вааса, направлені проти лівих. У липні того ж року лапуасці зібрали тисячі своїх прихильників на масовий «Селянський марш» у столиці Хельсінкі.

Тиск з боку правих схилив фінську владу до ухвалення низки законів, що увійшли в історію як «антикомуністичні» та мали характер конституційних. «Закон про военний стан» (від 26 вересня 1930 р.) надавав президенту право, у разі війни чи повстання, оголошувати у державі чи її частині военний стан або стан облоги, а також власним рішенням припиняти їх.

Жорсткі санкції передбачалися для будь-якої особи за саму підозру у вчиненні нею антидержавних дій під час дії воєнного стану, як і за заклик до повстання чи заколоту та за купівлю військового спорядження і зброї⁴²⁹. Обмеженню або забороні підлягала діяльність будь-якої громадської структури, якщо її робота визнавалася такою, що здатна зашкодити державній безпеці та обороні⁴³⁰. Держава отримала право на конфіскацію підприємств, чий капітал частково або повністю належить громадянам ворожої держави⁴³¹.

Два конституційні закони були ухвалені 18 листопада 1930 р. Перший з них вносив зміни в закон про парламент. Віднині депутатом вищого законодавчого органу країни не могла бути особа, яка належала до організації чи об'єднання, що ставило б за мету повалення політичної системи та соціального устрою існуючого у Фінляндії. Стати членом парламенту не могли і ті, хто був помічений у підтримці такої організації чи об'єднання протягом 3-х останніх, перед ухваленням закону, років⁴³².

Другий конституційний закон надавав повноваження президенту (строком на 5 років⁴³³) у випадку безпосередньої загрози державі та суспільному порядку, – обмежувати низку прав громадян, як-то у свободі пересування, друку та зібрань⁴³⁴.

Однак політична перемога над ідеологічними ворогами вже не вдовольняла лапуасців. У 1932 р. вони зважилися на збройний заколот. Наслідком його провалу стала заборона Лапуаського руху та зміцнення демократичного, республіканського устрою.

У першій половині 1930-х рр. суттєво зросла напруга в естонському суспільстві. Країна зіткнулася з економічними негараздами, породженими світовою Великою депресією. Поглибилися внутрішньополітичні протиріччя та нестабільність. Так само

як і у Фінляндії, тут зростає популярність правих ідей. Суспільної ваги швидко набирають організації ветеранів Війни за незалежність. У 1933 р. вони консолідуються в рамках Естонського союзу учасників Визвольної війни, більш відомих під назвою вапси. Вони схилилися до авторитарної моделі та сповідували вищість нації над державою. Проект нової конституції, запропонованої вапсами, здобув підтримку більшості під час референдуму, що пройшов у жовтні 1933 р.⁴³⁵

По суті це була нова редакція основного закону 1920 р. Головною інновацією стало кардинальне розширення повноважень Державного Старійшини (голови держави), відокремлення його в інститут, самостійний від уряду. Державний Старійшина визначався як представник народу, що здійснював вищу урядову владу. Водночас уряд республіки проголошувався таким, що «стоїть поруч» з Державним Старійшиною у цілях управління державою (Розд. V, Ст. 57 Конституції)⁴³⁶.

Конституція проголошувала вибори Державного Старійшини, як і вибори до парламенту, складовою актів здійснення народом Естонії його державної влади (Роз. III, Ст. 29)⁴³⁷. Державний Старійшина обирався шляхом загального, рівного, прямого й таємного голосування, строком на 5 років (Розд. V, Ст. 58)⁴³⁸. Серед іншого, він наділявся такими повноваженнями, як захист конституції та законів (Розд. V, Ст. 59)⁴³⁹, відповідав за ведення внутрішньої та зовнішньої політики держави (Розд. V, Ст. 60)⁴⁴⁰. Державному Старійшині належало запрошення нового уряду та, за бажання, ведення його засідань (Розд. V, Ст. 64)⁴⁴¹.

Державний Старійшина отримав великі преференції в судовій сфері, адже відтепер затверджував суддів державного суду (Розд. VI, Ст. 69)⁴⁴². У певних випадках⁴⁴³ Державний Старійшина міг оголосити мобілізацію збройних сил, не чекаючи на рішення парламенту (Розд. VIII, Ст. 82)⁴⁴⁴. Голові республіки належало і призначення головнокомандуючого збройними силами під час війни чи у випадку оголошення мобілізації (Розд. VIII, Ст. 80)⁴⁴⁵.

Нова конституція Естонії набула чинності в січні 1934 р. Навесні цього року мали відбутися парламентські вибори,

з очевидною перспективою перемоги вапсів. Щоб не допустити цього, прем'єр-міністр Костянтин Пятс, за підтримки військових, 17 березня 1934 р. здійснив державний переворот. На наступні 6 років наступив період авторитарної диктатури, відомої як Епоха мовчання. Були заборонені всі політичні партії, окрім владного «Союзу Вітчизни». На чотири роки припинено діяльність парламенту. Останні в історії міжвоєнної Естонії парламентські вибори відбулися у 1938 р. На них перемому прогнозовано здобув президентський блок⁴⁴⁶.

У січні 1938 р. набула чинності⁴⁴⁷ «п'ятсівська конституція», третя за часів незалежності країни. Документ складався з 14 розділів та 150 статей. Конституція визначала естонську державність як результат реалізації права естонського народу на самовизначення. Естонська держава, згідно з основним законом, залишалася республікою, керованою народним урядом (Преамбула Конституції)⁴⁴⁸. Республіка проголошувалася незалежною (Розд. I, Ст. 1)⁴⁴⁹ та територіально неподільною (Розд. I, Ст. 2)⁴⁵⁰.

Конституція Естонії 1938 р. гарантувала великий обсяг громадянських прав, преференцій для громадянина в соціальній, освітній і релігійній сферах. Натомість Конституція визначала базовий обов'язок усіх і кожного – вірність Естонській державі та її конституційному ладу (Розд. II, Ст. 8)⁴⁵¹.

Уперше в історії Естонії офіційно вводилася посада президента як голови держави, з широкими повноваженням⁴⁵². Даний нормативно-правовий акт залишався чинним протягом останніх 2,5 років існування республіки, до моменту радянської анексії незалежної Естонії.

З-поміж тодішніх двадцяти дев'яти європейських країн, у 1930-х рр., демократичний режим зберігся лише у дванадцятьох. Сусідня Естонії та Литві Латвія належала до більшості, хоча й долучилася вона до «клубу автократій» останньою з балтійських держав.

У ніч з 15 на 16 травня 1934 р. у Ризі відбувся безкровний державний переворот. Було встановлено режим Карліса Улманіса, одного з творців суверенної Латвії, неодноразового керівника уряду республіки.

Тенденції до встановлення авторитарної моделі посилилися в Латвії у першій половині 1930-х рр. на фоні політичної та економічної нестабільності, викликані наслідками світової фінансової кризи. Побожування еліт породжували активізація як лівого політичного елемента, марксистського спрямування, так і острах поширення націонал-соціалістичних ідей, загрозою чого вбачався успіх нацистів у Німеччині⁴⁵³.

Національний вождь багатьом бачився стабілізуючою постаттю. Показово, що під час підготовки до здійснення перевороту й одразу після нього, як його оголошені підстави організатори путчу називали необхідність реформування конституції Латвії 1922 р. Утім, у реальності «Режим 15 травня» зупинив процес утвердження демократії у країні. Дія конституції була паралізована, уся повнота влади перейшла до К. Улманіса⁴⁵⁴ на наступні шість років.

За рік після встановлення авторитаризму в Латвії свою нову конституцію отримала Польща, її було підписано президентом країни Ігнацієм Мосцицьким 23 квітня 1935 р. Тому основний закон часто іменують Квітневою конституцією. Цей нормативно-правовий акт⁴⁵⁵ (що набув чинності за декілька тижнів до смерті фактичного правителя Ю. Пілсудського) мав документально зафіксувати здобуток польського режиму останніх 9 років.

Установлювався примат інституту голови держави. Конституція формально створювала сильну централізовану суперпрезидентську систему в Польщі. Президент проголошувався вмістилищем єдиної та неподільної державної влади, який несе перед Богом та історією відповідальність за долю держави (Розд. I, Ст. 2 Конституції)⁴⁵⁶.

Серед інших інновацій документ закріплював підпорядкування парламенту Президентові. Йому ж підпорядковувалися виконавча й судова влада, армія та державний контроль (Розд. I, Ст. 3)⁴⁵⁷. Декрети голови держави на рівні із законами визнавалися законодавчими актами республіки (Розд. VI, Ст. 49)⁴⁵⁸. Президентські декрети мали силу закону (Розд. VI, Ст. 57)⁴⁵⁹.

Голова держави віднині міг сам визначати свого наступника (Розд. II, Ст. 13)⁴⁶⁰. Після чого нового Президента мала обирати спеціальна комісія виборців у складі 80 осіб, 50 з яких обирав Сейм, 25 – Сенат, ще 5 осіб входили до комісії за правом зайнятої посади⁴⁶¹ (Розд. II, Ст. 17)⁴⁶². Комісія або ухвалювала кандидатуру, подану чинним Президентом, або висувала свою. У такому випадку лише ці дві визначені кандидатури повинні були виноситися на всенародне голосування (Розд. II, Ст. 16)⁴⁶³.

Держава проголошувалася спільним надбанням усіх її громадян (Розд. I, Ст. 1)⁴⁶⁴. Вона ж визначала життя суспільства та гарантувала його розвиток (Розд. I, Ст. 4)⁴⁶⁵. Громадянин зобов'язувався бути вірним державі (Розд. I, Ст. 6)⁴⁶⁶.

Право окремої особи впливати на суспільні справи визначалося лише зусиллями такої особи, прикладеними задля спільного блага (Розд. I, Ст. 7)⁴⁶⁷. Фіксувався колективізм як пріоритет для суспільства, що мав досягатися починаннями держави (Розд. I, Ст. 9)⁴⁶⁸. Будь-який спротив її інтересам мав вести до задіяння заходів примусу з боку держави (Розд. I, Ст. 10)⁴⁶⁹.

Квітнева конституція фактично діяла у 1935–1939 рр. До кінця не вдалося реалізувати на практиці задумане і проголошене творцями основного закону. Через відсутність визаного вождя серед польських еліт, через протиріччя всередині правлячої групи сподвижників покійного Ю. Пілсудського, а також через опозиційні тенденції в суспільстві та несприятливу, а потім і загрозливу міжнародну обстановку. Акт, що мав забетонувати досягнення Ю. Пілсудського, став одним з останніх акордів в історії створеної ним держави.

Важкі, а подекуди й останні роки переживали і інші «нові держави», народжені 1918-м роком⁴⁷⁰.

3.9. Кінець державності, осінь 1939 – літо 1940 рр.

23 серпня 1939 р. в Москві СРСР і нацистська Німеччина уклали договір про ненапад, який увійшов в історію як Пакт Молотова – Ріббентропа. До нього додавався таємний протокол, що кардинально змінював політичну карту Європи, передбачаючи розподіл сфер впливу між двома тоталітарними імперіями. Першою країною, яка постраждала від цієї змови, стала Польща. 1 вересня 1939 р., після серії інсценованих інцидентів, Німеччина розпочала реалізацію плану «Вайс» – повномасштабного вторгнення на польську територію.

17 вересня 1939 р. до агресії проти Польщі приєднався Радянський Союз, маючи намір окупувати регіони Західної України та Західної Білорусі, що тоді входили до складу Польської держави. Попри запеклий і мужній опір польської армії, Вереснева кампанія завершилася її розгромом та ліквідацією польської державності. 4 вересня 1939 р. Франція і Велика Британія, які мали відповідні зобов'язання перед Варшавою, оголосили війну Німеччині, однак, володіючи значними ресурсами не перейшли до активних дій, що могло б вплинути на хід подій у Польщі. Саме вторгнення до Польщі у вересні 1939 р. традиційно вважається початком відліку Другої світової війни, яка тривала наступні 6 років – до вересня 1945-го року.

З початком Другої світової війни Литва послідовно дотримувалася політики нейтралітету, чітко демонструючи свою позицію невтручання. Відповідно до параграфа III закону про нейтралітет від січня 1939 року⁴⁷¹, 1 вересня того ж року Литовська Республіка офіційно оголосила «Акт про нейтралітет». Документ забороняв на території країни будь-які дії, які могли б порушити її нейтральний статус з погляду міжнародного права. Литва заявила про рівновіддалене ставлення до всіх сторін конфлікту⁴⁷², не віддаючи переваги жодній з держав, що воюють.

Згодом, 17 вересня 1939 р., Литва оголосила мобілізацію, унаслідок чого чисельність збройних сил країни зроста

до 89 470 військовослужбовців, включно з 3292 офіцерами. Однак уже через тиждень розпочалося скорочення армії до штатів мирного часу⁴⁷³. Такі мобілізаційні дії мали радше характер тестування обороноздатності держави й слугували демонстрацією готовності захищати суверенітет, а не реальною підготовкою до участі у воєнних діях.

Попри тиск з боку нацистської Німеччини, Литві деякий час вдавалося зберігати нейтралітет. Але ситуація докорінно змінилася після підписання 28 вересня 1939 р. радянсько-німецького договору про дружбу та кордони⁴⁷⁴. Згідно з таємним додатком до нього Литва визнавалася частиною сфери впливу СРСР⁴⁷⁵. Після цього радянське керівництво, без дипломатичних зволікань, висунуло уряду в Каунасі вимогу – дозволити введення радянських військ на литовську територію. Такого ж тиску зазнали Латвія та Естонія, які, так само як і Литва, змушені були погодитися. Кожна з балтійських країн окремо підписала з Радянським Союзом договір про дружбу і взаємодопомогу, що легалізував розміщення радянських військових баз на їхній території.

10 жовтня 1939 р. в Москві міністром закордонних справ Литви Ю. Урбшісом та очільником радянського уряду В. Молотовим було укладено «Договір про передачу Литовській Республіці міста Вільно і Віленської області та про взаємодопомогу між СРСР і Литвою»⁴⁷⁶.

Додатковий протокол від 27 жовтня 1939 р. уточнював нову лінію державного кордону між обома країнами⁴⁷⁷. Формально повертаючи Литві її історичну столицю, цей договір одночасно обмежував її незалежність, фактично «намертво» втягуючи республіку в орбіту радянського впливу.

28 жовтня 1939 р. було підписано угоду між командуванням Червоної армії та литовським урядом щодо розміщення на території країни 20-тисячного радянського військового контингенту («Угода між представниками командування Червоної армії СРСР і представниками литовського уряду щодо розміщення військових частин СРСР на території Литовської Республіки»). Війська СРСР мали дислокуватися в Литві на шести базах – чотирьох сухопутних і двох авіаційних. Крім

того, СРСР отримав право будувати військову інфраструктуру в межах Литви. Литовська сторона зобов'язувалася сприяти цим роботам, надаючи матеріали, техніку та робочу силу, натомість радянська сторона брала на себе фінансування витрат. Також СРСР пообіцяв залишити Вільнюс не пізніше 15 грудня 1939 р.⁴⁷⁸.

На момент підписання цих домовленостей опір польської армії вже було придушено, а Вільнюський край перебував під контролем Червоної армії.

Ще один документ – окрема «Додаткова угода» від 28 жовтня 1939 р. гарантувала збереження в таємниці інформації про чисельність, склад і дислокацію радянських військових частин у Литві⁴⁷⁹.

Буквально наступного дня після її підписання Вільнюс уже був під контролем литовських військ і цивільної влади, які в урочистій обстановці вступили до давньої столиці Великого князівства Литовського.

Водночас ситуація в Європі стрімко загострювалася, а тоталітарні режими продовжували нарощувати агресивний потенціал. 30 листопада 1939 р. Радянський Союз розпочав війну проти Фінляндії, виправдовуючи напад на сусіда необхідністю захисту Ленінграда. Під час цієї так званої Зимової війни радянські війська зазнали серйозних утрат і не змогли нав'язати Фінляндії комуністичний політичний режим. Утім, за Московським мирним договором від 12 березня 1940 р. СРСР вдалося закріпити за собою значну частину фінської території, включно з Карельським перешийком⁴⁸⁰.

Невдачі Червоної армії на полі бою у Фінляндії викликали подив у міжнародній спільноті та зміцнили в німецькому керівництві переконання у слабкості радянських збройних сил. Це стало одним із чинників, що спонукав Третій Рейх до інтенсифікації розробки планів нападу на СРСР.

Для Литви ж, як і для двох інших балтійських держав, опір агресору за прикладом Фінляндії видавався малореалістичним. Відсутність капітальних оборонних споруд, складна географія регіону та кліматичні умови, а головне – присутність десятків

тисяч радянських солдат усередині трьох республік – робили серйозний спротив практично неможливим. У колах литовського керівництва ще залишались надії на повторення подій 1919 р. – масштабний партизанський рух і успішну збройну боротьбу проти більшовиків. Проте актуальна політична ситуація кінця 1939 р. разом із потужним воєнним потенціалом СРСР робили подібні сподівання безпідставними.

Підтвердилася ілюзорність будь-яких розрахунків на можливий військовий союз сусідок по регіону. Литва упродовж зими 1939 – весни 1940 рр. продовжувала брати участь у спільних консультаціях міністерств закордонних справ трьох балтійських країн. Вона також виявляла інтерес до вступу у військовий союз Латвії та Естонії, що формально існував ще з 1923 року. Проте ці кроки не мали практичного результату – балтійський альянс⁴⁸¹ залишався декларативним і не впливав на реальний баланс сил у регіоні. Додавав гостроти ситуації і внутрішній конфлікт усередині литовських еліт, що посилювався на тлі все більш складної зовнішньополітичної ситуації. Уособленням негараздів стало суперництво між президентом А. Сметоною та командувачем збройних сил генералом С. Рапшкісом, який виказував вождистські амбіції⁴⁸².

У першій половині 1940 р. німецькі війська досягали блискучих успіхів у Європі. За короткий час під контроль нацистської Німеччини перейшли Данія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. 10 травня 1940 р. розпочалася операція проти Франції, яка швидко набула характеру стрімкого наступу. Уже за кілька тижнів становище союзних британських і французьких військ стало критичним.

Ці успіхи нацистів збіглися з активізацією радянської агресивної політики на східному фланзі тоталітарного альянсу. Москва розпочала наступ проти балтійських держав у притаманному їй стилі – з інформаційної атаки. Зокрема, у радянських газетах з'явилися звинувачення проти Литви: їй закидали викрадення радянських солдатів, провокації і шпигунську діяльність проти СРСР. Пропаганда супроводжувалася дипломатичним натиском. Кремль чинив дедалі більший тиск

на литовський уряд, створюючи фон для подальших дій із ліквідації незалежності Литви та двох інших балтійських країн.

14 червня 1940 р., за десять хвилин до півночі, радянський прем'єр В. Молотов передав литовському послу в Москві офіційний документ із жорстким ультиматумом. Радянська сторона вимагала негайного формування нового, лояльного до СРСР уряду та надання повного, без будь-яких обмежень, доступу Червоній армії на територію Литви. Військові підрозділи мали розміститися в усіх важливих містах країни.

Серед вимог Кремля був і пункт про передачу під суд міністра внутрішніх справ Казіса Скучаса та керівника Департаменту державної безпеки Аугустінаса Повілайтіса.

Литву звинувачували у ворожій діяльності, зокрема, у спробах організувати напад на радянські військові бази та участі в нібито змові зі створення оборонного союзу з Латвією та Естонією.

Москва закидала Литві порушення договору про взаємодопомогу, укладеного в 1939 році. На ухвалення рішення литовському урядові у Кремлі виділили лише десять годин⁴⁸³, чітко давши зрозуміти, що в разі відмови буде застосовано силу. Того ж дня подібні радянські ультимативні заяви були висунуті Латвії та Естонії⁴⁸⁴.

Усі три балтійські держави, не маючи реальних шансів на зовнішню підтримку й усвідомлюючи безперспективність спротиву, були змушені прийняти радянські ультиматуми. У Литві на останньому засіданні Ради захисту Держави президент А. Сметона схилився до опору, однак більшість членів Ради його не підтримала. Рішуче проти виступили генерали Вінцас Віткаускас та С. Раштікис, які наголошували на значній перевазі радянських сил і неминучості великих людських утрат у разі відкритого конфлікту.

А. Сметона, не погоджуючись із позицією уряду, оголосив про відставку, (як було заявлено офіційно – через «нездужання»), і передав свої повноваження прем'єр-міністру Антанасу Меркісу⁴⁸⁵. Невдовзі після цього Сметона залишив територію Литви, виїхавши разом із членами родини, міністром охорони краю Казісом Мустейкісом та декількома офіцерами.

15 червня 1940 р., після здійснення низки прикордонних провокацій⁴⁸⁶, радянські війська увійшли до республіки, за декілька днів повністю зайнявши її територію. СРСР здійснив акт агресії, напряду порушивши не тільки вже згадані нами двосторонні договори. Були грубо порушені Статут Ліги Націй⁴⁸⁷ і такі міжнародні угоди як Протокол Литвинова (1929 р.)⁴⁸⁸ та Лондонська конвенція (1933 р.)⁴⁸⁹.

А. Меркіс виконував обов'язки президента лише два дні. За цей короткий термін він офіційно погодився на ультиматум, висунутий Молотовим, запровадив на території країни стан оборони держави⁴⁹⁰ та виступив із радіозверненням до литовського народу. У промові 16 червня 1940 р. А. Меркіс повідомив про вхід радянських військ до Литви, назвавши їх «дружньою союзною армією», що, за його словами, начебто мала посилити безпеку як Литви, так і Радянського Союзу. Він також висловив надію, що мирна праця, свобода та чинний державний устрій країни будуть збережені⁴⁹¹.

Проте ці очікування виявилися ілюзією. На території Республіки «хазайнував» заступник наркома закордонних справ СРСР Володимир Деканозов – офіційний представник Москви, уповноважений реалізувати радянський сценарій. Уже наступного дня після радіозвернення А. Меркіса, 17 червня 1940 року, під контролем В. Деканозова було сформовано новий уряд, лояльний до СРСР, очолений журналістом-комуністом Юстасом Палецькісом. Цей кабінет був офіційно затверджений А. Меркісом⁴⁹².

Литовська армія не чинила жодного спротиву, адже так і не отримала наказу вийти з казарм. Що й не дивно, ураховуючи, що командувач Війська Литовського генерал Віткаускас пішов на колаборацію з окупантами і отримав портфель міністра охорони краю⁴⁹³. 18 червня 1940 р. він віддав наказ по армії, вимагаючи від військовослужбовців «добрих стосунків з воїнами СРСР» і виконання завдання уряду із «дружньої співпраці» з радянською армією⁴⁹⁴.

Колаборанти одразу оголосили курс на злам існуючого устрою та радянізацію. Про це заявив новий прем'єр

Ю. Палецкіс, зокрема, називаючи першорядною задачею уряду встановлення «сердечних та дружніх відносин з Радянським Союзом»⁴⁹⁵. Був розпущений Сейм Литви й оголошені вибори нового скликання, так званого «Народного Сейму» (заради цієї задачі було ухвалено відповідний новий виборчий закон⁴⁹⁶). До того ж від оголошення парламентських виборів (6 липня 1940 р.) до старту виборчого процесу (14 липня 1940 р.)⁴⁹⁷ надавалося всього вісім днів на ведення передвиборчої кампанії. На ту ж дату, яка не відповідала нормам виборчих законів жодної з трьох країн⁴⁹⁸, були призначені вибори до парламентів Латвії та Естонії. До участі допустили тільки прокомуністичні, нашвидкуруч створені «блоки» та «союзи» «трудового народу» (ще й на безальтернативній основі – один кандидат на одне місце).

Очолований комуністами Союз трудового народу Литви (СТНЛ), згідно із заявами комуністичної і комсомольської преси, переміг із «фантастичним» результатом у 99,19 % голосів виборців, при названій явці у 95,51 % тих, хто мав право брати участь у голосуванні⁴⁹⁹. Фальшиві псевдоблоки набрали понад 90 % голосів і у двох інших балтійських країнах⁵⁰⁰. Потім до політологічної літератури буде введено поняття «балтійські вибори», що буде позначати нечесність та заангажованість виборчого процесу⁵⁰¹.

Не відкладаючи надовго, «Народний Сейм» проголосив установлення радянської влади на всій території Литви. Державу було перейменовано на Литовську Радянську Соціалістичну Республіку (ЛРСР) (21 липня 1940 р.)⁵⁰².

Того ж дня «парламент» прийняв Декларацію «Про входження Литви до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік»⁵⁰³. Як фінальний акт руйнації здобутків 22 років незалежності Литви, 22–23 липня 1940 р. були ухвалені декларації про оголошення землі державною (а значить – радянською) власністю⁵⁰⁴ та націоналізацію банків і великої промисловості⁵⁰⁵.

3 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про включення Литовської Республіки до складу Радянського

Союзу⁵⁰⁶. На цьому було поставлено формальну крапку в історії міжвоєнної суверенної Литовської держави.

Примітки

- ¹ Ратифікація й обмін ратифікаційними грамотами відбулися у листопаді 1926 р.
- ² Договір между Союзом Советских Социалистических Республик и Литовской Республикой, 5 ноября 1926 года = Sutartis tarp Socialistinių Tarybų Respublikų Sąjungos ir Lietuvos Respublikos, *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР*, 1927, № 1 [Використано російський і литовський тексти], Стаття 1 (= straipsnis 1): 67.
- ³ Договір между Союзом Советских Социалистических Республик и Литовской Республикой, 5 ноября 1926 года..., *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР*, 1927, № 1, Статті 3–4: 67–68.
- ⁴ Договір между Союзом Советских Социалистических Республик и Литовской Республикой, 5 ноября 1926 года..., *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР*, 1927, № 1, Стаття 2: 67.
- ⁵ М. Павлова, «Советско-литовский договор о ненападении 1926 г.: обстоятельства подготовки и ратификации», *Петербургский исторический журнал* 2 (2014): 159.
- ⁶ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 33.
- ⁷ Рекордно низькою чисельністю війська була у травні 1926 р. (7894 особи) із поступовим зростанням удвічі до грудня того ж року (14 991). Це було пов'язано зі згаданою економією коштів лівим урядом (J. Vaičėnonis, “Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m.,” *Karo archyvas* 17 (2002): 154–157).
- ⁸ А. Петрик, «Офіцерська революція» у Литві: день, який створив епоху», *LRT.lt*, 2023 m. gruodžio 8 d., accessed August 1, 2025, <https://www.lrt.lt/ua/novini/1263/2145348/ofitersers-ka-revoliutsiia-litvi-den-iakii-stvoriv-epokhu>
- ⁹ А. Jurevičiūtė, «Союз добровольцев – создателей Литовской армии (1927–1940)», *Europa orientalis* 5 (2014): 169.
- ¹⁰ Jurevičiūtė, «Союз добровольцев – создателей Литовской армии (1927–1940)», 170.
- ¹¹ Jurevičiūtė, «Союз добровольцев – создателей Литовской армии (1927–1940)», 170–171.

- ¹² Петрик, «Офіцерська революція» у Литві: день, який створив епоху».
- ¹³ Петрик, «Офіцерська революція» у Литві: день, який створив епоху».
- ¹⁴ T. Birmontienė ir kt., *Lietuvos konstitucinė teisė* (Vilnius: LTU Leidybos centras, 2002), 516.
- ¹⁵ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 34, 150.
- ¹⁶ Eidintas, Žalys, and Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, 56.
- ¹⁷ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 150.
- ¹⁸ A. Eidintas, *Antanas Smetona: politinės biografijos bruožai* (Vilnius: Mintis, 1990), 103.
- ¹⁹ Eidintas, Žalys, and Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, 56–58.
- ²⁰ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 36.
- ²¹ Respublikos Prezidento aktai. Seimo paleidimo aktas, *Vyriausybės žinios*, 1927 m. birželio 2 d., nr. 253, eil. 1652: 5.
- ²² Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 151–152.
- ²³ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 154–155.
- ²⁴ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 70.
- ²⁵ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 38.
- ²⁶ J. Večerskytė, “1928 Lietuvos Valstybės Konstitucija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed June 4, 2024, <https://www.vle.lt/straipsnis/n1928-lietuvos-valstybes-konstitucija>
- ²⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios*, 1928 m. gegužės 25 d., nr. 275, eil. 1778, preambulė: 1.
- ²⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I: 1.
- ²⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 1: 1.
- ³⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 2: 1.
- ³¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 3: 1.
- ³² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 4: 1.
- ³³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 5: 1.

- ³⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 6: 1.
- ³⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 7: 1.
- ³⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius I, straipsnis 8: 1.
- ³⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II: 1–2.
- ³⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 9: 1.
- ³⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 10: 1.
- ⁴⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 11: 1.
- ⁴¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 12: 1.
- ⁴² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 13: 1.
- ⁴³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 14: 2.
- ⁴⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 15: 2.
- ⁴⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 16: 2.
- ⁴⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 17: 2.
- ⁴⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 18: 2.
- ⁴⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 19: 2.
- ⁴⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 20: 2.
- ⁵⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 21: 2.
- ⁵¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 22: 2.
- ⁵² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius II, straipsnis 23: 2.
- ⁵³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III: 2–3.
- ⁵⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 24: 2.
- ⁵⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 25: 2.

- ⁵⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 26: 2.
- ⁵⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 27: 2.
- ⁵⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 28: 2.
- ⁵⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 29: 2.
- ⁶⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 30: 2.
- ⁶¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 31: 2.
- ⁶² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 32: 2.
- ⁶³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 33: 2.
- ⁶⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 34: 2.
- ⁶⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 35: 2.
- ⁶⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 36: 2.
- ⁶⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 37: 2.
- ⁶⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 38: 3.
- ⁶⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 39: 3.
- ⁷⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 40: 3.
- ⁷¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius III, straipsnis 41: 3.
- ⁷² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV: 3–4.
- ⁷³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 42: 3.
- ⁷⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 43: 3.
- ⁷⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 44: 3.
- ⁷⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 45: 3.
- ⁷⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 46: 3.

- ⁷⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 47: 3.
- ⁷⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 48: 3.
- ⁸⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 49: 3.
- ⁸¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 50: 3.
- ⁸² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 51: 3.
- ⁸³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 52: 3.
- ⁸⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 53: 3.
- ⁸⁵ Не плутати з Радою Захисту Держави.
- ⁸⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 54: 3.
- ⁸⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 55: 3.
- ⁸⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 56: 3.
- ⁸⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 57: 3.
- ⁹⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 58: 3.
- ⁹¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 59: 3.
- ⁹² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 60: 3.
- ⁹³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 61: 4.
- ⁹⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 62: 4.
- ⁹⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 63: 4.
- ⁹⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 64: 4.
- ⁹⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IV, straipsnis 65: 4.
- ⁹⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius V: 4.
- ⁹⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius V, straipsnis 66: 4.
- ¹⁰⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius V, straipsnis 67: 4.

- ¹⁰¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius V, straipsnis 68: 4.
- ¹⁰² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius V, straipsnis 69: 4.
- ¹⁰³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius V, straipsnis 70: 4.
- ¹⁰⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VI: 4.
- ¹⁰⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VI, straipsnis 71: 4.
- ¹⁰⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VI, straipsnis 72: 4.
- ¹⁰⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VI, straipsnis 73: 4.
- ¹⁰⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VII: 4.
- ¹⁰⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VII, straipsnis 74: 4.
- ¹¹⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VII, straipsnis 75: 4.
- ¹¹¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VIII: 4.
- ¹¹² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VIII, straipsnis 76: 4.
- ¹¹³ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VIII, straipsnis 77: 4.
- ¹¹⁴ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius VIII, straipsnis 78: 4.
- ¹¹⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IX: 4–5.
- ¹¹⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IX, straipsnis 79: 4.
- ¹¹⁷ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IX, straipsnis 80: 4.
- ¹¹⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IX, straipsnis 81: 4.
- ¹¹⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IX, straipsnis 82: 4–5.
- ¹²⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius IX, straipsnis 83: 5.
- ¹²¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius X: 5.
- ¹²² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius X, straipsnis 84: 5.

- 123 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius X, straipsnis 85: 5.
- 124 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius X, straipsnis 86: 5.
- 125 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius X, straipsnis 87: 5.
- 126 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius X, straipsnis 88: 5.
- 127 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XI: 5.
- 128 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XII: 5.
- 129 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XI, straipsnis 89: 5.
- 130 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XI, straipsnis 90: 5.
- 131 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XI, straipsnis 91: 5.
- 132 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XII, straipsnis 92: 5.
- 133 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XII, straipsnis 93: 5.
- 134 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XII, straipsnis 94: 5.
- 135 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XII, straipsnis 95: 5.
- 136 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XII, straipsnis 96: 5.
- 137 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XII, straipsnis 97: 5.
- 138 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIII: 5.
- 139 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIII, straipsnis 98: 5.
- 140 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIII, straipsnis 99: 5.
- 141 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIII, straipsnis 100: 5.
- 142 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIII, straipsnis 101: 5.
- 143 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIII, straipsnis 102: 5.
- 144 Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIV: 6.

- ¹⁴⁵ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XV: 6.
- ¹⁴⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIV, straipsnis 103: 6.
- ¹⁴⁷ Запит мав бути поданий протягом трьох місяців від моменту ухвалення або відхилення Сеймом такого доповнення чи зміни Конституції.
- ¹⁴⁸ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XIV, straipsnis 104: 6.
- ¹⁴⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XV, straipsnis 105: 6.
- ¹⁵⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XV, straipsnis 106: 6.
- ¹⁵¹ Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, skyrius XV, straipsnis 107: 6.
- ¹⁵² Lietuvos Valstybės Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 275, eil. 1778, [Konstitucijos signatarų vardai ir pavardės]: 6.
Лит. «Geležinis Vilkas».
- ¹⁵⁴ Eidintas, Žalys, and Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, 115.
- ¹⁵⁵ Eidintas, Žalys, and Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, 114.
- ¹⁵⁶ Eidintas, Žalys, and Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, 115.
- ¹⁵⁷ A. Gieysztor, S. Kieniewicz, and E. Rostworowski, *History of Poland*, 2nd ed. (Warsaw: PWN – Polish Scientific Publishers, 1979), 577.
- ¹⁵⁸ До таких належали зовнішньополітичні причини, як-то зближення Німеччини з Радянським Союзом у 1920-х рр. та острах у питанні можливої ревізії Берліном кордонів, установлених на сході Європи Версальським договором.
- ¹⁵⁹ Gieysztor, Kieniewicz, and Rostworowski, *History of Poland*, 578–579.
- ¹⁶⁰ У 1926 р. отримав портфель міністра військових справ, залишався на посаді до своєї смерті у 1935 р. У 1926–1928 рр. та 1930 р. очолював уряд. Починаючи з 1926 р. Ю. Пілсудський обіймав посаду Головного Інспектора у Збройних силах Польщі.
- ¹⁶¹ Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 4 sierpnia 1926 r., nr. 78, poz. 442, Artykuł 4: 878.
- ¹⁶² Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 78, poz. 442, Artykuł 5: 879.
- ¹⁶³ W. F. Reddaway et al., eds., *The Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski (1697–1935)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1941), 604.

- ¹⁶⁴ Reddaway et al., *The Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski (1697–1935)*, 615.
- ¹⁶⁵ Reddaway et al., *The Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski (1697–1935)*, 615.
- ¹⁶⁶ Виправно-трудоий табір у сучасному місті Березі (Білорусь), де ув'язнювалися противники чинного в Польщі режиму. Табір функціонував у 1934–1939 рр.
- ¹⁶⁷ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 42.
- ¹⁶⁸ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 207.
- ¹⁶⁹ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 195.
- ¹⁷⁰ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 43.
- ¹⁷¹ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 202.
- ¹⁷² Формально проголошення А. Сметони «Вождем Нації» відбулося в 1933 р. на з'їзді таутінінків (A. Anušauskas, vyr. red., *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005), 29).
- ¹⁷³ К. Рихтер, «Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940): принцип действия и развитие», *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований* 1 (2014): 26.
- ¹⁷⁴ Рихтер, «Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940): принцип действия и развитие», 27–28.
- ¹⁷⁵ Рихтер, «Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940): принцип действия и развитие», 27–28.
- ¹⁷⁶ Рихтер, «Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940): принцип действия и развитие», 28.
- ¹⁷⁷ Рихтер, «Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940): принцип действия и развитие», 28.
- ¹⁷⁸ Див.: Рихтер, «Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940): принцип действия и развитие», 29–33.
- ¹⁷⁹ Anušauskas, *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, 28–29.
- ¹⁸⁰ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 239.
- ¹⁸¹ «Клайпедський процес», *Lietuvių Ukrainiečių Draugijos Žinios*, nr. 17, 1935: 5.
- ¹⁸² «Клайпедський процес», 5.
- ¹⁸³ «Клайпедський процес», 6.
- ¹⁸⁴ «Клайпедський процес», 6.
- ¹⁸⁵ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 240–241.

- ¹⁸⁶ «Клайпедський процес», 6–7.
- ¹⁸⁷ «Клайпедський процес», 7.
- ¹⁸⁸ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 240–241.
- ¹⁸⁹ «Клайпедський процес», 11.
- ¹⁹⁰ «Клайпедський процес», 9.
- ¹⁹¹ «Клайпедський процес», 10.
- ¹⁹² «Клайпедський процес», 10–11.
- ¹⁹³ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 71.
- ¹⁹⁴ «Клайпедський процес», 4.
- ¹⁹⁵ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 71.
- ¹⁹⁶ Див.: K. Markevičius, “Voldemarininkų politinis judėjimas 1929–1934 m.” (Magistro baigiamasis darbas, Vytauto Didžiojo universitetas, 2012), 44–48.
- ¹⁹⁷ “Voldemarininkai,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 3, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/voldemarininkai/>
- ¹⁹⁸ G. Rudis, “Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai,” *Pastabos saulėlydžio valandą*, A. Voldemaras (Vilnius: Mintis, 1992), 18–19, 21.
- ¹⁹⁹ Rudis, “Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai,” 19.
- ²⁰⁰ Markevičius, “Voldemarininkų politinis judėjimas 1929–1934 m.,” 50.
- ²⁰¹ Rudis, “Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai,” 20–21.
- ²⁰² Markevičius, “Voldemarininkų politinis judėjimas 1929–1934 m.,” 50–51.
- ²⁰³ Rudis, “Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai,” 21.
- ²⁰⁴ Звільнені достроково в 1937 р.
- ²⁰⁵ У 1938 р. А. Вольдемараса було амністовано у зв’язку зі святкуванням 20-річчя відновлення Литовської держави. Після звільнення, за пропозицією уряду Литви, А. Вольдемарас виїхав за кордон. Як зазначав пізніше сам колишній прем’єр, йому було запропоновано вільно жити за межами Литви й обіцяно щомісячний пенсіон, натомість він не мав нічого писати про Литву у пресі (A. Voldemaras, *Pastabos saulėlydžio valandą* (Vilnius: Mintis, 1992), 91). Цікаво, що сам «головний заколотник» у своїх спогадах називав путч 1934 р. інспірованим А. Сметоною, який, буцімто, таким чином бажав виявити опозиційні елементи у лавах армії (Voldemaras, *Pastabos saulėlydžio valandą*, 90–91).
- ²⁰⁶ Rudis, “Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai,” 21–22.
- ²⁰⁷ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 47–49.
- ²⁰⁸ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 60–62.
- ²⁰⁹ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 53.

- ²¹⁰ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 57.
- ²¹¹ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 62.
- ²¹² Протягом 1936–1937 рр. під заборону потрапили 267 таких організацій (Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 43).
- ²¹³ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 43.
- ²¹⁴ J. Večerskytė, “1938 Lietuvos Konstitucija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed August 12, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/n1938-lietuvos-konstitucija>
- ²¹⁵ Večerskytė, “1938 Lietuvos Konstitucija,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.
- ²¹⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios*, 1938 m. gegužės 12 d., nr. 608, eil. 4271, preambulė: 237.
- ²¹⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I: 237.
- ²¹⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 1: 237.
- ²¹⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 2: 237.
- ²²⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 3: 237.
- ²²¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 4: 237.
- ²²² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 5: 237.
- ²²³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 6: 237.
- ²²⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 7: 237.
- ²²⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 8: 237.
- ²²⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 9: 237.
- ²²⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 10: 237.
- ²²⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius II: 237–238.
- ²²⁹ Оптація – це вибір громадянства особою, у разі зміни державних кордонів, утворення нових держав або укладення міждержавного мирного договору чи іншого акта. Тут – свідомий вибір на користь громадянства Литви після зміни державної приналежності території.
- ²³⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius I, straipsnis 11: 237.

- ²³¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius II, straipsnis 12: 237.
- ²³² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius II, straipsnis 13: 238.
- ²³³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius II, straipsnis 14: 238.
- ²³⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius II, straipsnis 15: 238.
- ²³⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III: 238.
- ²³⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 16: 238.
- ²³⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 17: 238.
- ²³⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 18: 238.
- ²³⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 19: 238.
- ²⁴⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 20: 238.
- ²⁴¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 21: 238.
- ²⁴² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 22: 238.
- ²⁴³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 23: 238.
- ²⁴⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 24: 238.
- ²⁴⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 25: 238.
- ²⁴⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius III, straipsnis 26: 238.
- ²⁴⁷ У назві розділу нами допущено адаптацію. У литовському міжвоєнному оригіналі було задіяно термін «віровчення».
- ²⁴⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV: 238.
- ²⁴⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV, straipsnis 27: 238.
- ²⁵⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV, straipsnis 28: 238.
- ²⁵¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV, straipsnis 29: 238.
- ²⁵² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV, straipsnis 30: 238.

- ²⁵³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV, straipsnis 31: 238.
- ²⁵⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV, straipsnis 32: 238.
- ²⁵⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IV, straipsnis 33: 238.
- ²⁵⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius V: 239.
- ²⁵⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI: 239.
- ²⁵⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius V, straipsnis 34: 239.
- ²⁵⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius V, straipsnis 35: 239.
- ²⁶⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 36: 239.
- ²⁶¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 37: 239.
- ²⁶² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 38: 239.
- ²⁶³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 39: 239.
- ²⁶⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 40: 239.
- ²⁶⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 41: 239.
- ²⁶⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 42: 239.
- ²⁶⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VI, straipsnis 43: 239.
- ²⁶⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VII: 239.
- ²⁶⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII: 239–240.
- ²⁷⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IX: 240.
- ²⁷¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VII, straipsnis 44: 239.
- ²⁷² Тут, у формулюванні, нами допущена певна адаптація, у оригіналі дослівно – «користуватися культурним життям Литви», цей конструкт у литовській мові і у трактуванні міжвоєнної доби означав не лише споживання, а й активну участь громадянина в культурному житті країни, тобто громадянин мав бути невід’ємною частиною культурного життя Литви.

- ²⁷³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VII, straipsnis 45: 239.
- ²⁷⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VII, straipsnis 46: 239.
- ²⁷⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VII, straipsnis 47: 239.
- ²⁷⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 48: 239.
- ²⁷⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 49: 239.
- ²⁷⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 50: 239.
- ²⁷⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 51: 239.
- ²⁸⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 52: 239.
- ²⁸¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 53: 239.
- ²⁸² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 53: 239.
- ²⁸³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 54: 240.
- ²⁸⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 55: 240.
- ²⁸⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius VIII, straipsnis 56: 240.
- ²⁸⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IX, straipsnis 57: 240.
- ²⁸⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IX, straipsnis 58: 240.
- ²⁸⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IX, straipsnis 59: 240.
- ²⁸⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius IX, straipsnis 60: 240.
- ²⁹⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X: 240–241.
- ²⁹¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 61: 240.
- ²⁹² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 62: 240.
- ²⁹³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 63: 240.
- ²⁹⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 64: 240.

- ²⁹⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 65: 240.
- ²⁹⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 66: 240.
- ²⁹⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 67: 240.
- ²⁹⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 68: 240.
- ²⁹⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 69: 240.
- ³⁰⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 70: 240.
- ³⁰¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 72: 240.
- ³⁰² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 71: 240.
- ³⁰³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 73: 240.
- ³⁰⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius X, straipsnis 74: 241.
- ³⁰⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI: 241–242.
- ³⁰⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 75: 241.
- ³⁰⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 76: 241.
- ³⁰⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 77: 241.
- ³⁰⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 78: 241.
- ³¹⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 79: 241.
- ³¹¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 80: 241.
- ³¹² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 79: 241.
- ³¹³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 81: 241.
- ³¹⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 82: 241.
- ³¹⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 83: 241.
- ³¹⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 84: 241.

- ³¹⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 86: 241.
- ³¹⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 85: 241.
- ³¹⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 87: 241.
- ³²⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 88: 241.
- ³²¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 89: 241.
- ³²² Тут – наша адаптація; термін, що використаний у міжвоєнному литовському оригіналі, може бути перекладений як «більша більшість», – як і термін «кваліфікована більшість» означає формалізовану кількість голосів, що перевищує просту більшість.
- ³²³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 90: 241.
- ³²⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 91: 242.
- ³²⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 92: 242.
- ³²⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 93: 242.
- ³²⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XI, straipsnis 94: 242.
- ³²⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII: 242.
- ³²⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 95: 242.
- ³³⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 99: 242.
- ³³¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 105: 242.
- ³³² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 99: 242.
- ³³³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 96: 242.
- ³³⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 97: 242.
- ³³⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 98: 242.
- ³³⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 100: 242.
- ³³⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 101: 242.

- ³³⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 102: 242.
- ³³⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 103: 242.
- ³⁴⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XII, straipsnis 104: 242.
- ³⁴¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII: 242–243.
- ³⁴² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII, straipsnis 106: 242.
- ³⁴³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII, straipsnis 107: 242.
- ³⁴⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII, straipsnis 108: 242.
- ³⁴⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII, straipsnis 109: 242.
- ³⁴⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII, straipsnis 111: 243.
- ³⁴⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII, straipsnis 110: 243.
- ³⁴⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIII, straipsnis 112: 243.
- ³⁴⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV: 243.
- ³⁵⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV, straipsnis 113: 243.
- ³⁵¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV, straipsnis 114: 243.
- ³⁵² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV, straipsnis 115: 243.
- ³⁵³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV, straipsnis 118: 243.
- ³⁵⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV, straipsnis 116: 243.
- ³⁵⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV, straipsnis 117: 243.
- ³⁵⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIV, straipsnis 119: 243.
- ³⁵⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XV: 243.
- ³⁵⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XV, straipsnis 120: 243.
- ³⁵⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XV, straipsnis 121: 243.

- ³⁶⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XV, straipsnis 122: 243.
- ³⁶¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI: 243–244.
- ³⁶² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI, straipsnis 123: 243.
- ³⁶³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI, straipsnis 124: 243.
- ³⁶⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI, straipsnis 123: 243.
- ³⁶⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI, straipsnis 125: 243.
- ³⁶⁶ У міжвоєнній литовській термінології – veikmens savivaldybės, що означало функціональні самоврядування або державні корпорації, які спеціалізуються на управлінні певними сферами господарства та підприємництва під контролем держави.
- ³⁶⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI, straipsnis 126: 244.
- ³⁶⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI, straipsnis 127: 244.
- ³⁶⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVI, straipsnis 128: 244.
- ³⁷⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVII: 244.
- ³⁷¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVII, straipsnis 129: 244.
- ³⁷² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVII, straipsnis 131: 244.
- ³⁷³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVII, straipsnis 132: 244.
- ³⁷⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVII, straipsnis 130: 244.
- ³⁷⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII: 244.
- ³⁷⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 133: 244.
- ³⁷⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 134: 244.
- ³⁷⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 135: 244.
- ³⁷⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 136: 244.
- ³⁸⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 137: 244.

- ³⁸¹ J. Vaičėnėnis, *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)* (Vilnius: Versus aureus, 2004), 13–14.
- ³⁸² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 138: 244.
- ³⁸³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 139: 244.
- ³⁸⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 140: 244.
- ³⁸⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 141: 244.
- ³⁸⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 142: 244.
- ³⁸⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XVIII, straipsnis 143: 244.
- ³⁸⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX: 245.
- ³⁸⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 151: 245.
- ³⁹⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 144: 245.
- ³⁹¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 145: 245.
- ³⁹² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 146: 245.
- ³⁹³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 147: 245.
- ³⁹⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 148: 245.
- ³⁹⁵ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 149: 245.
- ³⁹⁶ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XIX, straipsnis 150: 245.
- ³⁹⁷ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XX: 245.
- ³⁹⁸ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XXI: 245.
- ³⁹⁹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XX, straipsnis 152: 245.
- ⁴⁰⁰ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XX, straipsnis 153: 245.
- ⁴⁰¹ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XX, straipsnis 154: 245.
- ⁴⁰² Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XXI, straipsnis 155: 245.

- ⁴⁰³ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, skyrius XXI, straipsnis 156: 245.
- ⁴⁰⁴ Lietuvos Konstitucija, *Vyriausybės žinios...*, nr. 608, eil. 4271, [Konstitucijos signatarų vardai ir pavardės]: 245.
- ⁴⁰⁵ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 96–97.
- ⁴⁰⁶ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 98.
- ⁴⁰⁷ Eidintas, Žalys, and Senn, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, 156–157.
- ⁴⁰⁸ R. Žepkaitė, “Lenkijos ultimatus Lietuvai,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018, accessed September 3, 2025, <https://www.vle.lt/straipsnis/lenkijos-ultimatus-lietuvai/>
- ⁴⁰⁹ Засідання Сейму Литовської Республіки 19 березня 1938 р. відбувалися в повній тиші. Депутати мовчки вислухали доповідь заступника голови уряду Й. Станішаускаса та проголосували за винесену постанову.
- ⁴¹⁰ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 98–99; А. Л. Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», *Балтийский регион 2* (2012): 33.
- ⁴¹¹ Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», 33–34.
- ⁴¹² Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», 34.
- ⁴¹³ Петрик, *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*, 244.
Про передвиборчу кампанію 1938 р. у Клайпедському краї і пропаганду під час неї див.: Р. Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939* (Vilnius: Mokslas, 1992), 304–307.
- ⁴¹⁴ Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, 307.
- ⁴¹⁵ Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», 35–36.
- ⁴¹⁶ Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, 390.
- ⁴¹⁷ Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», 35–36.
- ⁴¹⁸ Neutralumo įstatymas, *Vyriausybės žinios*, 1939 m. sausio 25 d., nr. 632, eil. 4535: 19–20.
- ⁴¹⁹ Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, 327.
- ⁴²⁰ Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, 329–330.
- ⁴²¹ Офіційно документ називався «Договір між Литовською Республікою та Німецькою імперією про передачу Клайпедського краю», підписаний 22 березня 1939 р. в Берліні. Договір включав у себе п'ять статей. Мотивами до його укладання цинічно проголошувалося бажання оформлення «дружніх відносин» між країнами.

Клайпедський край (територія Мемель) проголошувався таким, що «возз'єднується» з Німецьким Рейхом. Військові та поліцейські сили Литви підлягали виведенню з регіону, до рук німецької адміністрації передавалося цивільне управління. Згідно з договором сторони зобов'язувалися не вдаватися до силових дій одна проти одної та взаємно не підтримувати нападу іншої держави на одну зі сторін договору (*Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės sutartis dėl Klaipėdos krašto perleidimo, Vyriausybės žinios, 1939 m. balandžio 13 d., nr. 640, eil. 4654: 143–144*). Документ містив додаток, положення якого закріплювали право Литви щодо збереження певних преференцій у порту Мемеля (*Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės sutartis dėl Klaipėdos krašto perleidimo, Vyriausybės žinios...*, nr. 640, eil. 4654: 144–145). Зазначимо, що після розгрому нацистської Німеччини у 1945 р., усі нав'язані після 1938 р. нею договори були визнані недійсними.

⁴²² Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», 37.

⁴²³ Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, 334.

⁴²⁴ Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», 38.

⁴²⁵ Арбушаускайте, «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года», 39–40.

⁴²⁶ Eidintas ir kt., *Lietuvos istorija*, 183.

⁴²⁷ Eidintas ir kt., *Lietuvos istorija*, 183.

⁴²⁸ До цього комплексу належали: угода про товарообмін (*Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl tarpusavio prekių apyvartos (Lietuvos–Vokietijos prekių apyvartos sutartis) = Abkommen über den gegenseitigen Warenverkehr zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen Reich vom 20. Mai 1939, Vyriausybės žinios, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4728: 335–362*); клірингова угода (*Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl mokėjimų, kylančių iš prekių apyvartos (Lietuvos–Vokietijos atsiskaitymo sutartis) = Abkommen über die Zahlungen im Warenverkehr zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen Reich vom 20. Mai 1939, Vyriausybės žinios, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4729: 363–366*); угода про мале прикордонне сполучення (*Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl mažojo pasienio susisiekinimo (Lietuvos–Vokietijos pasienio susisiekinimo sutartis) = Abkommen über den kleinen Grenzverkehr zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen Reich vom 20. Mai 1939, Vyriausybės žinios, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4730: 367–384*); договір про створення литовської зони вільного порту в Мемелі (Клайпеді) (*Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl laisvo uosto zonos įrengimo Lietuvai Klaipėdoje (Lietuvos–Vokietijos laisvo uosto sutartis) = Vertrag zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen*

- Reich über die Einrichtung einer litauischen Freihafenzone in Memel vom 20. Mai 1939, *Vyriausybės žinios*, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4731: 385–393).
- ⁴²⁹ Закон о военном положении (26 сентября 1930 г.), *Конституции буржуазных стран*, т. 1: *Великие державы и западные соседи СССР* (Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935), 288.
- ⁴³⁰ Закон о военном положении (26 сентября 1930 г.), *Конституции буржуазных стран*, 288.
- ⁴³¹ Закон о военном положении (26 сентября 1930 г.), *Конституции буржуазных стран*, 290.
- ⁴³² Конституционный закон об изменении § 7 органического закона о сейме (18 ноября 1930 г.), *Конституции буржуазных стран*, т. 1: *Великие державы и западные соседи СССР* (Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935), 290.
- ⁴³³ До 31 грудня 1935 р.
- ⁴³⁴ Конституционный закон 18 ноября 1930 года об охране республики (18 ноября 1930 г.), *Конституции буржуазных стран*, т. 1: *Великие державы и западные соседи СССР* (Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935), 291.
- ⁴³⁵ А. Петрик, «Дев'ять імен: репресована свобода», *Історична правда*, 27 лютого 2024, accessed September 4, 2025, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/02/27/163687/>
- ⁴³⁶ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus. Vabadussõjalaste algatusel 14., 15. ja 16. oktoobril 1933 a. rahvahääletusel vastu võetud* (Tartu: “Eesti Töö” kirjastus, 1933), Peatükk V, paragrahv 57, 9.
- ⁴³⁷ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk III, paragrahv 29, 5.
- ⁴³⁸ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk V, paragrahv 58, 9.
- ⁴³⁹ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk V, paragrahv 59, 10.
- ⁴⁴⁰ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk V, paragrahv 60, 10.
- ⁴⁴¹ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk V, paragrahv 64, 12.
- ⁴⁴² *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk VI, paragrahv 69, 13.
- ⁴⁴³ За умови, якщо іноземна держава вже оголосила Естонії війну або розпочала бойові дії, чи оголосила мобілізацію, направлену проти Естонської Республіки.
- ⁴⁴⁴ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk VIII, paragrahv 82, 14.
- ⁴⁴⁵ *Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus*, Peatükk VIII, paragrahv 80, 14.
- ⁴⁴⁶ А. Петрик, «Дев'ять імен: репресована свобода», *Історична правда*.
- ⁴⁴⁷ Ухвалена у вересні 1937 р.
- ⁴⁴⁸ *Eesti Vabariigi Põhiseadus, Riigi Teataja*, 3. september 1937, nr. 71, art. 590, Preambul, 1309.
- ⁴⁴⁹ *Eesti Vabariigi Põhiseadus, Riigi Teataja...*, nr. 71, art. 590, Peatükk I, paragrahv 1, 1310.
- ⁴⁵⁰ *Eesti Vabariigi Põhiseadus, Riigi Teataja...*, Peatükk I, paragrahv 2, 1310.
- ⁴⁵¹ *Eesti Vabariigi Põhiseadus, Riigi Teataja...*, Peatükk II, paragrahv 8, 1310.

- ⁴⁵² Інституту президента присвячений окремий розділ Конституції, у якому визначені основні права й обов'язки голови держави, див.: Розд IV (Eesti Vabariigi Põhiseadus, Riigi Teataja..., Peatükk IV, 1313–1316).
- ⁴⁵³ D. Bleiere un citi aut., *Latvijas vēsture 20. gadsimts* (Rīga: Jumava, 2005), 149–150.
- ⁴⁵⁴ Bleiere un citi aut., *Latvijas vēsture 20. gadsimts*, 151–152.
- ⁴⁵⁵ Конституція нараховувала 81 статтю у 14 розділах.
- ⁴⁵⁶ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 24 kwietnia 1935 r., nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 2: 497.
- ⁴⁵⁷ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 3: 497.
- ⁴⁵⁸ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział VI, Artykuł 49: 503.
- ⁴⁵⁹ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział VI, Artykuł 57: 504.
- ⁴⁶⁰ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział II, Artykuł 13: 498.
- ⁴⁶¹ До цих п'яти належали голова Уряду, голови Сейму та Сенату, командувач Збройними силами та голова вищого суду Польщі.
- ⁴⁶² Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział II, Artykuł 17: 499.
- ⁴⁶³ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział II, Artykuł 16: 499.
- ⁴⁶⁴ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 1: 497.
- ⁴⁶⁵ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 4: 497.
- ⁴⁶⁶ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 6: 498.
- ⁴⁶⁷ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 7: 497.
- ⁴⁶⁸ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 9: 497.
- ⁴⁶⁹ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej...*, nr. 30, poz. 227, Rozdział I, Artykuł 10: 497.
- ⁴⁷⁰ Після «золотих років» II половини 1920-х рр. Чехословаччина вступила в затяжну, і як виявилось, фатальну смугу проблем. Вони були викликані як економічними, – загальносвітовими обставинами, так і внутрішньополітичними причинами, збільшеними до катастрофічних розмірів зовнішніми факторами. У 1930-х рр. у країні зростає популярність лівих рухів, збільшуються відцентрові тенденції в регіонах з компактним проживанням нечеських національностей. Тяжіння німецької, угорської, польської меншин до автономності

підтримувалося відповідними державами. Багато років не реалізовувалися конституційні положення про автономність Підкарпатської Русі. Фіксації таких же, а з часом і значно ширших прав, вимагав національний рух у Словаччині. Ситуація в централь-но-східноєвропейському регіоні в цілому, як і для Чехословацької держави зокрема, значно погіршилася після падіння Веймарського режиму в Німеччині та перемоги нацистів. Їхній лідер і фіюерер нового Німецького Рейху взяв курс на реванш за поразку його країни в Першій світовій війні.

Однією з цілей на шляху до відновлення могутності Німеччини Берлін убачав у Чехословаччині як «штучній державі», породженій Версальським договором. Внутрішня непевність посилилася зі смертю творця і багаторічного керівника Чехословаччини Т. Масарика (1935 р.). Агресивність німецького керівництва, послідовна підтримка Берліном німецьких сепаратистів у Судетській області Чехословаччини, капітулянтський провал британської та французької дипломатій, помножені на відсутність реальної волі до спротиву адміністрації президента Е. Бенеша, – усе це призвело до нищення Чехословацької держави та її фактичного розчленування в 1938–1939 рр.

Після анексії Судетської області Рейхом, захоплення частини Тешинської області Польщею, тієї ж осені 1938 р. було ухвалено закони про автономію Словаччини (Словацького краю) та Підкарпатської Русі, яку у грудні 1938 р. було перейменовано на Підкарпатську Україну. Навесні 1939 р. питомі чеські території було окуповано гітлерівськими військами. Словаччина стала формально незалежною під німецьким протекторатом. На той момент уже Карпатська Україна проголосила незалежність, але по недовгій боротьбі впала жертвою угорської агресії (див. детальніше: М. Heimann, *Czechoslovakia: The State That Failed* (New Haven and London: Yale University Press, 2009)).

У справжньому полум'ї політичних катаклізмів опинилася Австрія. Попри економічне зростання II пол. 1920-х рр. країна дедалі більше перетворювалася на арену протистояння лівих сил, пангерманських націоналістів (прибічників об'єднання з Німеччиною) та правих консерваторів. У 1927 р. конфронтація поглядів переросла у криваві зіткнення у Відні. Світова економічна криза та породжене нею масове безробіття привело до радикальних змін в устрої країни та до повалення існуючого ладу.

У 1933 р. в республіці відбувся державний переворот, що стало відправною точкою панування консервативних сил на чолі з канцлером Енгельбертом Дольфусом. Відповіддю на руйнацію демократії і демарш правих став масштабний збройний виступ соціал-демократів у лютому 1934 р. Найбільші міста країни перетворилися на арену громадянського протистояння між загонами лівих та правих груп,

які отримали вирішальну підтримку від силових урядових структур, що й зумовило перемогу австрофашистів та призвело до встановлення однопартійної системи на чолі з «Вітчизняним фронтом».

Утім, випробування для країни на цьому не скінчилися. Невдовзі на арені боротьби за владу себе показали пронимецькі нацистські сили. У липні 1934 р. вони здійснили спробу путчу. Канцлера Е. Дольфуса було вбито, однак австрофашисти встояли та зуміли не допустити втрати контролю над країною. Важливим фактором була й зовнішня підтримка режиму з боку фашистського уряду Італії. Позиція італійського диктатора Б. Муссоліні забезпечила тоді Австрію від загрози вторгнення з боку Німеччини на підтримку австрійських путчистів. Наступні чотири роки (1934–1938 рр.) Австрію керував наступник Е. Дольфуса, федеральний канцлер Курт Шушніг. Його правління, як і історія міжвоєнної самостійної Австрії, скінчилося німецьким вторгненням та аншлюсом (анексією і приєднанням до Третього Рейху) (див. детальніше: В. Jelavich, *Modern Austria: Empire and Republic, 1815–1986* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1987).

У роки австрофашистського режиму держава керувалася новим основним законом. 1 травня 1934 р. було ухвалено Конституцію. Вона проголошувала джерелом права Всемогутнього Бога, сама ж держава визначалася як християнська та станова, що є даром австрійському народу. Формально Австрія залишалася союзною, федеративною державою. До того ж відмінялося загальне, пряме й пропорційне виборче право, що вельми урізало можливості участі населення у формуванні та діяльності законодавчих та виконавчих органів влади, як на федеральному, так і на регіональному рівнях. Державні дорадчі законодавчі органи склалися з делегатів від лояльних режиму суспільних та професійних корпорацій. Зі свого боку представники таких органів утворювали Бундестаг (союзну палату), що була основним законодавчим органом (повний текст Конституції див.: *Verfassung 1934, Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat Österreich, Jahrgang 1934, Stück 1 (1. Mai 1934): 1–32*).

Увесь міжвоєнний період тривало будівництво авторитарної держави в Угорщині. Абсолютизації влади в особі М. Хорті сприяла, як і у випадках більшості режимів у інших «нових державах», економічна криза та внутрішньосоціальна обстановка. Компромісом із соціал-демократичною частиною політикуму і деякою лібералізацією виглядали ухвалені у 1925 р. «Закон про вибори депутатів до парламенту» (див.: О выборах депутатов в парламент (Закон 26 от 25 августа 1925 г.), *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны* (Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936), 304–316) та Закон про верхню палату парламенту, прийнятий роком пізніше (1926 р.) (див.: О верхней палате парламента (Закон 22 от 1926 г.),

Конституции буржуазных стран, т. 2: Средние и малые европейские страны (Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936), 317–335).

Однак у I половині 1930-х рр. стала явною відмова від «компромісної» лінії та здійснено поворот до майже монархічної влади регента Угорського королівства. У 1933 р. було ухвалено «Закон 23», який надав М. Хорті право санкції законів, та зрівняв права регента з колишніми правами короля в питанні закриття та розпуску парламенту (Об изменении § 13 Закона 1 от 1920 г. О восстановлении конституционного строя и о временном порядке осуществления верховной власти (Закон 23 от 1933 г.), *Конституции буржуазных стран, т. 2: Средние и малые европейские страны* (Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936), 335–336).

Автократичний режим зберігався в Угорщині рекордно довго серед «нових держав» (1920–1944 рр.). Його колапс був пов'язаний з катастрофою нацистсько-фашистської коаліції у ході бойових дій Другої світової війни в Європі. Адмірал Хорті бажав вивести Угорщину із війни, що викликало оперативні заходи з боку Берліна. Нацисти в жовтні 1944 р. провели в Угорщині переворот, змістили Хорті та встановили на короткий час режим Ференца Салаші (з поразкою нацистів в Угорщині (березень 1945 р.) упав і цей режим). До речі, хортистська Угорщина одна з двох країн – породжень 1917–1918-го рр. (наряду з Фінляндією), яка пережила у форматі міжвоєнного устрою майже увесь період Другої світової війни.

Королівство сербів, хорватів і словенців проходило у 1920-х рр. непрості часи. Посилювався антагонізм між сербським радикальним політикумом та несербськими діячами та партіями, головним чином, хорватськими. Дійшло до політичного терору та гострої парламентської кризи. У січні 1929 р. король Александар I установив диктатуру, відому як Шостосічнева за Маніфестом від 6 січня 1929 р. У ньому король відмінив дію Конституції 1921 р. й оголосив розпуск парламенту (Моме драгом народу Свима Србима, Хрватима и Словенцима, *Политика*, 6. јануара 1929, бр. 7430, 1). Того ж дня був уведений у дію конституційний закон про королівську владу та про верховне управління державою.

Документ проголошував, що лише король володіє всією повнотою влади у країні. Монарх видає та оприлюднює закони, призначає посадових цивільних осіб та надає військові чини, є верховним головнокомандувачем збройних сил і т. д. (Закон о Краљевској Влади и о Врховној Државној Управи, *Политика*, 6. јануара 1929, бр. 7430, 2). Одночасно або невдовзі були опубліковані й інші важливі нормативно-правові акти, які довершували формування юридичного базису автократичного режиму і встановлювали санкції за спротив йому.

3 жовтня 1929 р. сербо-хорватсько-словенська держава була перейменована на Королівство Югославію. У ньому вводився новий адміністративно-територіальний поділ на 9 областей – бановин (Закон о називу и подела Краљевине на управна подручја, *Политика*, 4. октобра 1929, бр. 7694, 2–3). 3 вересня 1931 р. ухвалено нову Конституцію південно-слов'янської держави. Документ закріпив величезні владні повноваження короля в реалізації внутрішньої та зовнішньої політики королівства. Монарх проголошувався захисником національної єдності і державної цілісності Югославії, а також охоронцем її інтересів (Розд. V, Ст. 29) (Устав Краљевине Југославије, *Политика*, 3. септембра 1931, бр. 8375, Одељак V, Члан 29, 2). Загалом же, культ монарха в симбіозі з ідеями інтегрального югославізму створили фундамент державної ідеології королівства.

У 1934 р. король Александар I був убитий бойовиком хорватської націоналістичної організації під час візиту до Франції. Престол посів його син, під іменем Петара II. У зв'язку з неповноліттям короля, у 1934–1941 рр., регентом виступав дядько монарха – князь Павле Карагеоргійович. У березні 1941 р. в результаті перевороту регента було усунуто. Причиною стала його пронимецька орієнтація та долучення країни до Троїстого пакту. Після Березнево пугчу Югославія стала жертвою повномасштабного німецького вторгнення, що призвело до поразки країни, її розчленування та окупації більшої частини території. Відродження югославської державності відбулося у 1945 р. вже у формі федеративної соціалістичної республіки (про перебіг історії Югославії в монархічний та соціалістичний період див. детальніше: М.-J. Calic, *History of Yugoslavia* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2019)).

⁴⁷¹ Neutralumo įstatymas, *Vyriausybės žinios...*, nr. 632, eil. 4535: 19.

⁴⁷² Respublikos Prezidento aktas, *Vyriausybės žinios*, 1939 m. rugsėjo 1 d., nr. 660, eil. 4839: 578.

⁴⁷³ Vaičenonis, “Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m.,” 172.

⁴⁷⁴ Див.: German-Soviet Boundary and Friendship Treaty, September 28, 1939, *The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy*, Lillian Goldman Law Library, Yale Law School, accessed May 8, 2025, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/gsbound.asp

⁴⁷⁵ Secret Supplementary Protocol to the German-Soviet Boundary and Friendship Treaty, September 28, 1939, *The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy*, Lillian Goldman Law Library, Yale Law School, accessed May 8, 2025, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/sesupp.asp

⁴⁷⁶ Див.: Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpinės pagalbos sutartis, *Vyriausybės žinios*, 1939 m. spalio 17 d., nr. 669, eil. 4916: 639–642.

⁴⁷⁷ Див.: Дополнительный протокол между Союзом Советских Социалистических Республик и Литовской Республикой. 27 октября

1939 г., *Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г.*, док. № 73, прил. 2 (Москва : Международные отношения, 1990), 95–98.

⁴⁷⁸ Соглашение между представителями командования Красной Армии СССР и представителями Литовского правительства о размещении войсковых частей СССР на территории Литовской Республики. 28 октября 1939 г., *Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г.*, док. № 122 (Москва: Международные отношения, 1990), 154–155.

⁴⁷⁹ Дополнительное соглашение. 28 октября 1939 г., *Полпреды сообщают... : Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г.*, док. № 123 (Москва : Международные отношения, 1990), 156.

⁴⁸⁰ Див.: Finland–Union of Soviet Socialist Republics. Treaty of Peace. Signed at Moscow, March 12, 1940; ratifications exchanged March 21, 1940, *The American Journal of International Law*, 1940, vol. 34, suppl. no. 3: 127–131.

⁴⁸¹ Тут ідеться про так звану «Балтійську Антанту», формальний союз Литви, Латвії та Естонії, утворений у 1934 р.

⁴⁸² А. Сметоні вдалося змістити С. Рашткіса з посади (22 січня 1940 р.) та замінити на генерала В. Віткаускаса. Проте генерал Рашткіс невдовзі отримав пост начальника Військової школи й відновив вплив на військовий та політичний істеблішмент країни, що займав дедалі антагоністичнішу позицію щодо голови держави.

⁴⁸³ ТАСС, «Сообщение ТАСС о ликвидации советско-литовского конфликта», *Известия*, 16 июня 1940 г., № 137, 1.

⁴⁸⁴ У той час, коли радянське керівництво публічно висувало претензії до балтійських країн, військова машина СРСР уже розгорталась біля їхніх кордонів. Під прикриттям навчань до регіону стягувалися значні сили, а радянські війська, які вже перебували на території Литви, Латвії та Естонії, переводилися у пряме підпорядкування наркома оборони СРСР.

Військові з'єднання Ленінградського й Калінінського округів отримали завдання щодо підготовки наступу на Латвію та Естонію, тоді як сили Білоруського особливого округу готувалися до операції проти Литви. 11 червня 1940 р. було видано оперативний наказ № 002, який передбачав, що 11-та армія мала встановити повний контроль над Литвою упродовж чотирьох днів. 14 червня радянські війська розпочали фактичну блокаду Литви, – як із суходолу, так і з моря, ізолюючи країну від зовнішнього світу ще до вторгнення.

Для агресії проти Литви мали бути задіяні величезні сили, що значно переважали її невелику, менш ніж 30-тисячну, армію. Так Червона армія сконцентрувала біля литовських кордонів 221 тис. особового складу військовослужбовців, 2946 одиниць артилерії та мінометів, 1564 танки, 245 бронемашин, 1140 літаків

та 11 860 вантажівок (М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941* (Москва : Вече, 2002), 163).

На підтримку основним силам вторгнення планувалося проведення тактичних десантів. У тому числі, з метою захоплення основних військових полігонів Війська Литовського, а також аеропорту Каунаса, для цього мала бути розгорнута окрема десантна група з 475 осіб (А. Jakubčionis, S. Knezys ir A. Streikus, *Okupacija ir aneksija. Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)* (Vilnius: Margi raštai, 2006), 15).

⁴⁸⁵ Respublikos Prezidento aktai, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 16 d., nr. 709, eil. 5540: 409.

⁴⁸⁶ За два дні до прямої інтервенції, 13 червня 1940 р., мала місце висадка радянської диверсійно-десантної групи поблизу литовських військових об'єктів. Безпосередньо в ніч перед вторгненням (яке було призначено на 9:00 15 червня 1940 р.) були здійснені рейди озброєних радянських груп у литовському прикордонні. Був убитий литовський прикордонний поліцейський Александрас Бараускас. Крім того, група з 50 червоноармійців перейшла державний кордон і зайняла позиції на литовській території (А. Jakubčionis, V. Sinkevičius, and D. Žalimas, “Aggression by the Soviet Union and the Occupation of Lithuania in 1940–1990. Resistance to the Soviet Occupation: The 16 February 1949 Declaration of the Council of the Lithuanian Freedom Fight Movement,” *Lithuanian Constitutionalism: The Past and the Present* (Vilnius: Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2017), 113).

⁴⁸⁷ СРСР напрямую порушив статтю 10 Статуту Ліги Націй, яка зобов'язувала «поважати й охороняти» від всякого зовнішнього нападу територіальну цілісність усіх членів організації. Ними також були три балтійські держави. І хоч на літо 1940 р. Союз РСР уже був виключений з Ліги (це відбулося у грудні 1939 р. за напад на Фінляндію) усе ж на момент укладення Пакту Молотова – Ріббентропа на нього ще розповсюджувався Статут Ліги Націй (Л. Мьяксоо, *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве* (Тарту : Издательство Тартуского университета [Tartu Ülikooli Kirjastus], 2005), 117).

⁴⁸⁸ Протокол Литвинова (за прізвищем тодішнього радянського народного комісара закордонних справ) реалізував Пакт Бріана-Келлога щодо відмови від війни як засобу національної політики. Протокол підписали СРСР, усі три балтійські країни та ряд інших держав.

⁴⁸⁹ Згідно з Лондонською конвенцією (Конвенція про визначення агресії), агресією визначався напад збройних сил однієї держави на іншу навіть без формального оголошення війни або блокада портів і узбережжя, що цілком відповідає діям СРСР у 1940 р. (Пізніше

на Лондонську конвенцію посилалися у 1945 р. під час суду над нацистськими злочинцями в Нюрнберзі) (Е. Гороховская, «Агрессия как международное преступление: генезис развития понятия», *Альманах международного права* 1 (2009): 46–47). Повоєнний Статут Міжнародного воєнного трибуналу 1945 р. пішов ще далі. Як злочин проти миру, документ визначав навіть підготовку до агресивної війни (стаття 6 пункт а) (Устав Міжнародного воєнного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси (принят 8 августа 1945 г.), *consultant.parus.ua*, accessed May 5, 2024, <http://consultant.parus.ua/?doc=00JTU99AEC>). Це також характеризує дії СРСР у червні 1940 р. Радянський Союз, як зазначалося вище, планував бойові дії проти Литви та двох її сусідок по регіону.

⁴⁹⁰ Respublikos Prezidento aktai, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 16 d., nr. 709, eil. 5541: 409.

⁴⁹¹ “Respublikos Prezidento pavaduotojo A. Merkio kalba. Pasakyta per radiją birželio 16 d. 16 val.,” *Lietuvos aidas*, 1940 m. birželio 17 d., nr. 282, 1.

⁴⁹² Ministrų Tarybos sudarymo aktai, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 17 d., nr. 710, eil. 5551: 412.

⁴⁹³ Ministrų Tarybos sudarymo aktai, *Vyriausybės žinios...*, nr. 710, eil. 5551: 412.

За день до цього (16 червня 1940 р.) А. Меркіс призначив генерала Віткаускаса виконувачем обов'язків міністра охорони краю (Respublikos Prezidento aktai, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 17 d., nr. 710, eil. 5550: 411).

⁴⁹⁴ Z. Vasiliauskas, sud., *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje. 1940 metai: dokumentų rinkinys* (Vilnius: Mokslas, 1986), 81.

⁴⁹⁵ “Respublikos Prezidentas J. Paleckis apie svarbiausius naujosios vyriausybės uždavinius,” *Lietuvos aidas*, 1940 m. birželio 19 d., nr. 286, 1.

⁴⁹⁶ Див.: Liaudies Seimo rinkimų įstatymas, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 6 d., nr. 715, eil. 5634: 463–466; Liaudies Seimo rinkimų įstatymo priedas, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 6 d., nr. 715, eil. 5635: 466.

⁴⁹⁷ Į Lietuvos Liaudį, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 6 d., nr. 715, eil. 5633: 463.

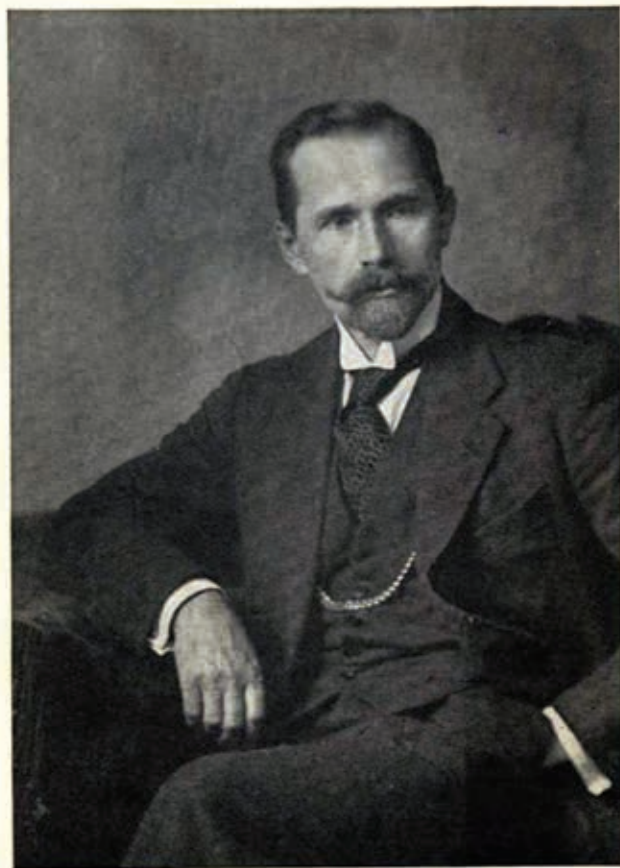
⁴⁹⁸ Мьялсоо, *Советская аннексия и государственный континуитет...*, 114.

⁴⁹⁹ Див. наприклад: “Rinkimų į Lietuvos Liaudies Seimą, įvykusių 1940 m. liepos mėn. 14–15 d., išdavos Lietuvos rinkimų apygardomis,” *Tiesa*, 1940 m. liepos 19 d., nr. 28, 6; [Pranešimas apie Liaudies Seimo rinkimų rezultatus], *Komjaunimo tiesa*, 1940 m. liepos 19 d., nr. 7, 2.

⁵⁰⁰ Дійшло до того, що радянське інформаційне агентство ТАСС оголосило результати виборів у Латвії за 12 годин до того, як закрилися виборчі дільниці і почався підрахунок голосів (див. детальніше, напр.: *The Baltic States 1940–1972: Documentary Background and Survey of Developments Presented to the European Security and Cooperation Conference*, 2nd ed. (Stockholm: The Baltic Committee in Scandinavia, 1972).

- ⁵⁰¹ J. Repečka, “Der gegenwärtige völkerrechtliche Status der baltischen Staaten, unter besonderer Berücksichtigung der diplomatischen Vorgeschichte der Eingliederung dieser Staaten in die Sowjetunion” (Diss. iur., Georg-August-Universität, 1950), 160.
- ⁵⁰² Deklaracija apie valstybės santvarką, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 22 d., nr. 719, eil. 5743: 519–520.
- ⁵⁰³ Lietuvos įstojimo į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos sąstatą deklaracija, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 22 d., nr. 719, eil. 5744: 520–521.
- ⁵⁰⁴ Deklaracija, paskelbianti žemę visos tautos nuosavybe, t. y., valstybės nuosavybe, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. rugpjūčio 1 d., nr. 721, eil. 5766: 535–536.
- ⁵⁰⁵ Bankų ir stambiosios pramonės nacionalizavimo deklaracija, *Vyriausybės žinios*, 1940 m. rugpjūčio 1 d., nr. 721, eil. 5767: 536.
- ⁵⁰⁶ Див.: Закон о принятии Литовской Советской Социалистической Республики в Союз Советских Социалистических Республик, *Седьмая сессия Верховного Совета СССР (1-го созыва), 1–7 августа 1940 г.: стенографический отчёт* (Москва : Верховный Совет СССР; Госполитиздат, 1940), 186.

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОЗДІЛУ III

A. SMETONA
LIETUVOS VALSTYBĖS PREZIDENTAS

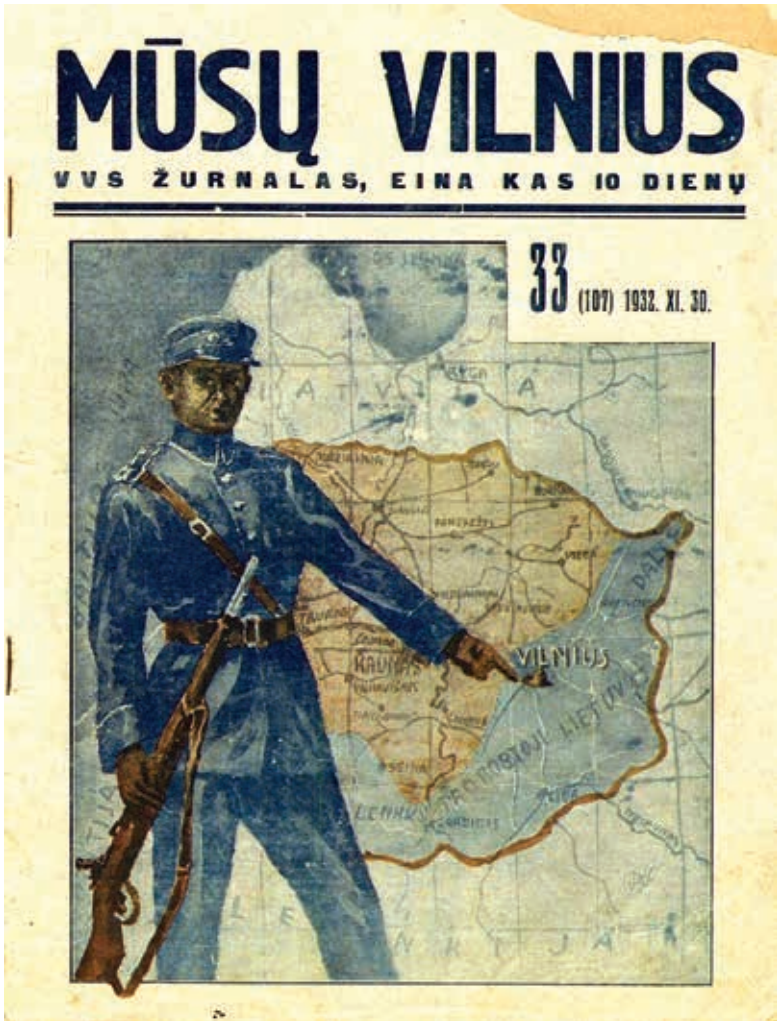
Антанас Сметона пройшов трансформацію від демократичного політика до авторитарного лідера. Фото зроблене в часи першої президентської каденції¹

¹ Kauno apskrities viešoji biblioteka.

**Конституція Литовської держави,
оформлена у вигляді плаката, 1928 р.²**

² *Lietuvos valstybės Konstitucija, 1918–1928* (Kaunas: litografija “Žiedas,” 1928), plakatas.

До головних «якорів» державної ідеології міжвоєнної Литви належала ідея відновлення історичної справедливості та повернення контролю над Вільнюсом та іншими територіями, які вважалися складовою історичної Литви³

³ *Mūsų Vilnius*, nr. 33, 1932, viršelis.

Культ традицій визвольної боротьби був ще однією надважливою складовою ідеологічного концепту. Естетика незалежності. Литовська нація прямує за сонцем свободи, 1932 р.⁴

⁴ Vasario 16-ji: Lietuvos Nepriklausomybės 14-kos metų sukaktuvėms paminėti (Kaunas, 1932).

**Голова держави як вищий авторитет, «Вождь Нації».
Президент Литви Антанас Сметона проходить повз караул
почесної варти. Позаду голови держави, по центру,
крокує генерал Стасіс Рашткіс, головнокомандувач
Війська Литовського. Каунас, 1936 р.⁵**

⁵ VDKM.

Члени Четвертого Сейму Литовської Республіки, фото 1938–1939 рр.⁶

⁶ LCVA.

**Палата правосуддя та Сейм Литовської Республіки
останнього міжвоєнного скликання.
У цій будівлі в Каунасі було ухвалено
Конституцію Литви 1938 р.⁷**

⁷ Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus.

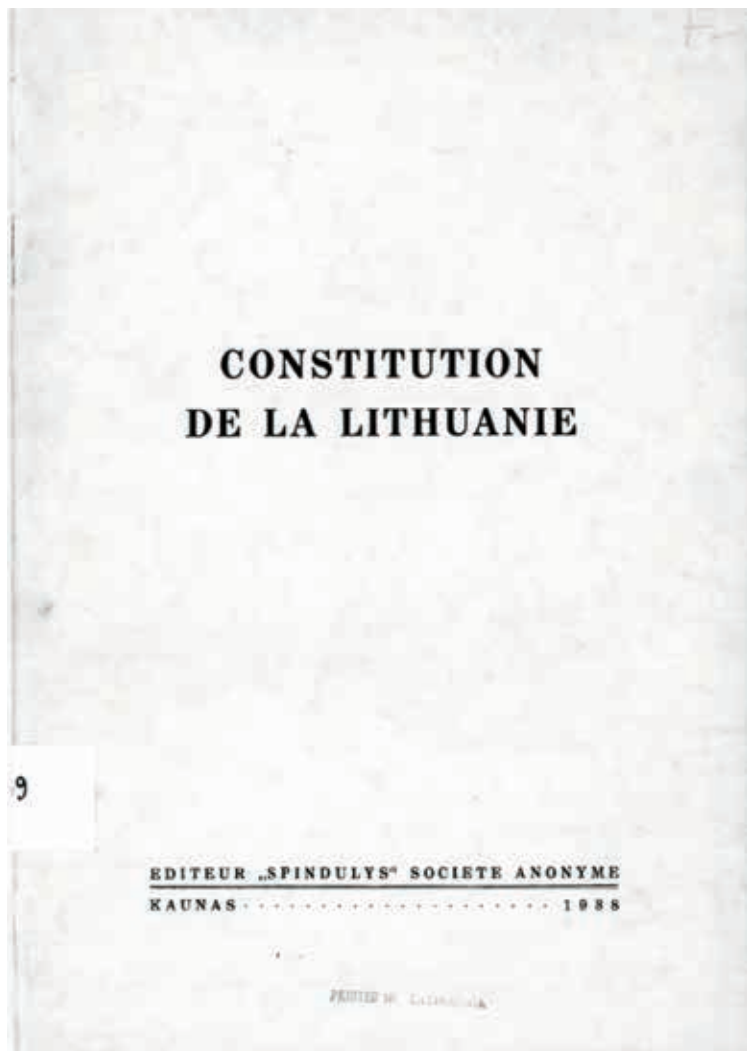
**Урочистості з нагоди набуття чинності Конституції Литви
у Сеймі. Каунас, 12 травня 1938 р.⁸**

⁸ LCVA.

Конституція 1938 р. у вигляді плаката⁹

⁹ Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus.

Обкладинка примірника Конституції Литви французькою мовою, 1938 р.¹⁰

¹⁰ *Constitution de la Lithuanie* (Kaunas: Spindulys, 1938).

Святкування 20-ї річниці відновлення незалежності Литви.
Каунас, Президентський палац, 1938 р.¹¹

Антанас Сметона у будівлі Сейму урочисто складає присягу
Президента Литовської Республіки. Каунас, 1938 р.¹²

¹¹ LCVA.

¹² LCVA.

**Підняття державного прапора Литовської Республіки.
Вільнюс, жовтень 1939 р.¹³**

¹³ “Lietuvos vėliavos pakėlimas Gedimino kalno pilies bokšte,” *Karys*, 1939 m. lapkričio 9 d., nr. 53: 1267.

**Відзначення 22-ї річниці відновлення незалежності Литви,
16 лютого 1940 р.¹⁴**

¹⁴ *Karys*, 1940 m. vasario 22 d., nr. 8, priedikio viršelio vidinė pusė.
На фото – прем'єр-міністр Антанас Меркіс (у цивільному, у центрі)
під час військового параду. Позаду нього стоять міністр охорони
краю Казіс Мустейкіс (зліва) та генерал Йонас Чернюс (справа).

**Катастрофа незалежності або «безкровне літо» 1940 р.
Радянські війська на вулицях Вільнюса¹⁵**

¹⁵ LCVA.

ЕПІЛОГ

I. Доба

Після 123 років бездержавності Литва повернулася на політичну мапу. Це стало можливим завдяки раціональним рішенням консолідованого литовського руху щодо відносин з окупаційною німецькою владою, яка контролювала терени сучасної Литви з 1915 р. Литовський рух доволі швидко виробив самостійницький концепт, відійшовши від ідей обмеженого автономізму. Акт 16 лютого 1918 р. про відновлення незалежності став апогеєм діяльності Литовської Тариби – органу, який узяв на себе вищі представницькі функції у Литві.

Задекларована незалежність потребувала практичної реалізації, захисту та міжнародного визнання. Це було нерезально здійснити у повній мірі в умовах німецької окупації. Закінчення Першої світової війни подарувало Литві, як і цілій низці інших країн, визволених від імперського панування, можливість розбудови власного державного проекту. На відміну від багатьох із них Литві це вдалося. Пройшовши через лихоліття визвольної боротьби, уміло використавши вдалу міжнародну конфігурацію та продемонструвавши єдність політичному, молода країна досягла бажаного. Суверенітет було збережено й визнано. Частково реалізовано ідеї соборної державності. Попри втрату історичної столиці – Вільнюса, було здобуто Клайпеду, разом з нею величезні економічні перспективи та, водночас, клубок проблем, пов'язаних

з ідентичністю мешканців регіону і впливами зацікавлених закордонних акторів.

Литовська держава через терни криз і нестабільності прямувала дорогою розвитку, демонструючи темпераментність і різнобарвність політичного життя. За два десятиліття Литва встигла побувати демократичною парламентською республікою та автократією. Міжвоєнна доба стала часом національно-культурного піднесення литовського народу, вирішення віковичного земельного питання та перманентної боротьби із зовнішніми викликами. Литва звісно ж не була відірвана від загальносвітового та європейського контексту, а була його активною частиною, яка виживала у світі великих хижаків, намагаючись зберегти себе і повернути втрачене.

Фінал міжвоєнної Республіки був визначений не внутрішніми чинниками, а зламом, що його несла спроба перерозподілу світу між комуністичним і нацистським режимами. У цьому вона повторила долю більшості «нових держав», народжених або відновлених у 1917–1918 рр.

Зазначимо, що наведене вище не більше ніж наше коротке рев'ю сказаного у книзі і, водночас своєрідне прев'ю до двох наступних параграфів епілогу, на які покладено задачу фіналізувати викладене в нашій праці, з точки зору трансформації міжвоєнної Конституції Литви, а також історичного спадку, залишеного наступним поколінням епохою і документом.

II. Еволюція основного закону

Конституційний цикл міжвоєнної Литви налічував 20 років і тривав з 1918-го по 1938-й рр. Він виразно демонстрував шлях, пройдений Литовською державою, – від пошуку легітимних засад влади до формування авторитарної моделі. Але розвиток основного закону країни аж ніяк не можна назвати лінійним. Він відображав очікування суспільства, численні політичні

кризи, оборонні потреби на тлі зовнішніх загроз і непевності геополітичного положення Республіки. Крім того, він віддзеркалював зміну уявлень про саму природу державності, межі компетенцій державної влади та джерело державності і влади.

Основні положення Тимчасової конституції Литовської Держави 1918 і 1919 рр. являли собою продукт кризової, надзвичайної ситуації. Коли в умовах колапсу окупаційної сили, – Німецької імперії, відсутності повноцінно сформованого державного і військового організму Литви, міжнародного визнання та відкритої загрози з боку нового більшовицького режиму в Росії, від литовської влади вимагалися екстрені дії, направлені на порятунок і виживання країни.

Литовська Тариба, як єдиний на той момент дієздатний і консолідуєчий орган, узяла на себе вирішення екзистенційних задач. Тариба виконувала не тільки законодавчі, але, одночасно, державотворчі функції. Литовська держава в перший період Війни за незалежність (1919–1923 рр.) формувалася без парламенту, розбудованого ефективного апарату влади і під перманентною зовнішньою небезпекою, яка проявилася як у ході інтервенції військ радянської Росії, білої німецько-російської Західної добровольчої армії, так і у жорсткому протистоянні з Польщею.

Перші Тимчасові конституції Литви мали суто перехідний характер, фіксували також перехідну владну конструкцію, модель тимчасового правління, у якій влада зосереджена у невеликому колективному органі. Основні положення Тимчасової конституції Литовської Держави навіть своєю назвою демонстрували обережність тодішніх законотворців, які підкреслювали, що актами 1918–1919 рр. лише готували рамку для повноцінного основного закону Литви. Обидва перші тимчасові основні закони країни не брали на себе визначення майбутнього устрою, форми правління у Литві, попередньо делегуючи ці фундаментальні питання майбутнім обраним усім народом на прямих виборах Установчим Зборам.

Тож і де-факто закріплений у Тимчасових конституціях 1918–1919 рр. принцип неперервності функціонування Тариби

(Державної Ради) (через відсутність визначення строку її повноважень) мав не стільки парламентську природу, скільки був механізмом забезпечення безперервності державності в умовах нестабільності у воєнні роки.

Попри сказане, не слід забувати, що саме Тимчасові конституції, ухвалені в перший рік реальної суверенності Литви, заклали формули незалежності, територіальної цілісності, громадянських прав, які стали фундаментом для всіх наступних Конституцій Литовської Республіки. Крім того, ці акти нормативно закріпили перехід від колективного керівництва державою (у формі Президії Державної Ради Литви), згідно із Тимчасовою конституцією 1918 р., до одноосібного президентського інституту, відповідно до документу 1919 р.

Якісний злам наступив у 1920 р. Уперше в історії Литви на всенародних виборах було обрано вищий законодавчий орган – Установчий Сейм. Це відбувалося в умовах певної стабілізації військово-політичної ситуації та початку міжнародної легітимізації Литовської держави з боку великих держав – переможниць у Першій світовій війні. На відміну від обставин, ухвалення тимчасового основного закону 1919 р., тепер під реальним контролем Литовської держави перебувала більша частина її заявлених територій.

Тимчасова конституція Литовської Держави 1920 р., як і попередні, була перехідною, підготовчим кроком до ухвалення постійної конституції Литви. Утім, саме вона закріпила те, що Литва є демократичною республікою. Було започатковано парламентську модель держави, у якій Сейм отримував провідну роль і контролював уряд. Документ, з-поміж іншого, включав у себе і такий ключовий елемент парламентаризму, як імунітет члена законодавчого органу.

Конституція Литовської Держави 1922 р. ухвалювалася в умовах фактичного завершення повномасштабних бойових дій Війни за незалежність. У ході якої, попри втрату столиці, Литовська держава встояла. Почалися карколомні соціально-економічні реформаційні зрушення у середині країни. Порівняно з попередніми роками, значно активізувався процес

міжнародного визнання Республіки. Вона упевнено долучилася до міждержавних комунікацій мирного часу, стала самостійною складовою міжнародних процесів, увійшла до Ліги Націй (1921 р.). Поруч з тим, як і більшість нових держав, народжених на руїнах імперій, у період або після Першої світової війни, Республіка демонструвала відданість демократичному курсу.

Ризикнемо стверджувати, що довгоочікуваний постійний основний закон був найпоєднованим утіленням європейського парламентаризму. Конституція 1922 р. формалізувала «владну тріаду» (при виразному домінуванні законодавчої гілки) заклала чіткий механізм відповідальності урядових органів перед Сеймом, надала громадянам розширені політичні права та інструменти прямої демократії. Конституція міцно закріпила сталість території, символіки, мови та стратегічних пріоритетів держави. Незалежно від подальшої зміни політичного режиму ці елементи лишалися непорушним ядром литовської державності. Важливою особливістю документа 1922 р. була його лояльність до національних меншин та релігійних установ, що цілком вкладалося у канву зобов'язань, узятих Литвою перед представницькими органами міжнародної спільноти.

Наступного року (1923 р.) після ухвалення Конституції зазначені зобов'язання як і конституційний постулат, що гарантував право регіональної автономії певним частинам країни, отримали екзамен на чинність на конкретному прикладі приєднаного Клайпедського краю. Автономія спершу отримала свою тимчасову регіональну конституцію – Тимчасовий статут Клайпедського краю (1923 р.), положення якого лягли в основу постійного Статуту 1924 р., що був частиною Мемельської конвенції, укладеної між Литвою і великими державами.

Поруч із тим, як буває часто, перепоною на шляху до ідеалу стають реалії життя. Зовнішні чинники, політична фрагментація країни, партійна конкуренція та відсутність сталих коаліцій робили уряди залежними й нестійкими. Модель демократії функціонувала, але не створювала гарантій керованості. Саме в цій обстановці напруги між демократією та ефективністю

вже визрівав конфлікт, що ініціював зміну політичної парадигми, яка наступила із державним переворотом 1926 р.

Прихід А. Сметони до влади цілком вписувався у загальну тенденцію до повороту держав континенту в бік авторитаризму. Подібні процеси, майже одночасно з Литвою, відбувалися у сусідній Польщі. А. Сметона та А. Вольдемарас, фактичний співправитель перших років його режиму, поступово формували нову нормативну реальність, яка мала підготувати ґрунт для довершеного авторитарного конструкту.

Конституція Литовської Держави 1928 р., ухвалена президентським декретом, стала ключовим інструментом консолідації влади. Вона зберігала зовнішні атрибути парламентаризму, але істотно змінювала баланс гілок влади на користь виконавчої. До рук президента потрапляють розширені повноваження в різних сферах, Кабінет Міністрів фактично стає продовженням президентської вертикалі. Сейм, розпущений і фактично не існуючий на момент ухвалення Конституції, тим не менш, продовжував існувати формально, не маючи реальних важелів впливу, навіть у рамках номінального нормативного закріплення.

Новий основний закон поставав своєрідним компромісом між демократичним законодавством попередньої епохи «Сеймократії» і новою логікою керованої держави. Тобто формальна оболонка демократичних механізмів прикривала авторитарний зміст.

Через десять років наступила кульмінація конституційного проекту часів А. Сметони. Конституція Литви 1938 р. вже навіть не намагалася імітувати демократичну парламентську модель. У ній неприховано закріплювся примат держави над суспільством і домінування президентської інституції.

Держава визначалася як «основа буття» власних громадян, чії права і свободи відтепер залежали від інтересів держави та її безпеки. Президент отримав майже монархічний статус та надзвичайно широкі, мало не абсолютистські повноваження. Економіка, соціальна сфера, освіта вмонтовувалися в етатистську систему, направлену на дисципліну, лояльність

і державний контроль. Лояльність державі стала запорукою функціонування релігійних установ, права національних громад не виділялися в окремий розділ і згадувалися побіжно.

Таким чином, Конституція 1938 р. закріпила остаточний розрив із демократичним нормативним базисом, закладеним на початку 1920-х рр. та перетворила Литву на авторитарну республіку з персоналізованим центром влади.

Але яким чином стало можливим подібне? За 10 років, від ухвалення попередньої Конституції, А. Сметона пройшов чимало. Позбувся свого молодшого і радикальнішого партнера А. Вольдемараса. Провів країну через пік економічного падіння в результаті світової економічної кризи, через активізацію сепаратистської загрози у Клайпедському краї, путч 1934 р., соціально-економічно зумовлені неспокої і потрясіння середини 1930-х рр. і т. п. Литва лишалася на одинці з «Вільнюським питанням» у конфлікті з Польщею, загостренням відносин з Німеччиною. Авторитаризм, що у 1920-х тільки набирився сил, у наступному десятилітті тріумфально марширував «новими державами» Європи та й усім світом. Одноосібні режими, у тому числі, установилися і в сусідніх Латвії та Естонії (1934 р.).

Тож авторитарний зсув 1930-х рр. у Литві не був аномалією чи унікальним явищем, скоріш логічним завершенням поступової концентрації влади в руках президента, розпочатої за 12 років до того. Потреби безпеки, зовнішньополітична напруга та бажання стабільності створили підґрунтя для моделі, де інституційний плюралізм і демократичні ідеали поступилися політичній єдності. Громадянські права, парламентаризм і самоврядування відійшли на другий план порівняно з максимальним посиленням державного центру. Так завершувався конституційний цикл міжвоєнної Литви. У переддень нових катаклізмів, викликаних зовнішніми чинниками, уберегти від яких країну ані «Режим 17 грудня», ані його головний творець не могли з об'єктивних причин.

III. Спадщина

Ліквідація незалежності Литви та її окупація у 1940 р., тим не менш, не знищили державну ідею литовського народу та його правову традицію. Після короткого, але руйнівного радянського панування в 1940–1941 рр., у перші ж дні німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) відбулася спроба відновлення суверенітету Литви у ході національного Червневого повстання 1941 р. Було створено Тимчасовий уряд країни. Однак через непримиренну позицію нових окупантів, – нацистських, реалізувати задумане литовськими самостійниками не вдалося.

Новий етап боротьби за відродження вільної Литви розпочався в 1944 р. Тоді, після трьох років німецького панування, повернулася радянська окупація. Наступне десятиліття стало для литовців часом других визвольних змагань у ХХ ст. У 1949 р. представники партизанських з'єднань литовського збройного руху опору обрали його керівний орган – Союз боротьби за свободу Литви. 16 лютого 1949 р. Рада Союзу боротьби ухвалила Декларацію, яка проголошувала цілі визвольної боротьби і принципи існування майбутньої вільної Литви. Ідеалами, покладеними в основу Декларації, стали міжвоєнна демократична Литовська Республіка та Конституція 1922 р¹.

Попри поразку визвольної боротьби, ідея відновлення самостійної Литви продовжувала жити і творити світогляд литовців як на окупованих землях Батьківщини, так і в середовищі активної і численної литовської діаспори. Бажання справедливості і свободи штовхали на ризиковані дії пасіонарну студентську молодь та зрілих литовських дисидентів 1960–1970-х рр.

Під час Перебудови (з 1985 р.) у СРСР, засудження Пакту Молотова – Ріббентропа 1939 р., а відтак і подальших дій Москви проти Литви та інших Балтійських країн, стало лейтмотивом суспільних настроїв, з часом і політичних гасел.

У 1989–1990 рр. відбувся докорінний політичний злам у Литві, що знаменував тріумф самостійників і повернення, після півстолітнього іноземного володарювання, Литовської держави.

Знаковим кроком до цього стало проголошення державного суверенітету Литви і визначення Верховною Радою Литовської РСР дій Радянського Союзу як насильницьких у 1940 р., що призвело до втрати незалежності Литовською Республікою (1989 р.)².

7 лютого 1990 р. Верховна Рада ЛРСР XI скликання ухвалила резолюцію щодо договорів 1939 р. між СРСР та Німеччиною. Проголошувалася ліквідація їхніх наслідків для Литви і засудження дій СРСР, що кваліфікувалися законодавцями як злочини проти міжнародного права – окупацію та анексію суверенної держави. У цьому ж ключі резолюція Верховної Ради ЛРСР проголошувала незаконною і недійсною декларацію так званого «Народного Сейму» про вступ Литви до СРСР. Так само незаконним і таким, що не має юридичної сили, називався відповідний закон СРСР про прийняття Литовської РСР до складу Радянського Союзу в серпні 1940 р.³.

На своєму засіданні 11 березня 1990 р. нова ВР ЛРСР проголосила Акт про відновлення незалежності⁴. Це була не декларація про утворення нової держави, а саме повернення до суверенного статусу, установленого ще в першій половині ХХ століття⁵. Литовська РСР не просто змінила назву⁶ – вона фактично припинила існування. Було проголошено відновлення Литовської Республіки, започаткованої Актом від 16 лютого 1918 р. та підтвердженій резолюцією демократичного Установчого Сейму від 15 травня 1920 р. Верховна Рада прямо заявила, що ці історичні документи ніколи не втрачали своєї юридичної чинності. Сам же республіканський вищий законодавчий орган було перейменовано з ВР ЛРСР на ВР Литовської Республіки (у 1996 р. литовський парламент ухвалив декларацію, відповідно до якої законодавчий орган, обраний 1990 р., мав називатися подвійно: Верховною Радою – Відновлювальним Сеймом⁷).

Того ж дня (11 березня 1990 р.) окремим законом було поновлено дію Конституції Литви 1938 р., що стало ще одним кроком у правовому відновленні довоєнної державності⁸.

До того ж відзначалося особливо важливе значення Конституції 1922 р. як документа, що виражав демократичний характер Литовської держави та суверенні повноваження

литовської нації⁹. Утім, саме Конституція 1938 р. була останнім чинним основним законом Литви напередодні радянської окупації. Тому її реанімація мала ще й символічне історичне значення, демонструвала зазначену вище спадковість від Республіки (1918–1940 рр.) та безперервність правового зв'язку з нею.

Водночас реалії 1990 р. докорінним чином відрізнялися від міжвоєнних часів. Упровадити документ 1938 р. у повному обсязі було неможливо. Це могло призвести до численних негативних явищ та регуляторних потрясінь¹⁰. Тому Верховна Рада Литви ухвалила перехідний Тимчасовий основний закон Литовської Республіки, який мав бути чинним до ухвалення постійної конституції держави. Зазначалося, що Тимчасовий основний закон виконуватиме задачу «гармонізації положень відновленої Конституції 1938 року» із сучасними політичними, економічними та суспільними відносинами¹¹.

У 1990–1991 рр. відновлена Литва пройшла через важкі випробування опосередкованою і прямою агресією з боку Москви, але не відмовилася від своєї національно-державної ідентичності та обраного вектора розвитку, направленою на захід, до європейської цивілізації, до власних коренів демократичної державності та правової традиції. Образно кажучи, міжвоєнна Литва отримала нове життя і, водночас, надихнула нові генерації до пошуку шляху до історичного «дому». Конституції міжвоєнного періоду, як і акти часів Великого князівства Литовського, стали правовим фундаментом Литовської Республіки, закріпленим сучасною Конституцією Литви 1992 р.

Примітки

- ¹ Див.: Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos, *Teisės aktų registras*, accessed May 1, 2024, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.F8E5F36A9345>
- ² Див.: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deklaracija dėl Lietuvos valstybės suvereniteto, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 m. balandžio 26 d., nr. 11–141.

- ³ Jakubčionis, Sinkevičius, and Žalimas, “Aggression by the Soviet Union and the Occupation of Lithuania in 1940–1990...,” 125.
- ⁴ А. Доронченков, сост., *К Союзу Суверенных Народов: Сборник документов КПСС, законодательных актов, деклараций, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета* (Москва : Институт теории и истории социализма ЦК КПСС, 1991), 198.
- ⁵ Узагальнено можна зазначити, що ухвали литовського парламенту 1989–1990 рр., з-поміж іншого, мали ствердити непохитність принципу «з порушення права не виникає право». Агресивні і злочинні дії СРСР, спрямовані проти Литви у 1940 р., не скасовували існування Литовської держави як суб’єкта міжнародного права. Таким чином, проголошуючи відновлення Литовської держави у 1990 р. та юридичну безперервність її існування, навіть за умов фактичної окупації (див.: Jakubčionis, Sinkevičius, and Žalimas, “Aggression by the Soviet Union and the Occupation of Lithuania in 1940–1990...,” 125).
- ⁶ Доронченков, *К Союзу Суверенных Народов...*, 199.
- ⁷ Див.: Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo, *Teisės aktu registras*, accessed May 1, 2024, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.47977DD45C58>
- ⁸ Див.: Č. Bauža ir J. Žilys, “Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas,” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2 (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002), 223–225.
- ⁹ J. Žilys, “The Provisional Basic Law of the Republic of Lithuania,” *Lithuanian Constitutionalism: The Past and the Present* (Vilnius: Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2017), 167.
- ¹⁰ Žilys, “The Provisional Basic Law of the Republic of Lithuania,” 168.
- ¹¹ Žilys, “The Provisional Basic Law of the Republic of Lithuania,” 168.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АДР	– Азербайджанська Демократична Республіка
БНР	– Білоруська Народна Республіка
ВКЛ	– Велике князівство Литовське
ВР ЛРСР	– Верховна Рада Литовської Радянської Соціалістичної Республіки
ГДР	– Грузинська Демократична Республіка
ЗДА	– Західна Добровольча Армія
ЗДФР	– Закавказька Демократична Федеративна Республіка
ЗУНР	– Західно-Українська Народна Республіка
Комінтерн	– Комуністичний інтернаціонал
Комсомол	– Комуністичний союз молоді, Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді (ВЛКСМ)
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
КСХС	– Королівство сербів, хорватів і словенців
ЛБРСР, Літбел	– Литовсько-Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ЛДР	– Литовська Демократична Республіка
ЛРР	– Литовська Радянська Республіка
ЛРСР	– Литовська Радянська Соціалістична Республіка
НСДАП	– (від нім. NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
РРУ	– Радянська Республіка Угорщина

СА	– (від нім. SA – Sturmabteilung) штурмові загони НСДАП
СЛТ	– Союз литовських таутінінків
СНЗ	– Соціалістичний народний союз
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС	– (від нім. SS – Schutzstaffel або Schutzstaffel der NSDAP) охоронні загони НСДАП
ССЛ	– Союз стрільців Литви
СТНЛ	– Союз трудового народу Литви
США	– Сполучені Штати Америки
ТАСС	– (від рос. Телеграфное агентство Советского Союза) Телеграфне агентство Радянського Союзу
УВО	– Українська Військова Організація
УНР	– Українська Народна Республіка
Хадеки	– Християнські демократи, члени Християнсько-демократичної партії Литви
ХСРС	– Християнсько-соціалістичний робітничий союз

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

— А —

АКТИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ (у хронологічній послідовності)

A1. Акти, ухвалені до 1917 р.

A1.1. Акти Речі Посполитої

Panowie rady i posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego odnawiają unję z Koroną polską. Lublin na sejmie, 1 lipca 1569 r. *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*. Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932, nr. 149, 348–362.

Zygmunt August król polski i wielki książę litewski ogłasza swoją ostateczną przemowę w sprawie unji, na sejmie lubelskim wygłoszoną. Lublin, 29 lipca 1569 r. *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*. Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932, nr. 156, 378–380.

Ustawa rządowa czyli Konstytucya 3. maja 1791. Przemyśl: Nakładem redakcyi „Echa z Nad Sanu”, z drukarni S. P. Piątkiewicz, 1885.

Konstytucja p. t. Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów. Warszawa na sejmie, 20 października 1791 r. *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*. Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932, nr. 177, 398–399.

A1.2. Видання правових джерел

- Ківалов, С., П. Музиченко та А. Паньков, ред. *Статуту Великого князівства Литовського, т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року*. Одеса : Юридична література, 2002.
- Litwin, H., опрас. *Unia Lubelska 1569 roku. Akty prawne = Люблінська Унія 1569 року. Правові акти*. Київ : Польський інститут у Києві; Сеймове видавництво; Представництво Польської академії наук у Києві, 2019.

A2. Акти доби визвольних змагань та міжвоєнної епохи (1917–1940)

A2.1. Правові документи процесу відновлення незалежності Литви та встановлення демократичного, республіканського ладу (1917–1920)

- Lietuvos Tarybos 1917 m. gruodžio 11 d. pareiškimas dėl Lietuvos valstybingumo. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, dok. nr. 50, 254.
- Lietuvos Taryba skelbia Lietuvos nepriklausomybę. *Lietuvos aidas*, 1918 m. vasario 19 d., nr. 22, 1.
- Vokietijos reichskanclerio atsakymas į Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. nutarimą. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, dok. nr. 68, 286.
- Lietuvos Tarybos pranešimas–paaiškinimas Vokietijos reichskancleriui, jog vasario 16 d. nutarimas neprieštarauja gruodžio 11 d. nutarimui. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, dok. nr. 69, 287.
- Lietuvos Tarybos delegatų Vokietijos reichskancleriui praneštas notifikacijos tekstas. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais*,

1915–1918. *Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, dok. nr. 74, 302.

Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo iš Vokietijos pusės aktas. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, dok. nr. 75, 303–304.

Lietuvos Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucija dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*. Sud. A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017, dok. nr. 72, 802.

**A2.2. Проекти та акти конституційного рівня
Литовської держави (1918–1938), включно зі статутом
автономної частини (Клайпедського краю) (1923)**

Lietuvos monarchinės konstitucijos pagrindinis projektas (pacta conventa), patvirtintas Lietuvos Tarybos prezidiumo. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, dok. nr. 84, 317–318.

Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai. *Lietuvos aidas*, 1918 m. lapkričio 13 d., nr. 130, 3.

Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos papildas. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. kovo 5 d., nr. 4: 1.

Lietuvos valstybės laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai: trečiuoju skaitymu Lietuvos Valstybės Tarybos priimti 1919 m. balandžio mėn. 4 d. Kaunas: Lietuvos Valstybės spaustuvė, [1919 m. gegužė].

Lois fondamentales de la Constitution provisoire de l'État lituanien. [S.l.]: [s.n.], [1919].

Įstatymas apie Lietuvos Valstybės laikinosios konstitucijos pamatinių dėsnių §§ 32 ir 33 pakeitimą. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. gruodžio 2 d., nr. 16: 1.

Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1920 m. birželio 12 d., nr. 37, eil. 407: 1.

Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 1922 m. rugpjūčio 6 d., nr. 100, eil. 799: 1–8.

Klaipėdos krašto autonomijos paskelbimas. *Klaipėdos krašto valdžios žinios*. Ypatinga laida = *Amtsblatt des Memelgebietes*. Sonderausgabe, 1923 m. gegužės 11 d., nr. 52: 422–425.

Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 1928 m. gegužės 25 d., nr. 275, eil. 1778: 1–6.

Lietuvos Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 1938 m. gegužės 12 d., nr. 608, eil. 4271: 237–245.

Constitution de la Lithuanie. Kaunas: Spindulys, 1938.

A.2.3. Міжнародні договори та інші міжнародно-правові акти

A.2.3.1. Міжнародні договори та акти Литовської держави (1918–1940) та їх офіційні публікації

Lituanie et Pologne. Arrangement relatif à l'établissement d'un «Modus vivendi» provisoire, signé à Suwałki le 7 octobre 1920 = Lithuania and Poland. Agreement with regard to the establishment of a provisional “Modus vivendi”, signed at Suwalki, October 7, 1920. *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. VIII, no. 221: 173–185.

Lituanie et Pologne. Protocole de l'armistice conclu sous les auspices de la Commission militaire de contrôle de la Société des Nations, signé à Kowno le 29 novembre 1920 = Lithuania and Poland. Armistice Protocol concluded under the auspices of the League of Nations Military Commission of Control, signed at Kowno, November 29, 1920. *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. IX, no. 243: 63–67.

Lituanie. Déclaration concernant la protection des minorités, signée à Genève le 12 mai 1922 = Lithuania. Declaration concerning the protection of minorities, signed at Geneva, May 12, 1922. *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXII, no. 569: 393–399.

Convention relative au Territoire de Memel, signée à Paris le 8 mai 1924 = Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, May 8, 1924. *Société des Nations. Recueil des Traités = League of Nations Treaty Series*, 1924, vol. XXIX, no. 736: 85–115.

Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Литовской Республикой. 5 ноября 1926 года = Sutartis tarp Socialistinių Tarybų Respublikų Sąjungos ir Lietuvos Respublikos. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР*, 1927, № 1: 66–69.

Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės sutartis dėl Klaipėdos krašto perleidimo. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. balandžio 13 d., nr. 640, eil. 4654: 143–145.

Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl tarpusavio prekių apyvartos (Lietuvos–Vokietijos prekių apyvartos sutartis) = Abkommen über den gegenseitigen Warenverkehr zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen Reich vom 20. Mai 1939. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4728: 335–362.

Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl mokėjimų, kylančių iš prekių apyvartos (Lietuvos–Vokietijos atsiskaitymo sutartis) = Abkommen über die Zahlungen im Warenverkehr zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen Reich vom 20. Mai 1939. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4729: 363–366.

Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl mažojo pasienio susisiekimo (Lietuvos–Vokietijos pasienio susisiekimo sutartis) = Abkommen über den kleinen Grenzverkehr zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen Reich vom 20. Mai 1939. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4730: 367–384.

Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho 1939 m. gegužės 20 d. sutartis dėl laisvo uosto zonos įrengimo Lietuvai Klaipėdoje (Lietuvos–Vokietijos laisvo uosto sutartis) = Vertrag zwischen der Republik Litauen und dem Deutschen Reich über die Einrichtung einer litauischen Freihafenzone in Memel vom 20. Mai 1939. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. birželio 13 d., nr. 648, eil. 4731: 385–393.

Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpinės pagalbos sutartis. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. spalio 17 d., nr. 669, eil. 4916: 639–642.

Дополнительный протокол между Союзом Советских Социалистических Республик и Литовской Республикой. 27 октября 1939 г. *Полпреды сообщают... : Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г.* Сост. и отв. ред. Н. В. Глазунова. Москва : Международные отношения, 1990, док. № 73, прил. 2, 95–98.

Соглашение между представителями командования Красной Армии СССР и представителями Литовского правительства о размещении войсковых частей СССР на территории Литовской Республики. 28 октября 1939 г. *Полпреды сообщают... : Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г.* Сост. и отв. ред. Н. В. Глазунова. Москва : Международные отношения, 1990, док. № 122, 154–156.

Дополнительное соглашение. 28 октября 1939 г. *Полпреды сообщают... : Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г.* Сост. и отв. ред. Н. В. Глазунова. Москва : Международные отношения, 1990, док. № 123, 156.

A2.3.2. Інші документи, дотичні до процесу міжнародного визнання незалежності й територіальної цілісності Литовської держави, а також її зовнішньополітичної діяльності (1918–1940)

Pasitarimo įvykusio tarp Vokietijos vyriausybės ir Vyriausiosios kariuomenės vadovybės atstovų dėl politinės padėties Lietuvoje ir Pabaltijyje rezultatų tekstas. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genėzė. Dokumentų rinkinys.* Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, dok. nr. 71, 294–299.

Protest by the Lithuanian Government against the annexation of Vilna. Telegram from the Lithuanian Minister for Foreign Affairs to M. Nymans, President of the Council (Geneva, April 8, 1922). *League of Nations Official Journal*, May 1922, no. 5, part II: 438.

Pareiškimas = Erklärung. *Klaipėdos krašto valdžios žinios = Amtsblatt des Memelgebietes*, 1923 m. sausio 22 d., nr. 8: 49–50.

A.2.3.3. Порівняльні міжнародні акти (без участі Литви)

Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно-Українською Народньою Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України.* Наук. ред.

- i упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 20, 108–109.
- Treaty of Peace with Germany*. Washington: Government Printing Office, 1919.
- Esthonie et République des Soviets de Russie. Traité de paix, signé à Tartu le 2 février 1920 = Esthonia and Soviet Republic of Russia. Peace Treaty, signed at Tartu, February 2, 1920. *Société des Nations. Recueil des Traités* = *League of Nations Treaty Series*, 1922, vol. XI, no. 289: 29–71.
- Мирный договор между Р. С. Ф. С. Р. и Демократической Республикой Грузии, заключенный в Москве 7 мая 1920 года. *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами*. Вып. 1: *Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу по 1 января 1921 года*. Петроград : Государственное издательство, 1922, 27–34.
- Latvie et Russie. Traité de paix, fait à Moscou, achevé et signé à Riga, le 11 août 1920 = Latvia and Russia. Treaty of Peace, done at Moscow, and completed and signed at Riga, August 11, 1920. *Société des Nations. Recueil des Traités* = *League of Nations Treaty Series*, 1920–1921, vol. II, no. 67: 195–231.
- Konwencja między Polską a Wolnem Miastem Gdańskiem, zawarta w Paryżu dnia 9 listopada 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 4 marca 1922 r., nr. 13, poz. 117: 217–231.
- Resolution adopted by the Council of the League of Nations on November 17th, 1920. *Free City of Danzig. Report by His Excellency Viscount Ishii (Japanese Representative) and Resolution adopted by the Council on November 17th, 1920*. [Geneva]: [Imp. Kundig], [1920], 7–8.
- Konwencja między Polską i Wolnem Miastem Gdańskiem a Niemcami w sprawie wolności tranzytu pomiędzy Prusami Wschodnimi a resztą Niemiec, podpisana w Paryżu dnia 21 kwietnia 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 8 sierpnia 1922 r., nr. 61, poz. 549: 1036–1102.
- Empire Britannique, France, Italie et Japon. Décision prise par la Conférence des Ambassadeurs au sujet des frontières orientales de la Pologne, Paris, le 15 mars 1923 = British Empire, France, Italy and Japan. Decision taken by the Conference of Ambassadors with regard to the Eastern frontiers of Poland, Paris, March 15, 1923. *Société des Nations. Recueil des Traités* = *League of Nations Treaty Series*, 1923, vol. XV, no. 398: 259–265.
- German-Soviet Boundary and Friendship Treaty, September 28, 1939. *The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy*. Lillian

Goldman Law Library, Yale Law School. Accessed May 8, 2025. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/gsbound.asp

Secret Supplementary Protocol to the German-Soviet Boundary and Friendship Treaty, September 28, 1939. *The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy*. Lillian Goldman Law Library, Yale Law School. Accessed May 8, 2025. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/sesupp.asp

Finland–Union of Soviet Socialist Republics. Treaty of Peace. Signed at Moscow, March 12, 1940; ratifications exchanged March 21, 1940. *The American Journal of International Law*, 1940, vol. 34, suppl. no. 3: 127–131.

A2.4. Інші нормативні акти внутрішнього права Литовської Республіки (1918–1940)

Ypatingi Valstybės Apsaugos Įstatai. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. kovo 5 d., nr. 4: 1–2.

Valstybės Tarybos narių teisės. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. balandžio 4 d., nr. 5: 3.

Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymai. Trečiuoju skaitymu Valstybės Tarybos priimta 1919 m. spalio mėn. 30 d. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919 m. gruodžio 2 d., nr. 16: 1–5.

Žemės reformos įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1922 m. balandžio 3 d., nr. 83, eil. 721: 1–6.

Piniginio vieneto įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1922 m. rugpjūčio 18 d., nr. 103, eil. 806: 1.

Monetų įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1924 m. rugpjūčio 8 d., nr. 167, eil. 1169: 1–2.

Respublikos Prezidento aktai. Seimo paleidimo aktas. *Vyriausybės žinios*, 1927 m. birželio 2 d., nr. 253, eil. 1652: 5.

Neutralumo įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. sausio 25 d., nr. 632, eil. 4535: 19–20.

Respublikos Prezidento aktas. *Vyriausybės žinios*, 1939 m. rugsėjo 1 d., nr. 660, eil. 4839: 578.

Respublikos Prezidento aktai. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 16 d., nr. 709, eil. 5540: 409.

Respublikos Prezidento aktai. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 16 d., nr. 709, eil. 5541: 409.

Respublikos Prezidento aktai. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 17 d., nr. 710, eil. 5550: 411.

Ministrų Tarybos sudarymo aktai. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. birželio 17 d., nr. 710, eil. 5551: 411–412.

А.2.5. Акти державного устрою іноземних держав та державних утворень (порівняльні джерела)

А.2.5.1. Австрія

Law of 1 October 1920, Constituting the Republic of Austria as a Federal State (Federal Constitutional Law). *Select Constitutions of the World: Prepared for Presentation to Dáil Éireann by Order of the Irish Provisional Government*. Baile Átha Cliath (Dublin): Foilsíú ag Oifig an tSoláthair = Published by the Stationery Office, 1922, 87–122.

Verfassung 1934. *Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat Österreich*, Jahrgang 1934, Stück 1 (1. Mai 1934): 1–32.

А.2.5.2. Азербайджан

Declaration of Independence. Resolution of the National Council of Azerbaijan on Declaration of Independent Azerbaijan State, May 28, 1918. *Presidential Library of Azerbaijan*. Accessed September 11, 2025. <https://axc.preslib.az/en/page/41rUR0xeMH>

А.2.5.3. Білорусь

[I-я] Устаўная грамата да народаў Беларусі Выканаўчага Камітэту Рады Першага Ўсебеларускага Зьезду за 21.02.1918. *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, т. 1, кн. 1: *Фонд № 582 Дзяржаўнага Архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі»)*. Рэд., уклад. С. Шупа. Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; Таварыства Беларускага Пісьменства; Наша Ніва, 1998, док. № 0084, 46–47.

[II-я] Устаўная грамата Выканаўчага Камітэту Рады Першага Ўсебеларускага Зьезду за 9.03.1918. *Архівы Беларускай Народнай*

Рэспублікі, т. 1, кн. 1: Фонд № 582 Дзяржаўнага Архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі»). Рэд., уклад. С. Шупа. Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; Таварыства Беларускага Пісьменства; Наша Ніва, 1998, док. № 0101, 52–53.

[III-я] Устаўная грамата Рады Беларускай Народнай Рэспублікі за 25.03.1918. *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, т. 1, кн. 1: Фонд № 582 Дзяржаўнага Архіву Літвы («Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі»). Рэд., уклад. С. Шупа. Вільня–Нью-Ёрк–Менск–Прага: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; Таварыства Беларускага Пісьменства; Наша Ніва, 1998, док. № 0130, 62–63.

А.2.5.4. Грузія

1918: Georgia's Act of Independence Proclaimed. *Civil.ge*. Accessed April 14, 2025. <https://civil.ge/archives/242519>

Constitution of Georgia Adopted by the Constituent Assembly, February 21, 1921. *The 1921 Constitution of the Democratic Republic of Georgia. Looking Back After 90 Years = La Constitution de 1921 de la République Démocratique de Géorgie. Regard rétrospectif 90 ans après*. Batumi: Constitutional Court of Georgia with the contribution of the Noe Jordania Institute, 2012, 33–54.

А.2.5.5. Данциг (вільне місто, наднаціональний суб'єкт)

Constitution of the Free and Hanseatic City of Danzig. *The New Constitutions of Europe*. Ed. H. L. McBain and L. Rogers. Garden City, New York: Doubleday, Page & Company, 1922, 429–448.

Verfassung der Freien Stadt Danzig in der Fassung der Bekanntmachung vom 14. Juni 1922. Danzig: A. W. Kafemann, 1922.

Konstytucja Wolnego Miasta Gdańska z 17 listopada 1920 roku. Według tekstu ogłoszonego dnia 14 czerwca 1922 r. *danzig-online.pl*. Accessed June 23, 2025. <https://www.danzig-online.pl/page1.html>

Конституция Вольного Города Данцига (11 мая – 14 июня 1922 г. с изменениями по закону от 28 сентября 1930 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 643–661.

A.2.5.6. Естонія

Estonian Declaration of Independence, 24 February 1918. *Office of the President of the Republic of Estonia (archive)*. Accessed September 10, 2025. <https://web.archive.org/web/20090522173844/http://www.president.ee/en/estonia/>

Manifest kõigile Eestimaa rahwastele. *Riigi Teataja*, 27. november 1918, nr. 1: 1–2.

Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklikest iseseisvusest ja rippumatuses, Tallinnas, 19. mail 1919 a. *Riigikogu*. Accessed September 12, 2025. https://www.riigikogu.ee/wpcms/wp-content/uploads/2015/02/asutawkogu_seletus.pdf

Eesti wabariigi walitsemise ajutine kord (4. juunil 1919. a.). *Riigi Teataja*, 9. juuli 1919, nr. 44, dok. nr. 91: 345–347.

Eesti wabariigi põhiseadus (15. juuni 1920 a.). *Riigi Teataja*, 9. august 1920, nr. 113–114, dok. nr. 243: 897–901.

Eesti Vabariigi Uus Põhiseadus. Vabadussõjalaste algatusel 14., 15. ja 16. oktoobril 1933 a. rahvahääletusel vastu võetud. Tartu: “Eesti Töö” kirjastus, 1933.

Eesti Vabariigi Põhiseadus. *Riigi Teataja*, 3. september 1937, nr. 71, art. 590: 1309–1332.

A.2.5.7. Латвія

Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis*, 1922. gada 30. jūnijā, nr. 141: 1–2.

A.2.5.8. Польша

Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*, 27 lutego 1919 r., nr. 19, poz. 226: 365–366.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1 czerwca 1921 r., nr. 44, poz. 267: 633–658.

Ustawa z dnia 6 kwietnia 1922 r. o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 13 kwietnia 1922 r., nr. 26, poz. 213: 401.

Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 4 sierpnia 1926 r., nr. 78, poz. 442: 877–879.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 24 kwietnia 1935 r., nr. 30, poz. 227: 497–508.

A.2.5.9. Серединна Литва (тимчасове утворення, 1920–1922)

Uchwała Nr. 486 Sejmu Wileńskiego z dnia 20 lutego 1922 r. w przedmiocie przynależności państwowej Ziemi Wileńskiej. *Dziennik Urzędowy Tymczasowej Komisji Rządzącej*, 9 marca 1922 r., nr. 7: 1–2.

A.2.5.10. Угорщина

О восстановлении Конституционного строя и о временном осуществлении верховной власти (Закон 1 от 1920 г. с изменениями и дополнениями по закону 17 от 1920 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 297–303.

О прекращении верховных прав Карла IV и права престолонаследия дома Габсбургов (Закон 47 от 6 ноября 1921 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 303.

О выборах депутатов в парламент (Закон 26 от 25 августа 1925 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 304–316.

О верхней палате парламента (Закон 22 от 1926 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 317–335.

Об изменении § 13 Закона 1 от 1920 г. о восстановлении конституционного строя и о временном порядке осуществления верховной власти (Закон 23 от 1933 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 2: *Средние и малые европейские страны*. Ред. Ю. В. Ключников.

Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 335–336.

А.2.5.11. Україна

Основи тимчасового управління на Україні, затвержені Малою Радою на засіданні 16 липня. *Нова Рада*, 18 липня 1917 р., № 90, 2–3.

Інструкція Генеральному Секретаріатові. *Нова Рада*, 6 серпня 1917 р., № 107, 3.

Універсал Української Центральної Ради (III). *Офіційний портал Верховної Ради України*. Accessed August 12, 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text>

IV Універсал Української Центральної Ради. *Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки*, 13 січня 1918 р., № 3, 1.

Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 7, 73–79.

Грамота до Всього Українського Народу. *Державний Вістник*, 16 травня 1918 р., № 1, 1.

Закони про тимчасовий Державний устрій України. *Державний Вістник*, 16 травня 1918 р., № 1, 1–2.

Ухвалений Радою Міністрів тимчасовий закон про Верховне Управління Державою на випадок смерги, тяжкої хвороби і перебування по-за межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України. *Державний Вістник*, 4 серпня 1918 р., № 30, 1.

Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 року. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 11, 92.

Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 року. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 12, 93.

Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 13, 94–95.

Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918 р. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 14, 96.

Закон про виділ Української Ради 4 січня 1919 р. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 15, 97.

До світлої Директорії Української Народньої Республіки у Києві. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 17, 105.

Універсал Директорії Української Народньої Республіки. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 19, 107.

Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 22, 114–116.

Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про Державну Народню Раду Української Народньої Республіки. *Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. Наук. ред. і упоряд. Ю. Прилюк та В. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992, док. № 23, 117–123.

А.2.5.12. Фінляндія

Till Finlands Folk (Helsingfors, den 4 december 1917). *Histdoc*. Accessed September 11, 2025. <https://www.histdoc.net/historia/se/itsjulsv.html>

Закон о военном положении (26 сентября 1930 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 1: *Великие державы и западные соседи СССР*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935, 288–290.

Конституционный закон об изменении § 7 органического закона о сейме (18 ноября 1930 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 1: *Великие державы и западные соседи СССР*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935, 290.

Конституционный закон 18 ноября 1930 года об охране республики (18 ноября 1930 г.). *Конституции буржуазных стран*, т. 1: *Великие державы и западные соседи СССР*. Ред. Ю. В. Ключников. Москва–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1935, 291.

А.2.5.13. Чехословацчина

The Constitution of the Czechoslovak Republic. Prague: Edition de la Société L'Effort de la Tchécoslovaquie, 1920.

А.2.5.14. Югославія (до 1929 р. – Королівство сербів, хорватів і словенців)

Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Belgrade, June 28, 1921. *British and Foreign State Papers*, 1922, vol. 116: 927–956.

Моме драгом народу Свима Србима, Хрватима и Словенцима. *Политика*, 6. јануара 1929, бр. 7430, 1.

Закон о Краљевској Влади и о Врховној Државној Управи. *Политика*, 6. јануара 1929, бр. 7430, 2.

Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја. *Политика*, 4. октобра 1929, бр. 7694, 2–3.

Устав Краљевине Југославије. *Политика*, 3. септембра 1931, бр. 8375, 1–4.

А.3. Документи періоду окупації та анексії Литви (1940–1990)

А.3.1. Акти періоду демонтажу державності Литви (липень–серпень 1940)

- Į Lietuvos Liaudį. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 6 d., nr. 715, eil. 5633: 463.
- Liaudies Seimo rinkimų įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 6 d., nr. 715, eil. 5634: 463–466.
- Liaudies Seimo rinkimų įstatymo priedas. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 6 d., nr. 715, eil. 5635: 466.
- Deklaracija apie valstybės santvarką. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 22 d., nr. 719, eil. 5743: 519–520.
- Lietuvos įstojimo į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos sąstatą deklaracija. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. liepos 22 d., nr. 719, eil. 5744: 520–521.
- Deklaracija, paskelbianti žemę visos tautos nuosavybe, t. y., valstybės nuosavybe. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. rugpjūčio 1 d., nr. 721, eil. 5766: 535–536.
- Bankų ir stambiosios pramonės nacionalizavimo deklaracija. *Vyriausybės žinios*, 1940 m. rugpjūčio 1 d., nr. 721, eil. 5767: 536.

А.3.2. Міжнародно-правові акти оцінки агресії та окупації часів Другої світової війни та післявоєнного врегулювання

- Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси (принят 8 августа 1945 г.). *consultant.parus.ua*. Accessed May 5, 2024. <http://consultant.parus.ua/?doc=00JTY99AEC>

А.3.3. Акти Литовської РСР (1944–1990)

- Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deklaracija dėl Lietuvos valstybės suvereniteto. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 m. balandžio 26 d., nr. 11–141.

**А.3.4. Акти Союзу РСР та збірники документів
державних органів і КПРС**

Доронченков, А., сост. *К Союзу Суверенных Народов: Сборник документов КПСС, законодательных актов, деклараций, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета*. Москва : Институт теории и истории социализма ЦК КПСС, 1991.

**А.4. Акти відновленої незалежної Литви (з 1990 р.)
(Акти Сейму Литви)**

Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo. *Teisės aktų registras*. Accessed May 1, 2024. <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.47977DD45C58>

Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos. *Teisės aktų registras*. Accessed May 1, 2024. <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.F8E5F36A9345>

— В —

**ДЖЕРЕЛА ГРОМАДСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
(у хронологічній послідовності)**

**В1. Документи політичних вимог литовського руху доби
першої революції у Російській імперії (1905–1907)**

“Apie Lietuvos autonomiją. “Memorandum”.” *Vilniaus žinios*, 1905 m. lapkričio 13 d., nr. 267, 1.

**В2. Документи литовського визвольного руху періоду
Першої світової війни та початкового етапу боротьби
за відновлення незалежності Литви (1914–1918)**

Vilniaus lietuvių atstovų 1914 m. rugpjūčio 22 d. deklaracija Rusijos vyriausybei („Gintarinė deklaracija“). *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*. Sud. A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017, dok. nr. 1, 122–123.

“Lietuvos Taryba.” *Lietuvos aidas*, 1917 m. rugsėjo 25 d., nr. 7, 1–2.

Prūsų lietuvių tautinės tarybos 1918 m. lapkričio 30 d. pareiškimas ir atsišaukimas į tautą. *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*. Sud. A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017, dok. nr. 64, 653–655.

— С —

**ІНШІ ДЖЕРЕЛА
(у хронологічній послідовності)**

С1. Офіційні публічні звернення урядовців Литви

“Respublikos Prezidento pavaduotojo A. Merkio kalba. Pasakyta per radiją birželio 16 d. 16 val.” *Lietuvos aidas*, 1940 m. birželio 17 d., nr. 282, 1.

“Respublikos Prezidentas J. Paleckis apie svarbiausius naujosios vyriausybės uždavinius.” *Lietuvos aidas*, 1940 m. birželio 19 d., nr. 286, 1.

С2. Офіційні стенограми, промови і звіти органів влади Союзу РСР

Седьмая сессия Верховного Совета СССР (1-го созыва), 1–7 августа 1940 г.: стенографический отчёт. Москва : Верховный Совет СССР; Госполитиздат, 1940.

С3. Офіційні інформаційні повідомлення у пресі

С3.1. Литви

“Lietuva – nepriklausoma valstybė.” *Lietuvos aidas*, 1918 m. kovo 26 d., nr. 37, 1–2.

[Raginimas Lietuvos piliečiams atlikti savo pareigą ir atiduoti savo balsą Steigiamojo Seimo rinkimuose]. *Lietuva*, 1920 m. balandžio 11 d., nr. 80, 1.

“Rinkimų į Lietuvos Liaudies Seimą, įvykusių 1940 m. liepos mėn. 14–15 d., išdavas Lietuvos rinkimų apygardomis.” *Tiesa*, 1940 m. liepos 19 d., nr. 28, 6.

[Pranešimas apie Liaudies Seimo rinkimų rezultatus]. *Komjaunimo tiesa*, 1940 m. liepos 19 d., nr. 7, 2.

С3.2. Союзу РСР

ТАСС. «Сообщение ТАСС о ликвидации советско-литовского конфликта». *Известия*, 16 июня 1940 г., № 137, 1.

С4. Статистичні матеріали

Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys = Population de la Lituanie. Données du premier recensement du 17 septembre 1923. Kaunas: Lietuvos Respublikos Centrinis Statistikos Biuras, 1923.

С5. Мемуари

Voldemaras, A. *Pastabos saulėlydžio valandą*. Vilnius: Mintis, 1992.

С6. Збірники документів

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919, vol. XIII. Ed. J. V. Fuller; Gen. ed. T. Dennett. Washington: United States Government Printing Office, 1947.

The Baltic States 1940–1972: Documentary Background and Survey of Developments Presented to the European Security and Cooperation Conference. 2nd ed. Stockholm: The Baltic Committee in Scandinavia, 1972.

Vasiliauskas, Z., sud. *Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje. 1940 metai: dokumentų rinkinys*. Vilnius: Mokslas, 1986.

Eidintas, A. ir R. Lopata, sud. *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai 1917–1918*. Vilnius: Mokslas, 1991.

Gaigalaitė, A. ir J. Skirius, sud. *Lietuvos istorijos chrestomatija. 1861–1990-03-11*. Kaunas: Šviesa, 1993.

С7. Інші публікації у журнальній періодиці (опубліковані у міжвоєнній Литві)

«Клайпедський процес». *Lietuvių Ukrainiečių Draugijos Žinios*, nr. 17, 1935, 4–12.

С8. Публікації у неперіодичних виданнях міжвоєнного періоду

Purickis, J. "Seimų laikai." *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, 1918–1928*, 103–138. Kaunas: Vyriausias Lietuvos nepriklausomybės 10 metų sukaktuvėms ruošti komitetas, 1930.

Vasario 16-ji: Lietuvos Nepriklausomybės 14-kos metų sukaktuvėms paminėti. Kaunas, 1932.

С9. Наративні джерела: аннали, літописи

Annales Quedlinburgenses. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, t. 3. Hannover, 1839, 72–90.

Величко, С., сост. *Лѣтопись событій въ югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ*, т. 1. Київъ : Въ Лито-Типографическомъ Заведеніи Іосифа Валнера, 1848.

С10. Візуальні джерела

С10.1. З фондів архівних, музейних і бібліотечних установ (назви установ у алфавітній послідовності)

Alytaus kraštotyros muziejus.

Kauno apskrities viešojo biblioteka.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA).

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.

Maironio lietuvių literatūros muziejus.

Mažosios Lietuvos istorijos muziejus (MLIM).

Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus.

Vytauto Didžiojo karo muziejus (VDKM).

**C10.2. Фотоальбоми, плакати
та ілюстровані видання**

1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija. Karo invalidų sąjungos leidinys “Lietuvos Valstybės Konstitucija”. Kaunas: J. Margolio litografija, 1922. Plakatas.

Lietuvos valstybės Konstitucija, 1918–1928. Kaunas: litografija “Žiedas,” [1928]. Plakatas.

Mūsų Vilnius, nr. 33, 1932. Viršelis.

“Lietuvos vėliavos pakėlimas Gedimino kalno pilies bokšte.” *Karys*, 1939 m. lapkričio 9 d., nr. 53: 1267.

Karys, 1940 m. vasario 22 d., nr. 8. Priekinio viršelio vidinė pusė.

Lietuvos albumas. 2-asis (fotografuot.) leid. Vilnius: Sietynas, 1990.

**Література
(в алфавітній послідовності)**

“Antanas Tumėnas.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 24, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/antanas-tumenas/>

“Mažosios Lietuvos tautinė taryba.” *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. Accessed October 18, 2024. <https://www.mle.lt/straipsniai/mazosios-lietuvos-tautine-taryba>

“Nacionalinės valiutos istorija.” *Lietuvos Respublikos finansų ministerija*. Accessed October 2, 2025. <https://finmin.lrv.lt/lt/apie-ministerija/istorija/nacionalines-valiutos-istorija/>

“Nepriklausomybės deklaracija.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 12, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/nepriklausomybes-deklaracija/>

“Paryžiaus taikos konferencija.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 12, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/paryziaus-taikos-konferencija/>

- “Šilutės seimas.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed October 2, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/silutes-seimas/>
- “Tilžės aktas.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 26, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/tilzes-aktas/>
- “Voldemarininkai.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 3, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/voldemarininkai/>
- Akmenytė-Ruzgienė, V. “I Seimas (1922–1923).” *LRS.lt*. Accessed September 4, 2025. https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35550&p_k=1
- Akmenytė-Ruzgienė, V. “II Seimas (1923–1926).” *LRS.lt*. Accessed October 4, 2025. https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35551&p_k=1
- Akmenytė-Ruzgienė, V. “III Seimas (1926–1927).” *LRS.lt*. Accessed October 4, 2025. https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35552&p_k=1
- Akmenytė-Ruzgienė, V. “Rinkimų teisė ir moterys 1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seime.” *LRS.lt*. Accessed September 10, 2025. https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37727&p_t=270646
- Akmenytė-Ruzgienė, V., ir Ž. Mačiukas. “1920–1940 m. Lietuvos Respublikos Seimo rinkimai: faktai ir skaičiai.” *LRS.lt*. Accessed October 2, 2025. https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=38152&p_k=1
- Akmenytė-Ruzgienė, V., ir Ž. Mačiukas. “Steigiamasis Seimas (1920–1922).” *LRS.lt*. Accessed September 12, 2025. https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35549&p_k=1
- Anušauskas, A., vyr. red. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
- Bauža, Č., ir J. Žilys. “Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2, 223–225. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.
- Bendikaitė, E. “Simonas Rozenbaumas.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed October 12, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/simonas-rozenbaumas/>
- Birmontienė, T., E. Jarašiūnas, E. Kūris, M. Maksimaitis, G. Mesonis, A. Normantas, A. Pumputis, E. Vaitiekienė, S. Vidrinskaitė ir J. Žilys. *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vilnius: LTU Leidybos centras, 2002.
- Birmontienė, T., ir V. Jurėnienė. “Development of Women’s Rights in Lithuania: Recognition of Women’s Political Rights.” *Jurisprudencija* 2, no. 116 (2009): 23–44.

- Blažytė-Baužienė, D. “II Seimas (1923–1926).” *Didysis Lietuvos parlamentarų biografinis žodynas*, t. 3: *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, 56–118. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007.
- Blažytė-Baužienė, D., M. Tamošaitis ir L. Truska. *Lietuvos Seimo istorija: XX–XXI a. pradžia*. Vilnius: Baltos lankos, 2009.
- Bleiere, D., I. Butulis, I. Feldmanis, A. Stranga un A. Zunda. *Latvijas vēsture 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005.
- Botlik, J. *The Fate of Western Hungary, 1918–1921*. Buffalo–Hamilton: Matthias Corvinus Publishers, 2012.
- Bumblauskas, A. *Senosios Lietuvos istorija (1009–1795)*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005.
- Calic, M.-J. *History of Yugoslavia*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2019.
- Čepėnas, P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2. Vilnius: Lituanus, 1992.
- Christiansen, E. *Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980.
- Christiansen, E. *The Northern Crusades*. 2nd ed. London; New York: Penguin, 1998.
- Daugėlaitė, Z., ir I. Adomaitienė, sud. *Antanas Smetona. Bibliografijos rodyklė (1935–2016)*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2019.
- Eidintas, A. “*Steigiamasis Seimas*.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 12, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/steigiamasis-seimas/>
- Eidintas, A. *Antanas Smetona: politinės biografijos bruožai*. Vilnius: Mintis, 1990.
- Eidintas, A., V. Žalys, and A. E. Senn. *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*. New York: St. Martin’s Press, 1999.
- Eidintas, A., A. Bumblauskas ir A. Kulakauskas. *Lietuvos istorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- Gieysztor, A., S. Kieniewicz, and E. Rostworowski. *History of Poland*. 2nd ed. Warsaw: PWN – Polish Scientific Publishers, 1979.
- Gliožaitis, A. A., ir R. Šukienė. “*Šilutės seimo deklaracija*.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 22, 2024. <https://www.vle.lt/straipsnis/silutes-seimo-deklaracija/>

- Griškevič, L., J. Machovenko, J. Paužaitė-Kulvinskienė, ir V. A. Vaičaitis. *Lietuvos konstitucionalizmo istorija: istorinė Lietuvos konstitucija: 1387 m.–1566 m.–1791 m.–1990 m.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
- Heimann, M. *Czechoslovakia: The State That Failed.* New Haven and London: Yale University Press, 2009.
- Hovannisian, R. G. *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 2: *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century.* New York: Palgrave Macmillan, 1997.
- Hovannisian, R. G. *The Republic of Armenia: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, vol. 4. Berkeley: University of California Press, 1996.
- Hovannisian, R. G. *The Republic of Armenia: The First Year, 1918–1919*, vol. 1. Berkeley: University of California Press, 1971.
- Jakubčionis, A., S. Knezyš, ir A. Streikus. *Okupacija ir aneksija. Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941).* Vilnius: Margi raštai, 2006.
- Jakubčionis, A., V. Sinkevičius, and D. Žalimas. “Aggression by the Soviet Union and the Occupation of Lithuania in 1940–1990. Resistance to the Soviet Occupation: The 16 February 1949 Declaration of the Council of the Lithuanian Freedom Fight Movement.” *Lithuanian constitutionalism: the past and the present*, 105–141. Vilnius: Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2017.
- Janelidze, O. “The Democratic Republic of Georgia 1918–1921.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2018): 168–190.
- Jelavich, B. *Modern Austria: Empire and Republic, 1815–1986.* Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1987.
- Jurevičiūtė, A. «Союз добровольцев – создателей Литовской армии (1927–1940)». *Europa orientalis* 5 (2014): 163–193.
- Katilius, A. *Lietuvos kariuomenės šaltieji ginklai XX–XXI a.* Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2019.
- Kiaupa, Z. “Dėl jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės vardo.” *Lietuvos istorijos metraštis 2005* 1 (2006): 145–150.
- Kisinas, I., sud. *Antano Smetonos bibliografija ir bio-bibliografija, 1874–1934.* Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, 1935.
- Laurinavičius, K. “Egzilinių ukrainiečių organizacijų vadovų nesutarimai ir Lietuvos pozicija 1924–1929 metais.” *Lituanistica* 2 (2024): 99–117.

- Laurinavičius, V. “Litas.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed October 2, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/litas/>
- Lesčius, V. *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose, 1918–1920*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004.
- Maksimaitis, M. “Lietuvos naujosios teisės istorijos tyrimai: rezultatai ir problemos.” *Teisė* 78 (2011): 42–54.
- Markevičius, K. “Voldemarininkų politinis judėjimas 1929–1934 m.” Magistro baigiamasis darbas, Vytauto Didžiojo universitetas, 2012.
- Michalski, D. “Akt o Formie rządów z 1919 roku – pierwsza konstytucja niepodległej Finlandii.” *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 19 (2016): 245–254.
- Motieka, E. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 11: *Didysis Vilniaus seimas*. Vilnius: Saulabrolis, 1996.
- Petryk, A. “The Rights of National and Religious Communities under the Constitutions of Interwar Lithuania (1918–1940).” *Academia Polonica: Scientific Journal of Polonia University* 66, no. 5 (2024): 199–209.
- Raun, T. *Estonia and the Estonians*. 2nd ed. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1991.
- Reddaway, W. F., J. H. Penson, O. Halecki, and R. Dyboski, eds. *The Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski (1697–1935)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1941.
- Rėmeris, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Vilnius: Mintis, 1990.
- Repečka, J. “Der gegenwärtige völkerrechtliche Status der baltischen Staaten, unter besonderer Berücksichtigung der diplomatischen Vorgeschichte der Eingliederung dieser Staaten in die Sowjetunion.” Diss. iur., Georg-August-Universität, 1950.
- Rėmeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė = L'État et son droit constitutionnel*, d. 2, t. 1: *Konstitucinės institucijos. Suverenitetas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1939.
- Rėmeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė = L'État et son droit constitutionnel*, d. 1, t. 1: *Valstybė*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1934.
- Rėmeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė = L'État et son droit constitutionnel*, d. 1, t. 2: *Valstybė*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1934.

- Römeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 1, t. 1: *Valstybė*. 2-asis fotografuotinis leidimas. Vilnius: Pradai, 1995.
- Römeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 1, t. 2: *Valstybė*. 2-asis fotografuotinis leidimas. Vilnius: Pradai, 1995.
- Römeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 2, t. 1: *Suverenitetas*. 2-asis fotografuotinis leidimas. Vilnius: Pradai, 1995.
- Römeris, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, d. 3: *Valstybės formos ir konstituciniai režimai. Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai*. Vilnius: Pradai, 2008.
- Rudis, G. “Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai.” *Pastabos saulėlydžio valandą*, A. Voldemaras, 5–29. Vilnius: Mintis, 1992.
- Sakmyster, T. L. *Hungary’s Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944*. Boulder: East European Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press, 1994.
- Šapoka, A., red. *Lietuvos istorija*. Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1936.
- Senn, A. E. *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.
- Senn, A. E. *The Emergence of Modern Lithuania*. New York: Columbia University Press, 1959.
- Srebrakowski, A. “Stosunek mniejszości narodowych Litwy Środkowej wobec wyborów do Sejmu Wileńskiego.” *Prace Historyczne* 3 (1993): 89–97.
- Surgailis, G. “The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation.” *Wars of Lithuania: A Systemic Quantitative Analysis of Lithuania’s Wars in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 149–221. Vilnius: Eugrimas, 2014.
- Surgailis, G. *Lietuvos kariuomenės istorija*, t. 1, d. 1: *Nuo sukūrimo iki sunaikinimo, 1918–1941*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2024.
- Tamašauskas, K. “Liudas Noreika.” *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed October 1, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/liudas-noreika/>
- Tamošaitis, M. “III Seimas (1926–1927).” *Didysis Lietuvos parlamentarų biografinis žodynas*, t. 3: *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, 119–184. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007.

- Tamošaitis, M. "I Seimas (1922–1923)." *Didysis Lietuvos parlamentarų biografinis žodynas*, t. 3: *Lietuvos Respublikos seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, 17–55. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007.
- Terleckas, V. *Pinigai Lietuvoje 1915–1944*. Antrasis papildytas ir pataisytas leidimas. Vilnius: Lietuvos bankas, 2022.
- Vaičėnionis, J. "Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m." *Karo archyvas* 17 (2002): 144–180.
- Vaičėnionis, J. *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*. Vilnius: Versus aureus, 2004.
- Vaitekūnas, S. "Lietuvos tautinės mažumos: žydai, totoriai, karaimai, čigonai/romai." *Tiltai* 4 (2003): 23–47.
- Vareikis, V. "Sukilėliai, šauliai, savanoriai." *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 17 (2008): 191–202.
- Vareikis, V. "Mykolas Römeris: "Atsiplėšti nuo Rusijos"." *Šiaurės Atėnai*, 2022 m. balandžio 15 d., 2.
- Večerskytė, J. "1920 Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija." *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2022. Accessed April 21, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/n1920-laikinoji-lietuvos-valstybes-konstitucija/>
- Večerskytė, J. "1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija." *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed July 5, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/n1922-lietuvos-valstybes-konstitucija/>
- Večerskytė, J. "1928 Lietuvos Valstybės Konstitucija." *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed June 4, 2024. <https://www.vle.lt/straipsnis/n1928-lietuvos-valstybes-konstitucija/>
- Večerskytė, J. "1938 Lietuvos Konstitucija." *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed August 12, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/n1938-lietuvos-konstitucija/>
- Vitunskienė, V. "Žemės reformos." *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed October 2, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/zemes-reformas/>
- Žepkaitė, R. "Lenkijos ultimatas Lietuvai." *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2018. Accessed September 3, 2025. <https://www.vle.lt/straipsnis/lenkijos-ultimatas-lietuvai/>

- Žilys, J. “The Provisional Basic Law of the Republic of Lithuania.” *Lithuanian constitutionalism: the past and the present*, 167–189. Vilnius: Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2017.
- Žostautaitė, P. *Klaipešos kraštas 1923–1939*. Vilnius: Mokslas, 1992.
- Агамалиева, Н., ред. *Азербайджанская Демократическая Республика*. Баку : Елм, 1998.
- Арбушаускайте, А. Л. «Некоторые специфические эпизоды аншлюса Клайпеды / Мемеля в марте 1939 года». *Балтийский регион* 2 (2012): 32–42.
- Бредис, М., и Е. Тянина. *Крестовый поход на Русь*. Москва : Алгоритм, 2007.
- Голубева, Л. А., В. А. Могильников, В. В. Седов и Р. Л. Розенфельдт. *Финно-угры и балты в эпоху Средневековья*. Москва : Наука, 1987.
- Городиський, І. «Міжнародно-правовий статус Вільного міста Данциг (1920–1939)». *Аналітично-порівняльне правознавство* 5 (2022): 407–412.
- Гороховская, Е. «Агрессия как международное преступление: генезис развития понятия». *Альманах международного права* 1 (2009): 45–52.
- Гудавичюс, Э. *История Литвы*, т. 1: *С древнейших времен до 1569 года*. Москва : BALTRUS, 2005.
- Давнаръ-Запольскій, М. *Польско-литовская уния на сеймахъ до 1569 года*. Москва, 1897.
- Дорошенко, Д. *Нарис історії України, т. 1: До половини XVII століття*. Варшава : Український Науковий Інститут, 1932.
- Дыбковская, А., М. Жарын и Я. Жарын. *История Польши с древнейших времен до наших дней*. Варшава : Научное издательство ПВН, 1995.
- Іванов, В. *Історія держави і права України: підручник*. Київ : МАУП, 2007.
- Мельтюхов, М. *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941*. Москва : Вече, 2002.
- Ментешашвили, А. «Грузия – РСФСР [1920–1921 годы]». *Литературная Грузия* 2 (1990): 164–209.
- Ментешашвили, А. «Из истории взаимоотношений Грузинской Демократической Республики с советской Россией и Антантой 1918–1921 гг.». Accessed October 3, 2025. <https://sisauri.tripod.com/politic/chapter2.html>

- Мялксоо, Л. *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве*. Тарту : Издательство Тартуского университета (Tartu Ülikooli Kirjastus), 2005.
- Павлова, М. «Советско-литовский договор о ненападении 1926 г.: обстоятельства подготовки и ратификации». *Петербургский исторический журнал* 2 (2014): 153–166.
- Пашуто, В. *Образование Литовского государства*. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1959.
- Петрик, А. «Офіцєрська революція» у Литві: день, який створив епоху». *LRT.lt*. 2023 m. gruodžio 8 d. Accessed August 1, 2025. <https://www.lrt.lt/ua/novini/1263/2145348/ofitsers-ka-revoliutsiia-u-litvi-den-iakii-stvoriv-epokhu>
- Петрик, А. «Сто днів» або останній король: епізод з історії визвольних змагань литовського народу». *Історична правда*, 7 червня 2024. Accessed September 11, 2025. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/06/7/163979/>
- Петрик, А. «Дев'ять імен: репресована свобода». *Історична правда*, 27 лютого 2024. Accessed September 4, 2025. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/02/27/163687/>
- Петрик, А. «Посада голови держави у конституціях міжвоєнної Литви (1918–1940)». *Модернізація національної системи публічного управління та права в контексті європейської інтеграції України: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*, 153–160. Херсон–Кропивницький, 2024.
- Петрик, А. «Рік 1920-й: три воєнних перемоги Балтійських держав над Росією». *Історична правда*, 26 грудня 2023. Accessed August 17, 2025. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/26/163484/>
- Петрик, А. *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*. Одеса–Рига–Торунь : Видавничий дім «Гельветика»; Izdevniecība «Baltija Publishing»; Wydawnictwo Adam Marszałek, 2020.
- Рихтер, К. «Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940): принцип действия и развитие». *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований* 1 (2014): 24–39.
- Чешихин, Е. *История Ливонии с древнейших времен*, т. 1. Рига : Типолиитография А. И. Липинского, 1884.

SUMMARY

In the 20th century, Lithuania went through a dramatic history of state-building: from the declaration of independence in 1918 to the occupation by the Soviet Union, the loss of sovereignty, followed by the restoration of statehood in the 1990s. Each of these stages was accompanied by attempts to consolidate the new political reality in constitutional form. That is why the history of Lithuanian constitutions is not only legal, but also deeply political, national, and symbolic. It is a testament to the struggle for the right to independence, self-determination, and democracy.

This book aims to present readers with a comprehensive study of the historical, state, and constitutional development of Lithuania during its first period of independence in the 20th century. It is mainly about the period from 1918 to 1940, when the independent Republic of Lithuania adopted three temporary and three permanent constitutions: in 1918, 1919, 1920, 1922, 1928, and 1938. For the first time in Ukrainian studies on Lithuania, a detailed summary of these documents is presented, embedded in the realities of the era when they were adopted. The book also provides a summary of the 1923 Provisional Statute of the Klaipėda Region and the 1924 Klaipėda Convention, an important international agreement that regulated the special legal status of the Klaipėda Region as part of Lithuania. The book emphasises the historical context in both of these cases.

A distinctive feature of this work lies in the combination of source material, which has hardly been used in Ukrainian scientific and educational circles until now, with an analytical presentation of events and phenomena. Official documents, Lithuanian

and international legal acts, and contemporary historical and legal studies are used in the work, allowing us to trace the evolution of Lithuania's state system in the European context.

Therefore, this book aims not only to provide Ukrainian readers with access to important documents on Lithuanian statehood but also to offer a comprehensive overview of the historical and political context (emphasising similar processes that occurred in other “new states” restored or created on the ruins of empires after the end of World War I) within which they arose. This approach corresponds to the principles of modern historical, legal, and contextual methodology.

The book is intended for a wide range of readers – historians, lawyers, diplomats, students, teachers, and anyone interested in the formation of national statehood in Northern and Central-Eastern Europe and the history of constitutionalism.

The **Author's foreword** reveals the background to the writing of this book, the target audience, and the main objective of the work. This introductory part of the work also provides an analysis of research by Lithuanian and foreign historians devoted to historical studies of interwar Lithuania and studies on the constitutions of interwar Lithuania. The author has arranged them in chronological order and divided them into three groups: studies on the interwar period, scholarly legacy of intellectuals active during the era of statelessness between 1940 and 1990 (here, particular attention is paid to the work of Lithuanian emigration scholars and the Soviet academic segment), scholars and content of the period after the restoration of Lithuania's independence (this group also includes research by foreign experts on the history of constitutional law in interwar Lithuania). In addition, this part of the book covers the main elements of the source base used in the study.

The next part of the book is the **Prologue**, which serves as an introductory historical overview. It includes the author's geographical opus on Lithuania and a brief overview of the historical path of the Lithuanian people from pre-state times, through the era of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth, the National Revival of the 19th century, up

to the establishment of the Council of Lithuania (Lietuvos Taryba) in the fall of 1917. The Prologue also provides information about the origins, formation, and development of the law of the Grand Duchy of Lithuania, both in the period before the Union of Lublin and during Lithuania's time as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Considerable attention is devoted to the public acts of the Lithuanian national movement during the period of the Great Seimas of Vilnius in 1905, as well as the period of World War I (1914–1918). The book highlights the exceptional importance of combining various elements of state, social, and legal traditions for the formation of the Lithuanian nation-state.

The main body of the book opens with the chapter **The Years of the Struggle for Independence. Provisional Constitutions**. This chapter highlights key events in the early period of the Lithuanian War of Independence (1919–1920).

Among other issues, it addresses: the initial steps in state-building undertaken by the Lithuanian Taryba as the representative body of the Lithuanian nation; the proclamation of the restoration of Lithuania's independence; the monarchist model of the Kingdom of Lithuania and the draft constitution of 1918; the end of the World War I, the adoption of the first Provisional Constitution of the Lithuanian State (2 November 1918); the Soviet invasion and the consolidation of the young Lithuanian statehood, accompanied by the second Provisional Constitution of Lithuania (4 April 1919); the diplomatic struggle for international recognition of Lithuanian independence and the Paris Peace Conference; the election of the Constituent Seimas of Lithuania, the proclamation of the republic, and the adoption of the third Provisional Constitution of the state (2 June 1920).

This chapter constitutes the first major structural unit of the book and incorporates two interludes. The first of these reveals aspects of the formation of “new states” in place of the collapsed empires in 1917–1918. In particular, it focuses on state-building efforts and the fundamental laws adopted in Finland, Ukraine, Georgia, Azerbaijan, and Armenia. The second interlude continues the narrative within the chronological framework of 1919–1920,

expanding its geographical scope to include Estonia, Latvia, Poland, and Czechoslovakia.

The next chapter is entitled **The Era of Parliamentarism. The First Permanent Constitution of Lithuania**. This chapter covers the period from 1920 to 1926, the years of so-called “parliamentary Lithuania”.

This chapter, *inter alia*, devotes detailed attention to: the Polish-Lithuanian War of 1919–1920 and attempts at its diplomatic settlement; the adoption of the first permanent Constitution of Lithuania in 1922 and other significant legislative achievements of the Constituent Seimas (1920–1922); the activities of the Second Seimas (1922–1923); the incorporation of the Klaipėda (Memel) Region into Lithuania in 1923 and its autonomous status within the Lithuanian state from the perspective of national and international law, including a detailed analysis of the Provisional Statute of Autonomy of 1923 and the Klaipėda Convention and Statute of 1924; as well as the activities of the Second Seimas (1923–1926) and the Third Seimas (1926–1927) of the Republic of Lithuania.

This chapter also includes two interludes. The first interlude is entirely devoted to the Free City of Danzig as a Baltic and European phenomenon, as well as to its Constitution of 1922. In accordance with the principle established in the previous chapter, the second interlude introduces the reader to the outcomes of state and constitutional construction in the “new states,” this time within the chronological framework of the first half of the 1920s. In particular, it examines the results of constitutional development in Georgia in 1921 on the eve of the Soviet occupation, as well as the evolution of state and constitutional processes in Poland, Latvia, Estonia, and other countries.

The Era of Autocracy. The Constitutions of Lithuania of 1928 and 1938 – the third and final chapter of the main body of the book. It addresses the longest period in Lithuania’s interwar history, the era of autocratic rule of Antanas Smetona from 1926 to 1940. This determines the chronological framework of this structural unit.

The chapter examines, among other matters, the preconditions and circumstances of the coup d’état of December 1926, which

brought the democratic era to an end and marked the beginning of a Lithuanian national version of the autocratic model.

It further explores: the formation and specific characteristics of the regime; the evolution of the “presidential state” in the context of the Lithuanian Constitutions of 1928 and 1938; efforts to combat separatist tendencies and attempted coups d’état in 1934; the consequences of the Great Depression of 1929–1933 for the country’s socio-economic stability; the “era of ultimatums” of 1938–1939; and the circumstances surrounding the occupation of the Klaipėda Region by Nazi Germany, among other issues. The chapter also discusses the beginning of the gradual Soviet invasion of Lithuania, made possible by the Molotov-Ribbentrop Pact of 1939, as well as the Soviet ultimatum to Lithuania and the occupation and annexation of the country in the summer of 1940.

Like the preceding two chapters, this one includes two interludes. The first interlude examines the circumstances of the coup d’état in neighbouring Poland in May 1926 and the establishment of Józef Piłsudski’s regime as a kind of precursor to the “advance of autocracies” in Lithuania and other Baltic states. The second interlude effectively continues the line of reasoning developed in the first, significantly broadening the geographical scope of the analysis to include Finland, Estonia, Latvia, and other countries. Particular attention is paid to developments in Poland following Piłsudski’s death, including the adoption of the new “super-presidential” Constitution of 1935.

Each of the three main chapters of the book contains a separate section of illustrations.

The next structural element of the book is the **Epilogue**. It consists of three subsections. The first provides a general summary of the historical narrative presented in the study. The second offers an analysis of the transformation of all interwar Lithuanian constitutions, both as a whole and across various thematic dimensions. The third subsection is devoted to the historical and legal legacy of interwar Lithuania. Chronologically, the events discussed therein span the period from 1940 to the early 1990s. In particular, attention is given to attempts

at constitutional creativity by the institutions of the Lithuanian national liberation movement in the 1940s–1950s, the struggle for the restoration of Lithuania’s sovereignty in 1989–1991, as well as the normative and legal foundations of the revival of the independent Republic of Lithuania, etc.

The final element of the book is **Sources and Bibliography** used in the course of this study.

При оформленні обкладинки книги використане фото:

Стенд з агітаційними плакатами різних політичних партій
під час передвиборчої кампанії до Установчого Сейму Литви, 1920 р.
(фото з фондів LCVA).

Наукове видання

ПЕТРИК Артем

**МІЖВОЄННА ЛИТВА:
ЧАС ТА КОНСТИТУЦІЇ**

Технічний редактор *Оксана Гринюк*
Дизайн обкладинки *Анастасія Юдашкіна*
Верстання *Олена Данильченко*

ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО

Підписано до друку 25.05.2026 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 21,04. Наклад 300.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел.: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7653 від 18.08.2022 р.

Izdevniecība "Baltija Publishing"
Avotu iela 8 k-1 - 25, Rīga, LV-1011
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA "Izdevniecība "Baltija Publishing"
Parakstīts iespiešanai: 2026. gada 25. maijs
Tirāža 300 eks.